

КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

*Збірник матеріалів
наукової конференції
«Музей у глобальному світі:
інновації та збереження традицій»*

18 квітня 2018 р.

Харків
«Майдан»
2018

УДК 069.01: 745/749:929: 930
ББК 79.1(4УКР)я5: 63.2/3(4УКР)я5
Д 22

*Друкуються за рішенням науково-методичної ради
Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова,
протокол № 3 від 27 березня 2018 р.*

Редакційна колегія:

О. М. Сошнікова, кандидат філософських наук, заступник директора з наукової роботи ХІМ імені М. Ф. Сумцова; *А. О. Фененко*, учений секретар ХІМ імені М. Ф. Сумцова; *В. С. Аксьонов*, кандидат історичних наук, завідувач відділу археології ХІМ імені М. Ф. Сумцова; *В. В. Буличова*, головний зберігач фондів ХІМ імені М. Ф. Сумцова; *О. А. Желтобородова*, завідувач відділу науково-експозиційної роботи І ХІМ імені М. Ф. Сумцова; *І. П. Шевцов*, завідувач відділу науково-інформаційних технологій та маркетингу ХІМ імені М. Ф. Сумцова; *Л. І. Бабенко*, старший науковий співробітник відділу археології ХІМ імені М. Ф. Сумцова.

Рецензенти:

С. М. Куделко, кандидат історичних наук, професор, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, заслужений працівник культури України, директор Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

С. І. Посохов, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, заслужений працівник освіти України, директор Східно-регіонального відділення Центру пам'яткознавства НАН України та УТОPIK

Д 22 Двадцять четверті Сумцовські читання: збірник матеріалів наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій» 18 квітня 2018 р. / Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова. — Х.: Майдан, 2018. — 314 с.

ISBN 978-966-372-710-3.

До збірника увійшли матеріали доповідей і повідомлень з проблем музейної справи, збереження та популяризації історико-культурної спадщини краєзнавців, співробітників музеїв, викладачів, аспірантів та студентів ВНЗ України, які брали участь у науковій конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», що проходила у рамках XXIV Сумцовських читань.

Для музейних фахівців, істориків, працівників культури, краєзнавців, студентів вищих і середніх навчальних закладів.

УДК 069.01: 745/749:929: 930
ББК 79.1(4УКР)я5: 63.2/3(4УКР)я5

© Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, 2018

© Шевцов І. П., художнє оформлення, 2018

ISBN 978-966-372-710-3

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

СУМЦОВСЬКА ШЕВЧЕНКІАНА

Красиков Михайло Михайлович, кандидат філологічних наук, професор кафедри етики, естетики та історії культури Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», директор Етнографічного музею «Слобожанські скарби» імені Гната Хоткевича НТУ «ХПІ», директор Харківського відділення Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України

Майже всі дослідники, які характеризували багатогранну наукову діяльність М.Ф. Сумцова, так чи інакше торкалися і його праць, присвячених Т. Шевченку, однак цілісне осмислення сумцовської Шевченкіани ще попереду. Наша робота — перший крок у цьому напрямку.

Здається, ми ще не усвідомили той факт, що М. Сумцов був одним із піонерів саме наукового вивчення біографії і творчості Т. Шевченка, хоча й написав чимало науково-популярних статей на цю тему. Перша його робота, присвячена Кобзареві, датується 1882 роком, а остання — 1922-м, роком смерті. Отже, 40 років, увесь час служіння науці і суспільству Миколи Федоровича, був осяяний образом великого поета. Понад 30 публікацій Сумцова щодо різних аспектів Шевченкіани ми знаходимо в його бібліографії [2]. Зупинимось лише на деяких з них.

У роботі 1914 року «Етюди о Т.Г. Шевченке» М. Сумцов зауважує, що Шевченко одночасно відомий і невідомий: галасу навколо нього багато, але «в научном отношении этот, несомненно, крупный писатель исследован очень мало, причем даже лучшая его биография написана не человеком науки, выдержанного ме-

тода, а літератором-публицистом...» [15, с. 1]. Проте вже 1903 р. вчений написав хоч відносно коротку, але фактично **першу наукову біографію поета**, і опублікована вона була у такому знаковому виданні як «Энциклопедический словарь» Ф. Брокгауза та І. Єфрона — найкращій енциклопедії дореволюційної Росії. Тут не тільки викладені ключові факти біографії Тараса Григоровича, але й розставлені важливі акценти; до того ж, будується вона не лише на фактографії, а й на основі «надлежащего изучения произведений поэта» [15, с. 1], чого, як констатував Сумцов, не було у попередній біографістиці Шевченка.

Важливі аспекти біографії Кобзаря були досліджені науковцем у низці невеликих за обсягом, але змістовних нарисів. У цьому відношенні цікаві «Этюды о Т.Г. Шевченке», де йдеться про сприйняття поетом старості (на основі аналізу вірша «Буває, іноді старий...») та про те, яким він постає у своїх листах та щоденникових записах [15]. Про гуманність як найхарактернішу рису Шевченка людини Сумцовим написана спеціальна праця [4], хоча він говорить про «талант людяності» (термін А.П. Чехова) автора «Кобзаря» й в інших роботах.

Характеризуючи письменницький доробок українського генія, вчений зазначає, що «его повести и рассказы на русском языке довольно слабы в художественном отношении. Вся литературная сила Ш. — в его «Кобзаре» [6, с. 356]. Якщо перше твердження є дискусійним, то друге — безсумнівне. Філолог Сумцов цінність цієї невеличкої книги вбачає у тому, що це «малорусский язык в его историческом развитии» [6, с. 356], тобто **хіба не вперше було сказано про те, що Т. Шевченко був одним із фундаторів української літературної мови**.

Говорячи про те, що у творчості поета відбився «исторически выработавшийся народный душевный склад, со своеобразными оттенками красоты, задумчивости и грусти» [6, с. 356], науковець фактично розкриває причину значущості поетичної творчості Кобзаря для українців: адже **Шевченко став виразником ментальності свого народу**. Злиття його авторської поезії з фольклорною традицією здавалося вченому настільки великим, що, на його думку, «главная трудность изучения поэзии Ш. заключается в том, что она насквозь пропитана народностью; крайне трудно, почти невозможно определить, где кончается малорусская народная поэзия и где начинается личное творчество Ш.» [6, с. 357].

Більш докладно про це йдеться у розвідках М. Сумцова «Любимые народные песни Т.Г. Шевченка» та «“Сонце заходить” Т.Г. Шевченка (в бытовой и литературной обстановке)» [8, 13].

У першій з них є майже повне співпадіння з наведеною вище думкою, але висловлена вона (в якості резюме) більш докладно: «...не касаясь разбросанных в „Кобзаре“ народных поверий, сказок и других этнографических элементов, ограничиваясь только песнями, можно сказать, что Шевченко знал огромное их количество и самого разнообразного содержания — колыбельные, свадебные, исторические, шуточные, он пользуется ими с большим мастерством, вводит их в тесную связь со всем личным его творчеством, до такой степени тесную, что местами трудно определить, где кончается заимствование и где начинается личное творчество. Народ и Шевченко в этом отношении сплелись неразрывными узами единства мысли и настроения» [13, с. 6].

Цей феномен ми називаємо «**пісенним мисленням**». За 40 років нашої польової фольклорно-етнографічної роботи нам лише двічі довелося познайомитися з людьми, які «у чистому вигляді» були носіями такого мислення: буквально на будь-яку репліку у них пригадувався рядок із пісні, а часто й проспівувався її фрагмент. Шевченко не тільки збирав народні пісні, не тільки так чи інакше використовував у своїх творах, не тільки сам їх чудово виконував (про що є чимало свідочств) — він **ж и в** народно-пісенною стихією, «“кохався” в родной поэзии» [13, с. 1], як слушно зазначає М. Сумцов.

Досвідчений фольклорист фактично **вперше вказує конкретні народно-пісенні джерела багатьох творів Шевченка, виявляє фольклорні твори, які без обробки чи з мінімальною авторською обробкою входили до поезій Кобзаря**. Так, в поемі «Гайдамаки» «приведено много песен целиком или в отрывках: „Ой, гоп, таки гоп“, „Як бы таки, або так, або сяк“, „Од села до села“, „Не дівуйтеся, дівчата“, „Отак чини, як я чиню“, „На вгороді постирняк“, „Ой, гоп гопака“, „Як була я молодю преподобницею“, „Загоняйте квочку в бочку“, „Ой, сип сирівець“, „Загрібай, мамо, жар“, „А мій батько орондарь“, „Ой, гоп по вечері“, — большей частью свадебные песни, многие из так-наз. перезвы — фривольные» [13, с. 5]. Тільки в пострадянській Україні були видані збірники українських соромітьких пісень, у тому числі із записами Т. Шевченка [1; 18], і сучасні читачі мають можливість порівняти згадані вище тексти у «Гайдамаках» із варіантами, зафіксованими фольклористами.

Цікаві думки М. Сумцова щодо **народності** Шевченка : «Душа Ш. до такой степени насыщена народностью, что всякий, даже посторонний, заимствованный мотив получает в его поэзии украинскую национальную окраску» [6, с. 357]. Але й усталені українські пісенні образи також абсолютно природньо стають складовими образної системи оригінальних творів поета. Можливо,

у менш талановитого автора це сприймалося б як банальщина. А от у Шевченка фольклорні постійні епітети та звичні народні порівняння відчуються як єдино можливі і вкрай необхідні. За спостереженням Сумцова, «в его стихотворениях парубки в горе схиляются „как явир над водою“, битва обрисована в образе засева поля костями, символом женской красоты служит калина; орел „сизый“, конь „вороний“, поле „чисте“, лозы „шепчут“ — народные символы, народные сравнения. Поэт клянет долю или разыскивает ее, в то время как она „блуждает“ за морями, — все образы из народной словесности» [13, с. 1]. Справа в тому, що Шевченко прагне не до оригінальності будь-якою ціною, а до того, щоб якомога правдивіше виразити власні думки і почуття, світосприйняття ж його значною мірою співпадає з тим, яке знайшло своє втілення в українському фольклорі.

Проводячи *мотивний аналіз*, М. Сумцов зупиняється на *образах природи* у Шевченка. Дніпро для нього не просто річка, і навіть не просто символ річки (у народній поезії таким символом, до речі, є зовсім не Дніпро, а Дунай), і не тільки географічно важливий гідронім. Дослідник його вважає одним із провідних мотивів поезії Шевченка, бо саме «с Днепром в сознании поэта связывались исторические воспоминания и любовь к родине. В „Кобзаре“ Днепр — символ и признак всего характерно малорусского, как Vater Rhein в немецкой поэзии или Волга в великорусских песнях и преданиях. „Немае другого Днипра“, — говорит Ш. в послании до мертвых, живых и ненарожденных земляков. С Днепром поэт связывал идеал счастливой народной жизни, тихой и в довольстве. Днепр широкий, дюжий, сильный, как море; все реки в него впадают, и он все их воды несет в море; у моря он узнает о казацком горе; он ревет, стонет, тихо говорит, дает ответы; из-за Днепра прилетают думы, слава, доля. Здесь пороги, курганы, церковка сельская на крутом берегу; здесь сосредоточен целый ряд исторических воспоминаний, потому что Днепр „старый“» [6, с. 358].

Про роль природи (зокрема дерев) у житті і творчості Шевченка йдеться також у статті М. Сумцова «Дуби Т.Г. Шевченка» [9].

Щодо топоніма «Україна», за спостереженням М. Сумцова, він згадується поетом завжди «ласкательно» [6, с. 358]. Коротко характеризує автор статті в енциклопедії і *історичні мотиви*, які у поета доволі різноманітні і мають для нього велике значення: «гетманщина, запорожцы, запорожское оружие, пленники, картины печального запустения, исторические шляхи, могилы казацкие, угнетение униатами, исторические местности — Чигирин, Трахтемиров, исторические лица — Богдан Хмельницкий,

Дорошенко, Семен Палий, Пидкова, Гамалия, Гонта, Зализняк. Головатый, Дмитрий Ростовский» [6, с. 358].

Релігійним мотивам вчений присвятив не тільки кілька рядків у енциклопедичній статті, а й окрему розвідку «Религиозность Т.Г. Шевченка». За радянських часів, як ми пам'ятаємо, з Шевченка намагалися зробити богоборця-атеїста, і частину текстів, які не підходили під цю доктрину, просто не друкували. Однак виявляється, що ще у 1914 р. виникло питання про атеїзм Шевченка, і Сумцов долучився до цієї дискусії. Свою статтю «Религиозность Т.Г. Шевченка» він починає інформацією: «Судя по газетным сведениям, в Св. Синоде обнаружилось колебание по вопросу о молитвенном поминании Т.Г. Шевченка 25 февраля; сначала последовало запрещение, потом разрешение» [14, с. 1]. Преса ж або погоджувалася з забороною або мовчала — в обох випадках внаслідок необізнаності, як вважає Сумцов. Саме тому напередодні ювілею поета вчений виступив із дослідженням цього питання. Ще 1903 р. він зазначав, що «поэзия Ш. очень богата религиозно-нравственными мотивами. Теплое религиозное чувство и страх Божий проникают весь „Кобзарь“. В послании до живых и ненарожденных земляков своих благочестивый поэт вооружается против атеизма и объясняет неверие односторонним влиянием немецкой науки. Как человек весьма религиозный, Ш. в теплых выражениях говорит о силе молитвы, о киевских святынях; о чудотворном образе Пресвятой Богородицы, о богомолке, постоянно выдвигает христианские принципы добра, в особенности прощение врагам. Сердце поэта исполнено смирения и надежды. Все это спасло его от пессимизма и отчаяния...» [6, с. 358]. У статті 1914 р. Сумцов, виходячи з сенсу метафори «поет милістю Божою», стверджує: «Все поэты Божией милостью религиозны <...>. Шевченко, как поэт милостью Божией, не был атеистом и не мог им быть» [14, с. 2]. Вчений наводить численні висловлювання поета щодо його власної релігійності, наприклад: «“Единственная отрада моя в настоящее время, это — Евангелие. Я читаю его без изучения, ежедневно“... В другом письме он говорит: „Новый Завет я читаю с благоговейным трепетом“» [14, с. 2]. Наводячи цитату з останнього вірша, написаного Т. Шевченком 25 лютого 1861 р., напередодні смерті:

Нескверними устами
Помолимось Богу,
Та й рушимо тихесенько
В велику дорогу... —

М. Сумцов робить висновок, що «поэт и на тот свет отошел с молитвой на устах» [14, с. 8].

Розглядає Сумцов також *політичні і етнографічні мотиви* поезії Шевченка (етнографізму поета присвячена його спеціальна розвідка [12]), однак вважає, що всі вони відступають «перед основными мотивами семейно-родственными. Семья — настоящая суть всего «Кобзаря»; а так как основу семьи составляют женщины и дети, то они и наполняют собой все лучшие произведения поэта» [6, с. 358]. Ідеал родинної гармонії у Шевченка, на думку вченого, фактично співпадає з тим, який виражений у фольклорних творах. Село, хата — улюблені локації поета. Однак образи тієї ж хати у нього не тільки традиційні («біла хата»), а й оригінальні і відрізняються від народно-піснених: «Хатки биленьки — мов дити в билых сорочках», «хатына, неначе дивчына, стоить на прыгори». <...> ... погорелая хата — истомленное сердце, хата — славянство, хата — могила» [6, с. 359].

Образ дівчини, за Сумцовим, один з найчастотніших у творчості Шевченка: «Дивчина входит во многие стихотворения; чаще всего описание девичьей красоты, любви, дивованья. Отношение поэта к девушке — глубоко гуманное. <...> С чувством искренней горести поэт рисует падение девушки [6, с. 359]. Говорячи про образ покритки у Шевченка, Сумцов згадує Г.Ф. Квітку як його попередника у зображенні цього образу в українській літературі, відзначає, що саме Кобзареві «принадлежит заслуга обстоятельного изучения социальных условий, порождавших при крепостничестве покрыток, и заслуга изображения их не только художественного, но и гуманного» [6, с. 359]. Однак як етнограф Сумцов не міг не констатувати, що поет описував гірку долю покритки «не без крупных преувеличений. В действительности „покрывание“ сходило для девиц легче, при значительной снисходительности общественного мнения» [6, с. 359]. Науковець посилається на статтю Фон-Носа у «Киевской старине» (див. сучасне перевидання [3]), однак і у власних етнографічних працях він неодноразово відзначав, що обряд «покривання» є насправді способом захисту майбутньої матері та її дитини з боку сільського жіноцтва і означення її переходу в їх статус, а не ритуалом ганьби. У статті «Досветки и посиделки», де згадується і «Катерина» Шевченка (як і у розвідці С.Д. Носа), Сумцов зауважує: «Той девушке, которая „прошходила“, в старинное и даже недавнее время в Малороссии всегда покрывали голову платком. Она не отделялась от родительского дома, не подвергалась преследованию со стороны родных и односельцев, а лишь получала неблагоприятное имя „покритки“» [17, с. 251].

Інтерес Т. Шевченка до теми дівочтва відбився у багатьох творах, зокрема «в „Черниця Марьяна“ и „Назар Стодоля“ описаны вечерницы, сговор, коровай, весилье, брак неравный по летам, брак неравный по общественному положению» [6, с. 359]. Причину уваги поета до цієї проблематики вчений не розкриває, однак пов'язує її з потребою автора у родинному житті. Відзначає він і таку унікальність Кобзаря: «В особенноти видное значение в поэзии Ш. имеют дети. В русской литературе нет ни одного писателя, у которого так много места было бы отведено детям» [6, с. 359]. І цьому є пояснення у літературознавця: важке дитинство поета і його любов до дітей, про яку часто згадують автори спогадів.

Найвищим досягненням поета М. Сумцов вважає поему «Наймичка», яка зовсім не є сьогодні хрестоматійним твором: «Если бы Ш. не написал ни одной строчки, кроме „Наймички“, то этой поэмы было бы достаточно, чтобы поставить его во главе малорусской литературы и в один ряд с наиболее крупными славянскими гуманитарными поэтами» [6, с. 359]. До речі, в огляді літератури вчений згадує харківське видання «Наймички» 1892 року, що вийшло великим, як на той час, накладом — 50 тисяч примірників [6, с. 361].

Взагалі ж мотивам поезії Тараса Шевченка Микола Сумцов присвятив окрему розвідку [5]. Не втратила й сьогодні значення стаття вченого «Сны Т.Г. Шевченко : (К психологии художественного творчества)» [11].

Про спадщину **Шевченка-художника** йдеться як у енциклопедичній статті Сумцова, так і у його спеціальній праці «Рисунки и картины Т.Г. Шевченка», **одній з перших, де аналізувався образотворчий доробок Кобзаря**. Вчений відзначає труднощі дослідження цього аспекту діяльності українського митця: розкиданість та важкодоступність його мистецьких творів і висловлює думку про необхідність видання великого альбому репродукцій рисунків та картин Шевченка [7, с. 106, 113].

Сумцов акцентує увагу на автобіографічному, етнографічному, історичному значенні малюнків митця, крім суто естетичного параметру. Дійсно, малювання з дитинства і до кінця життя Тараса Григоровича було його основним захопленням, врешті-решт стало професією, а тимчасове відлучення від неї було найбільшим стражданням. Краще зрозуміти реальні умови життя Шевченка допомагають його «рисунки, взятые прямо из окружавшей поэта бытовой обстановки» [6, с. 360]. Крім того, якщо розглядати їх хронологічно, вони «в совокупности обрисовывают художественные вкусы и стремления Ш. и составляют важную параллель к его стихотворениям» [6, с. 360].

Історичне значення малюнків Шевченка, яке було очевидно Сумцову понад 100 років тому, сьогодні зросло ще більше, оскільки архітектурні споруди, які змальовував в середині XIX століття учень Брюллова, до нас або взагалі не дійшли або збереглися у модернізованому вигляді. Йдеться, в першу чергу, про замальовки пам'яток старовини у Переяславі, Суботові, Густині, Почаєві, Вербках, Полтаві, які Шевченко робив за дорученням Київської археографічної комісії. Однак, як слушно зауважує вчений, історичну цінність мають і жанрові малюнки. Наприклад, те, що художник бачив на власні очі: покарання шпіцрутенами (малюнок «В былое время») або «рисунок „Товарищи“, изображающий тюремную камеру с двумя скованными арестантами, причем железная цепь идет от руки одного арестанта к ноге другого» [6, с. 360]. Чимало художніх робіт Шевченка цікаві сучасним етнографам та музейникам: «для ознакомления с постройками могут пригодиться старинное здание в украинском селе, комора в Потоке, батьковская хата; для ознакомления с костюмами — ярмарка, девушка, рассматривающая рушник, женщина в намитке, выходящая из хаты, «коло каши» (четыре крестьянина едят под вербой кашу из казанка), «знахарь» в костюме, характерном для крестьян Киевской губернии, «старосты» в интересный момент подачи невестой рушников и многое др.» [6, с. 360]. Історичні типи людей минулого також надзвичайно цінні для істориків та етнографів: «рисунки чумаков в дороге среди курганов, бандуриста, деда у царины, пасечника, волостного суда („судня рада“)...» [6, с. 360].

Харків'янам, особливо мистецтвознавцям та музеєзнавцям, цікаво буде довідатися з робіт М. Сумцова, що «в Харькове, в частном музее Б.Г. Филонова [точніше- приватному зібранні — М.К.] находится приписываемая кисти Ш. большая картина „Спаситель“, высотой аршина два и шириной полтора. Работа чистая, краски свежие, отлично сохранившиеся, но стиль чисто академический. Христос изображен по пояс, в профиль, со взором, обращенным на небеса. В музее искусств и древностей харьковского университета находится небольшая картина Ш., написанная на холсте масляными красками, с надписью белой краской: „Та нема гирише так никому, як бурлацци молодому“. На картине поясное изображение пожилого малоросса, с небольшими усами, без бороды и без бакенбард. Улыбка на лице не отвечает надписи» [6, с. 360]. Згадує М. Сумцов і дві роботи Т. Шевченка, які експонувалися у Харкові на виставці, присвяченій XII Археологічному з'їзду, що проходив у 1902 році, — дві гравюри 1844 р.: «Судня рада» та «Дари у Чигирині», з колекції визначного соціолога, професора М.М. Кова-

левського з його садиби у Двурічному Куті Харківського повіту Харківської губернії [6, с. 361]. Зі статті «Рисунки и картины Т.Г. Шевченка» з сумом дізнаємося, що у 1893 р. до музею Харкова чи до приватної колекції Б.Г. Філонова ледь не потрапила колекція з 281 малюнком Шевченка з зібрання Каховського, яка з успіхом експонувалася у нашому місті [7, с. 112-113].

У М. Сумцова є й суто краєзнавчі розвідки: «Харьков и Шевченко» та «Слобожанщина і Шевченко» [10, 16].

На жаль, обсяг нашої статті не дає можливості зупинитися на інших аспектах сумцовської Шевченкіани, однак ми навіть на підставі проаналізованих джерел могли переконатися у тому, яке велике місце у науковому доробку харківського дослідника займала творчість Кобзаря. Микола Сумцов зауважив якось, що є «одно препятствие для научного анализа Ш. — художественная цельность, простота и душевность его стихотворений. Его поэмы туго поддаются холодному и сухому разбору» [6, с. 357]. Вчений подолав цю перешкоду, тому що сприймав творчість поета душею, а його самого відчував як надзвичайно близьку, рідну людину.

Джерела та література

1. Бандурка. Українські соромицькі пісні в записах З. Доленги-Ходаковського, М. Максимовича, П. Лукашевича, М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Чубинського, Хв. Вовка, І. Франка, В. Гнатюка [Текст] / упоряд. М. Сулима. — К.: Дніпро, 2001. — 280 с.
2. Микола Федорович Сумцов (1854-1922): бібліогр. покажчик [Текст] / уклад. Н.І. Полянська, В.О. Савчук, В.З. Фрадкін, В.О. Ярошик, за участю Г.М. Єрофеевої. — К.: Рідний край, 1999. — 240 с.
3. Нос С.Д. «Покрытка» [Текст] / С.Д. Нос // «А се грехи злые, смертные...»: Русская семейная и сексуальная культура глазами историков, этнографов, литераторов, фольклористов, правоведов и богословов XIX — начала XX века: в 3 кн. — М.: Ладомир, 2004. — Кн. 2. — С. 75-77.
4. Сумцов М. Гуманізм Шевченка [Текст] / М. Сумцов // Збірник пам'яті Тараса Шевченка: (1814-1914). — К.: Українське наукове товариство, 1915. — С. 24-30.
5. Сумцов Н.Ф. О мотивах поэзии Т.Г. Шевченка [Текст] / Н.Ф. Сумцов // Киевская старина. — 1898. — Т. 60, февр. — С. 210-228.
6. Сумцов Н. Шевченко (Тарас Григорьевич) [Текст] / Н. Сумцов // Энциклопедический словарь / изд.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. — СПб., 1903. — Т. 39 [полут. 77]. — С. 355-361.
7. Сумцов Н.Ф. Рисунки и картины Т.Г. Шевченка [Текст] / Н.Ф. Сумцов // Сумцов Н.Ф. Из украинской старины. — Х.: Тип. «Печатное Дело», 1905. — С. 106-113.

8. Сумцов Н.Ф. «Сонце заходитъ» Т.Г. Шевченка (в бытовой и литературной обстановке) [Текст] / Н.Ф. Сумцов // Сумцов Н.Ф. Из украинской старины. — Х.: Тип. «Печатное Дело», 1905. — С. 97-105.
9. Сумцов Н.Ф. Дубы Т.Г. Шевченка [Текст] / Н.Ф. Сумцов. — Х.: Тип. «Печатное Дело», 1911. — 4 с.
10. Сумцов Н.Ф. Харьков и Шевченко [Текст] / Н.Ф. Сумцов // Вестник Харьковского историко-филологического общества. — 1911. — Вып. 1. — С. 3-11.
11. Сумцов Н.Ф. Сны Т.Г. Шевченко: (К психологии художественного творчества) [Текст] / Н.Ф. Сумцов // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. — 1913. — Т. 18. — Кн. 4. — С. 355-364.
12. Сумцов Н.Ф. Этнографизм Тараса Шевченко: (Памяти В.Ф. Миллера) [Текст] / Н.Ф. Сумцов // Этнографическое обозрение. — 1913. — Кн. 98-99. — № 3-4. — С. 88-102.
13. Сумцов Н.Ф. Любимые народные песни Т.Г. Шевченка [Текст] / Н.Ф. Сумцов // Украинская жизнь. — 1914. — № 2. — С. 97-105.
14. Сумцов Н.Ф. Религиозность Т.Г. Шевченка [Текст] / Н.Ф. Сумцов. — [Х.: Тип. Т-ва А.А. Иоозефовича «Южный край», 1914]. — 8 с. (Отд. оттиск из газ.: Южный край. — 1914. — 16 февр.).
15. Сумцов Н.Ф. Этюды о Т.Г. Шевченке [Текст] / Н.Ф. Сумцов. — [Харьков, 1914]. — 16 с. (Отд. оттиск из газ. Южный край. — 1914. — 25 февр.).
16. Сумцов Н.Ф. Слобожаничина і Шевченко [Текст] / Н.Ф. Сумцов // Шевченко Т.Г. Кобзарь. — Х., 1918. — С. IV-LXXIII.
17. Сумцов Н.Ф. Досветки и посиделки [Текст] / Н.Ф. Сумцов // «А се грехи злые, смертные...»: Русская семейная и сексуальная культура глазами историков, этнографов, литераторов, фольклористов, правоведов и богословов XIX — начала XX века: в 3 кн. — М.: Ладомир, 2004. — Кн. 2. — С. 234-255.
18. Українські соромицькі пісні [Текст] / упоряд., передм., прим. М.М. Красикова. — Х.: Фоліо, 2003. — 287 с.

СТРАТЕГІЇ ВІЗУАЛЬНОГО МАРКЕТИНГУ НА ПРИКЛАДІ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОГРАФІКИ У МУЗЕЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

**Гендзюровська Олександра
Олександрівна,**
ст. науковий співробітник ХІМ
імені М. Ф. Сумцова

Новий виток розвитку у сфері інформаційних технологій створює нові виклики, перспективи і завдання для музейних інституцій. Уставлене уявлення про музей наразі зазнає змін.

Швидкий розвиток інструментів інформаційного обміну створює передумови для трансформації сприйняття музею у культурній парадигмі суспільства [6, с. 8].

Закритість, консервативність музею — зникаючий тренд у інформаційному суспільстві. Розвиток інструментів для інформаційного обміну складає підвалини для трансформації музеїв у відкриті формації, де інформативна і комунікативна складова виходить на перший план [6, с. 9]. При цьому, об'єкти культурного надбання є первинним свідченням істинності у багатьох дисциплінах, а отже є достовірною основою для здобуття нових знань.

Отже, початок нового тисячоліття, разом із прогресом інформаційних технологій, став еволюційним чинником у розвитку систем доступу до музейних знань [6, с. 9].

Сьогодні кожен здатен оцінити можливості і потенціал візуального маркетингу. Активне використання фотографій, цифрових маркетингових матеріалів на сайтах та спільнотах стимулюють залученість аудиторії і прискорює розповсюдження контенту. Репрезентативні можливості музею зростають з року в рік завдяки росту можливостей інформаційних технологій. Інфографіка — новий спосіб подачі інформації на сайтах.

Не останню роль в цьому питанні відіграють соціальні мережі, які формують «візуальний смак» у користувачів мережі інтернет. Особливим попитом користуються соціальні об'єднання «візуального сегменту», прикладом таких мереж є Pinterest, Instagram, Golbis, Tumblr. Безумовно, соціальні мережі вносять свій внесок в колосальне зростання візуальних веб-технологій.

Незважаючи на це, музейні установи використовують можливості IT-технологій дозовано. З огляду на це, часто можна спостерігати, як музейна установа використовує застарілі інструменти для своєї презентації, що значною мірою зменшує попит у цільовій аудиторії. Серед мало використовуваних інструментів для музейних сайтів, можна зазначити — інфографіку.

Інфографіка — це графічно представлений кластер складної, вузькоспеціалізованої, або об'ємної інформації [4]. Як правило, інфографіку використовують для подання інформації у структурованій формі — таким чином, щоб вона не потребувала додаткових пояснень, тлумачень.

Інфографіка може бути представлена за допомогою: графіки, зображення, діаграми, таблиці, карти, схеми, або за допомоги синтезу вищезазначених видів. Сфера використання інфографіки може бути якою завгодно. Нерідко її використовують для структуризації навчального матеріалу (роздаткові матеріали на факуль-

татавах, лекціях, або тематичних екскурсіях тощо). Часто інфографікою можна вдало доповнити презентації, виставки, або проекти. Головним завданням якісної інфографіки є швидка і стисла передача інформації у вигляді тез, таким чином, щоб передати головну ідею, мету, завдання і цілі [4]. Для створення інформативного інфографічного шаблону необхідно дотриматись кількох вимог: скласти план послідовного викладу ідей, аргументів і фактів; бажано завершувати кожне твердження висновком, для того, щоб кожний шаблон був ідейно і структурно завершеним; для презентації бажано використовувати декілька методів — графіки, діаграми, схеми, це необхідно для того, що тримати увагу у фокусі; бажано розміщувати логотип організації, корпоративні кольори (не більше 4-х відтінків), шрифти, орнаменти, на кожному блоці — інфографічна підбірка в такому разі стане виглядати більш цілісною, а крім того буде сприяти підвищенню впізнаваності лого та інших корпоративних елементів.

При створенні інфографічного шаблону важливо визначити ключові тези, які мають бути подані в одному блоці (скомпоновані в одному зображенні) завдяки мінімуму інформації. Ознакою якісної інфографіки є висока роздільна здатність, чіткість, клікабельність, для того, щоб мати змогу розгорнути зображення на весь екран ПК або смартфона. Ще однією важливою складовою інфографіки є дизайн. Для цього можна використовувати показники, графічні ефекти, геометричні фігури [4].

Якщо інфографіка має бути опублікована на сайті, не слід забувати про логотип та обов'язкові елементи фірмового стилю. З технічної точки зору — необхідні тайтл та підпис, для того, аби пошукова система могла ідентифікувати зображення.

За своїми типами інфографіку можна розбити на наступні групи [4]:

- Аналітична — в інфографіці наводяться статистичні та цифрові показники; у музейній практиці це можуть бути анімовані графіки або діаграми, які демонструють кількість предметів у колекції, кількість виставок, або відвідувачів;
- Новинна — матеріал включає в себе наочне роз'яснення новинного матеріалу (порівняння нового і старого, хронологію, аналітику і наслідки); це можуть бути показники до тимчасових проектів, пересувних виставок.
- Реконструкція — включає хронологічне відтворення якогось процесу або події; в якості ілюстрацій до масштабних історичних явищ, подій, процесів тощо.

Для знайомства з можливостями інфографіки можна використовувати безкоштовні або віртуальні ресурси. Прикладами для натхнення можуть слугувати інфографіки з англomовного сегменту, які можна відтворити за аналогіями, використавши свої дані, фірмовий стиль, стилістику. Для цього можна скористатися одним з онлайн-сервісів по створенню інфографіки або завантажити готовий шаблон. Якщо за основу була обрана «шаблонна» інфографіка — не буде зайвим перевірити її на предмет унікальності за допомогою сервісу картинок Google [4]. Унікальні інфографіки будуть відображатися з посиланням на першоджерело, тобто, якщо користувач відправить запит на конкретну інфографіку, він потрапить на сайт, де конкретна інфографіка використовувалась вперше.

На теренах інтернету існує велика кількість загальнодоступних платформ та додатків для створення унікальної інфографіки, як наприклад [5]:

- Piktochart.com — сервіс, що трансформує інформацію у візуальні історії. Функціонал сервісу влаштований інтуїтивно, серед переваг — можливість автоналаштування. Вибір тем для дизайну, можливість накласти логотип на готове зображення;
- Creately.com — інструмент, завдяки якому просто створити діаграми і схеми. Можна накладати на готові шаблони свої дані, для того, щоб програма згенерувала готовий графік.
- Inforg.am — додаток знаходиться на етапі розширення функціональних можливостей. Зручний у створенні безкоштовних діаграм і інфографік;
- Visual.ly — сервіс дозволяє генерувати між собою одразу декілька інфографік;
- Fluxvfx — платформа для створення відео-інфографіки;
- Google Public Data Explorer — корисний спосіб використовувати загальнодоступні дані для того, щоб трансформувати їх в будь-яку інфографіку на ваш смак. Ви можете додавати ці графіки на веб-сайт або в блог, чи офіційну групу у соціальні мережі.
- Wordle — простий у використанні інструмент для створення ефективних словесних візуалізацій. Просто введіть ваш власний текст (від коротких до довгих абзаців). Сервіс надає величезну кількість дизайнів, з яких можна вибрати потрібний.

Перед тим, як створити шаблон необхідно провести певний підготовчий етап, для того, аби інфографіка була максимально корисною і зрозумілою для користувачів.

Етапи візуалізації інформації [5]:

1. вивчення питання:

1.1. джерела інформації: повинні бути актуальними і викликати довіру;

1.2. якщо виникає спірний випадок: використовуйте незалежні джерела, які можна самостійно інтерпретувати (наприклад, дані по пайовій структурі ринку), щоб уникнути конфлікту інтересів і упередженості;

1.3. легальність: отримаєте дозвіл на використання даних, якщо це необхідно;

2. редагування

2.1. визначте ваш ключовий посил, головну ідею;

2.2. підберіть набір даних, який може проілюструвати цей посил;

2.3. відфільтруйте і спростіть дані до стану максимально наближеного до тез;

2.4. попрацюйте з цифрами і величинами даних, таким чином, щоб вони працювали на користь головної ідеї (наприклад, визначте, потрібні вам абсолютні або відносні величини: прикладом можуть слугувати дані про співвідношення загальної кількості відвідувачів, відносно відвідувачів, які замовляють екскурсійне обслуговування)

3. сюжет

3.1. виберіть правильний тип діаграми, щоб представити дані (наприклад, лінією показують тенденції, а стовпчиками — дані про відвідування);

3.2. визначте необхідні параметри для діаграми (наприклад, масштаб, параметри осей, положення базової лінії);

3.3. оформите діаграму (додайте назву, опис, написи, джерела інформації)

використовуйте колір і типографіку, щоб підкреслити ваш основний посил

4. Перевірка

4.1. ще раз порівняйте отриману діаграму з даними початкового джерела;

4.2. критичним поглядом оцініть діаграму, подумайте, наскільки вона зрозуміла, логічна, інформативна;

4.3. спробуйте поглянути на діаграму очима читача: які питання можуть виникнути у користувача, які дані можуть бути незрозумілими;

4.4. порівняйте дані з додатковими джерелами з приводу спірних питань, в разі якщо такі наявні;

4.5. перевірте, наскільки якісно виконана сама діаграма (наскільки відповідає правилам візуалізації; наскільки якісно виконана з точки зору дизайну; корпоративного стилю).

Серед музеїв використання інфографіки у експозиції — не новинка, а ось використання у площині музейних сайтів — це тенденція, до якої лише починають звикати. Однак існуючі приклади є, здебільшого, зразками якісного зваженого дизайну, що можемо вважати позитивним явищем.

Прикладом якісної «музейної інфографіки» можна вважати звіт Національного музею Української історії за третій квартал 2016 р. [1].

У площині зображення було віддзеркалено — результат більше року роботи музею в новому форматі — модернізації та розширення активностей і музейних сервісів.

Як змінилася якість роботи музею, можуть свідчити основні показники діяльності закладу.

До інфографіки було обрано наступні показники: кількість заходів та презентацій, загальний дохід, кількість відвідувачів, проведені заходи, вікові категорії відвідувачів — вони були означені авторами у приписі, як «видимі» в інформаційному просторі. В таблиці була приведена «невидима» діяльність для спільноти, де були зазначені кількість виставок, зазначена кількість науковців зі ступенем, приведені данні про конференції, публікації і звірки музейної колекції.

Ще одним, цього разу, онлайн-проектом є «Україна Incognita» [3]. Більшість рубрик на сайті представлена у вигляді інфографіки. Інтернет-проект «Україна Incognita» — це продовження роботи «Дня» щодо вивчення та осмислення української історії — у віртуальному світі. Унікальність проекту становить підбірка історичних та краєзнавчих матеріалів, які переведено в електронний формат — і тепер вони доступні на сайті «Україна Incognita».

Проект існує впродовж останніх 15-ти років, на даний момент — це велика база історичних матеріалів, архівних документів, фото, відтворених родоводів українських сімей.

Поширення напрацювань проекту через інтернет простір значним чином спрощує доступ до інформації.

Безумовно інфографіка не здатна вирішити повний загальний поставлених завдань перед музеєм, однак візуальне зображення даних можуть зацентрувати увагу користувачів на головному.

Статистика свідчить, що понад 45% користувачів клікають на посилання, якщо воно веде на інфографіку. 30% користувачів поділяться цією інфографікою, навіть якщо вона не несе важливої інформації [2].

Включення цікавих фактів, представлених в короткій візуальній формі, буде підтримувати увагу ваших читачів. Використання інфографіки — ще один спосіб ділитися контентом, отримувати більше відгуків на ваші новини, і як результат — більшу конверсію відгуків, більше можливостей до розвитку інституції, так своєї власної аудиторії. Інфографіка не здатна повністю замінити собою текст статті, монографії, або реліз до виставки, але за допомогою цього інструмента візуалізації, користувач більш дружельно сприймає контент. Крім того, схематична складова здатна якісно доповнити текст: пояснити причинно-наслідкові зв'язки, так як слугує стислим переказом.

Візуальні веб-технології постають перед нами в безлічі форм і можливостей, починаючи з блогів і соціальних мереж і закінчуючи мобільними сайтами, додатками — кожен з цих каналів підходить для розміщення інформації, що складе підвалини для утвердження іміджу музею як активної, прогресивної, сучасної інституції.

Джерела та література

1. Національний музей історії України: інфографіка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nmiu.com.ua/>
2. Почему это является инфографикой, а это — нет? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://infographer.ru/vsyo-taki-cto-zhe-takoe-infografika/>
3. Україна «incognita»: інфографіка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua>
4. Что такое инфографика? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://semantica.in/blog/cto-takoe-infografika.html>
5. Что такое инфографика? Как ее делать? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://blogwork.ru/cto-takoe-infografika-kak-eyo-delat/>
6. Шевцов І.П. Майбутнє музеїв (інформаційний аспект) [Текст] / І. П. Шевцов // Дев'ятнадцять Сумцовських читань : матеріали конференції на тему «Музей, як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства», 18 квітня 2013 р. — Х. : Майдан, 2013. — С. 8-13.

КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПІДХІД У СТРУКТУРІ МУЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

СУЧАСНА КОМУНІКАЦІЙНА ПОЛІТИКА МУЗЕЮ

*Сошнікова Ольга Миколаївна,
кандидат філософських наук,
заст. директора з наукової
роботи ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Сучасна трактовка феномену музею, яка співвідноситься з комунікаційним підходом, дозволяє розглядати музей як спеціалізований засіб трансляції культури та засвоєння культурного досвіду [2, с. 3].

З кожним роком музей все більш сприймається як органічно притаманний сучасному світу комунікаційний простір — відкритий для масового користування банк даних, місце, де зароджуються, трансформуються і розвиваються погляди, судження, думки, оцінки, задуми і плани.

Сучасне суспільство передбачає як безпосередній так і віртуальний музейний простір, де відбувається обмін та осмислення інформації між музейним предметом (акумулятором соціальної пам'яті), співробітником і відвідувачем, який представлений багатьма індивідами, соціальними групами. в основу сучасного розуміння музею покладене нове бачення соціального і культурного контексту його функціонування.

Заключною ланкою в структурі музейних комунікацій є отриманий результат, який прямо залежить від місії музею, поставлених завдань і цілей комунікаційного менеджменту. в основу сучасного розуміння музею покладене нове бачення соціального і культурного контексту його функціонування. Музей сьогодні виступає як деяка індивідуальність із власною концепцією розвитку, з притаманними лише йому особливостями, за допомогою яких активно впливає на дійсність замість пасивного її відображення.

Удосконалюються форми і методи роботи з відвідувачами, відбуваються нові, якісні зміни у експозиційній роботі, створюються інноваційні програми культурно-освітньої діяльності, удоскона-

люється експозиційний дизайн, втілюються нові форми роботи з колекціями, в тому числі і в Інтернет-просторі. Звичайно, що все це вимагає від фахівців-музейної справи фахового, відповідального підходу до роботи, креативного мислення, комунікаційні здібності і головне — активної життєвої позиції.

Окрім стандартних цілей — збирати, зберігати, досліджувати, документувати, сьогодні додаються ще і непрямі, але дуже важливі цілі — архівоведення, музейна освіта (соціологізація, просвіта), а також безпосередньо менеджерські операції, стратегічне планування, розвиток персоналу, організація волонтерської діяльності, контролінг. Сучасний музейний фахівець повинен володіти і комп'ютерними технологіями, що застосовуються в діяльності музею, вміти формувати музейні інформаційні електронні ресурси, електронний архів музею, створювати електронні музейні каталоги та видання, брати активну участь у розробці та впровадженні комп'ютерних програм з музейної проблематики.

Саме тому, сьогодні від керівника музею вимагаються в тому числі і міждисциплінарні компетенції, здатність до кооперації і інтеграції функцій. Вчені, що вивчають теорію керівництва, виявляють важливість комунікаційного менеджменту в реалізації основних функцій управління. Існують дані, які свідчать про те, що керівник витрачає на комунікації більшу частину свого часу (близько 75-95%) [1, с. 67-68]. Володіння комунікацією відображає авторитет і майстерність керівництва. Ці ж позиції можна віднести і до керівництва музеєм, одним з базових комунікаційних інститутів сучасного суспільства. Практична реалізація керівництва музейними комунікаціями пов'язана з вибором засобів, які забезпечують матеріалізацію поставлених цілей і завдань. Комплекс управління музейними комунікаціями — це система заходів, спрямованих на становлення і підтримку певних взаємовідносин між музеєм та його зовнішнім та внутрішнім середовищем. Саме для цього складаються плани музею, вживаються певні організаційні заходи для їх втілення, формуються вимоги до контролю виконання планів і до персоналу. Наприклад, в Харківському історичному музеї імені М.Ф. Сумцова вже більше десяти років керівництво і колектив працюють над удосконаленням власної стратегії розвитку та комплексу управління музейними комунікаціями в умовах сучасної цивілізації. Основну ставку було зроблено на формуванні команди професіоналів, які будуть створювати та розвивати музей відповідно до вимог сьогодення. В цьому напрямку було прийнято рішення щодо розширення прав та обов'язків співробітників і керівників середньої ланки, це,

в свою чергу, збільшило відповідальність за виконувану роботу і зацікавленість у особистому розвитку та кар'єрному рості співробітника, а також зменшила плинність кваліфікованого персоналу. Саме форма управління, заснована на комунікаційному підході, дала змогу сформувати колектив однодумців (команду), які задають тон музейній діяльності, пропонують неординарні рішення, швидко реагують на потреби оточуючого середовища. Керівництво музею продовжує сприяти професійному росту кожного працівника колективу музею, створювати атмосферу здорової творчої конкуренції серед співробітників для формування більш якісної команди професіоналів. Все це йде паралельно з використанням інструментів стратегічного, економічного менеджменту — створення маркетингової і фінансової концепцій. Такий комплексний підхід дає змогу удосконалюватись, що музей знаходить і розвиває перспективні види комунікаційної діяльності і скорочує слабкі. Наприклад, останнім часом, співробітники музею у культурно-освітній діяльності майже зовсім відмовились від класичних музейних лекцій в чистому вигляді і збільшили проведення комплексних музейних заходів з презентацією, вікторинами, майстер-класами тощо. Поруч з екскурсіями у музеї, дуже популярними сьогодні є квест-руми — інтелектуальні ігри, які розвивають особистість, мотивують краще вивчати і знати історію і культуру свого краю, вчать орієнтуватися у сучасному світі.

Дуже велике значення з питань відображення роботи музею і організації відвідувачів, як існуючих так і потенційних, має освоєння музеями віртуального простору. Саме робота сайтів музеїв, відображення роботи музеїв у соціальних мережах, максимальна інтеграція у Інтернет-простір дають змогу сьогодні музеям комфортно і швидко інтегруватися до ринку дозвілля в цілому, пристосовуватися до зміни трендів сьогодення, а вдала маркетингова робота дає змогу проаналізувати тенденції у сучасному суспільстві, попити сучасних відвідувачів музею, сформулювати вимоги до якісного культурного продукту і розширювати коло своїх відвідувачів.

Одним з найважливіших завдань сучасної комунікативної політики музею є планомірна діяльність, яка забезпечується шляхом вибору оптимальної комунікаційної стратегії. Експерт в сфері закордонного музейного менеджменту Роджер Майлз відмічає, що «планування — це інструмент, який допомагає музею контролювати ситуацію і керувати нею. Розробка і постійне оновлення перспективного плану, можливо є найбільш важливою скла-

довою частиною роботи музею в області музейних комунікацій» [3, с. 140]. Тому розгляд цілей, які установлює музей в процесі комунікаційного планування, доцільно проводити з точки зору ви-мог, яких потребує від музеїв сьогодення, а саме:

- підвищення надійності і рентабельності функціонування музейної мережі;
- підвищення якості технічної і матеріальної бази музею;
- використання гнучкої системи цін на музейні послуги, орієнтуючись на різні верстви населення;
- збільшення ступеню взаємодії музею з туристичним бізнесом та іншими сферами соціально-культурної діяльності, шляхом вивчення і впровадження в сферу музейної діяльності основ індустрії вражень;
- залучення відвідувачів до музею різноманітністю пропонованих послуг;
- постійна адаптація пропозицій до змін у попиті відвідувачів;
- заохочення музейних співробітників, які розробляють і впроваджують нові послуги для відвідувачів.

Використання музеєм сучасних комунікаційних технологій, в тому числі і управлінських, інформаційних, проектних, є потужним фактором розвитку музею і організації музейної діяльності.

Джерела та література

1. Клюев Ю.В. Музейный маркетинг в контексте современной культуры [Текст] / Ю.В. Клюев. — Кемерово: Кузбассвуиздат, 2008. — 191 с.
2. Сошнікова О.М. Соціокультурний потенціал музейної комунікації [Текст] / О.М. Сошнікова // Сімнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції на тему: «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму» (проводиться в рамках XVII Сумцовських читань), 18 квітня 2011 р. — Х. : Майдан, 2011. — С. 3–9.
3. Роджер М. Наш посетитель: кто он и каковы его потребности [Текст] / Майлз Роджер // Музеи, маркетинг, менеджмент : сб. ст. — М., 2001. — С. 138–156.

ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОВОЇ БАЗИ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ ГАЛУЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ

Фененко Андрій Олегович,
*учений секретар ХІМ
імені М. Ф. Сумцова*

В результаті розвитку інформатизації та глобалізації соціо-культурних процесів було сформовано новий соціокультурний простір — простір віртуальної реальності та відбувається становлення типу віртуальної культури.

Визнання ролі інформації у житті сучасного соціуму було зафіксоване і у правових нормах. Зокрема, у Загальній декларації прав людини, ухваленій резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 10 грудня 1948 року № 217 А [15], до основоположних прав людини віднесене право шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобам, незалежно від державних кордонів. Це право було імплементоване у національні законодавства, зокрема у Конституції України (ст. 34), де було закріплене право кожного «...вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір» [5].

Значний вплив на формування національних політик щодо інформатизації сфери культури, зокрема музейної справи, мала програма ЮНЕСКО «Пам'ять світу», яка діє з 1992 року і спрямована на забезпечення збереженості документального надбання, зокрема того, що зберігається в музеях, та забезпечення загального доступу до нього. В затверджених ЮНЕСКО в рамках програми «Загальних керівних принципах збереження документального надбання» [6] серед ключових стратегій досягнення цілей програми визначено сприяння використанню установами, що зберігають відповідні матеріали, нових технологій та розширенню доступу до документального надбання як в режимі онлайн-доступу користувачів до опублікованих баз даних, файлів та публікацій, так і через виконання установами запитів користувачів. Серед принципів забезпечення збереження вказується переведення документу на нову основу або зміну формату — копіювання на носій іншого формату, зокрема оцифрування (цей процес заохочує Програма), що сприяє забезпеченню загального доступу до документу та забезпеченню збереження оригіналу, що, однак, може супроводжуватися негативними тенденціями поступового старіння технології. Констатується від-

сутність єдиних стандартів, оскільки різні носії потребують різного підходу і формування норм стандартизації часто відстає від розвитку технічного прогресу, водночас проголошується необхідність дотримання існуючих стандартів. Серед принципів і методів забезпечення доступу зазначається, що оцифрування є ефективним засобом забезпечення доступу до документального надбання для різних цілей, що реалізується через мережу Інтернет, компакт-диски тощо. Звертається увага на проблему авторських прав на документи, що зберігаються у відповідних установах та можливість власників авторських прав обмежити доступ до їх матеріалів. Програма передбачає ведення реєстрів документального надбання «Пам'ять світу»: міжнародного, регіональних та національних.

Важливим процесом, який вплинув на інформатизації музейної сфери України, стало прийняття ряду міжнародних документів, у яких було визначено курс на побудову відкритого для всіх інформаційного суспільства.

У 2000 році ЮНЕСКО розробила програму «Інформація для всіх» [7], спрямовану на побудову інформаційного суспільства для всіх, шляхом зменшення розриву між інформаційно багатими та інформаційно бідними країнами, серед цілей якої визначено, зокрема, розвиток і розширення доступу до інформації, що є суспільним надбанням, в тому числі шляхом переведення в цифровий формат, підтримку підготовки кадрів, безперервної освіти протягом всього життя в областях комунікації, інформації та інформатики, а також розповсюдження базової грамотності в галузі ІКТ, сприяння розвитку мереж інформації та знань на різних рівнях.

Знаковим документом стала Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй [2], де висловлюється підтримка цілям та принципам Статуту ООН, визначається основне завдання — забезпечення того, щоб глобалізація стала позитивним фактором для всіх народів світу, а серед напрямів, які мають сприяти глобальному впровадженню фундаментальних цінностей, суттєво важливих для міжнародних відносин у XXI ст., визначені заходи щодо забезпечення можливості всім людям користуватися благами нових технологій, особливо інформаційних та комунікаційних технологій, відповідно до рекомендацій Декларації міністрів на сесії Економічної і соціальної ради ООН 2000 року.

Однією із ключових подій стало проведення Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства, що проходив під егідою ООН у два етапи: в Женеві (10-12 грудня 2003 року) та в Тунісі (16-18 листопада 2005 року). За результатами саміту було прийнято ряд підсумкових документів, які стали основою для розвитку

національних законодавств, в тому числі України, в питанні розбудови інформаційного суспільства. В рамках саміту було прийнято: Декларацію принципів та План дій від 12 грудня 2003 року, які було схвалено Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 22 грудня 2004 року №59/220, а також Туніське зобов'язання та Туніську програму для інформаційного суспільства від 18 листопада 2005 року, які було схвалено Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 27 березня 2006 року № 60/252. Документи, формуючи програмні засади побудови інформаційного суспільства, окремими положеннями безпосередньо торкаються сфери культури та музейної справи.

Декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства — глобальне завдання у новому тисячолітті» [3], акцентуючи на необхідності побудови орієнтованого на інтереси людей та відкритого для всіх і спрямованого на розвиток інформаційного суспільства, заснованого, в тому числі, на принципах поваги культурної самобутності та різноманіття культур, як загального надбання людства (підтверджуючи, таким чином, положення, відображені у Загальній декларації ЮНЕСКО про культурне різноманіття [1]), визначає завданням інформаційного суспільства — всіма відповідними методами, включаючи переведення в цифрову форму, збирати і зберігати культурне надбання як один із найважливіших елементів самобутності та самосвідомості людей. Необхідним елементом інформаційного суспільства визнається велике публічне надбання, тож важливою задачею визначено укріплення публічних установ, зокрема музеїв, як засобу сприяння збереженню документальних записів, вільному та рівноправному доступу до інформації.

У Женевському плані дій[4] визначена необхідність формування відповідної інформаційно-комунікаційної інфраструктури, зокрема шляхом забезпечення і покращення можливостей підключення до інформаційно-комунікаційних технологій всіх освітніх закладів, установ охорони здоров'я, закладів культури, зокрема музеїв, та інших доступних для населення установ. Підвищення компетентності у відповідній галузі, зокрема шляхом розробки спеціальних програм професійної підготовки із застосуванням ІКТ для фахівців у сфері інформації, зокрема музейних співробітників, підготовка яких має включати освоєння як нових методів і способів для розвитку і надання інформаційно-комунікаційних послуг, так і управлінських навичок, для забезпечення найкращого застосування відповідних технологій. У сфері законодавства державам рекомендується розробити відповідні документи, щоб заклади культури, в тому числі музеї, могли повною мірою в інформаційному суспільстві виконувати функції постачальників

контенту, зокрема забезпеченням постійного доступу до відповідної інформації.

В Туніському зобов'язанні [12] наголошувалося на необхідності заохочення культурного різноманіття і поваги до нього, як необхідної складової інформаційного суспільства, причому окрема увага повинна приділятися збереженню спадщини і культурного надбання корінних народів.

Туніська програма для інформаційного суспільства [11] визначала необхідність підтримки культурних установ, зокрема музеїв, в питанні розробки та збереження, в тому числі в цифровій формі, різноманітного контенту та надання рівноправного, вільного і прийняттого за ціною доступу до нього; необхідність підтримки місцевих розробників культурного контенту і застосунків. Окремо наголошувалося на прагненні щодо оцифрування інформації про історію та культурної спадщини заради майбутніх поколінь.

У 2003 році ЮНЕСКО прийняла Хартію про збереження цифрового надбання [13], де визначалося поняття цифрового надбання, яке складається з унікальних ресурсів людських знань та форм вираження з різних сфер людської діяльності, в тому числі культури, які створюються в цифровій формі, або переводяться в неї, а також було означено необхідність вільного доступу та важливості збереження цифрового надбання. Як один із заходів в рамках охорони цифрового надбання пропонується внести в національне законодавство положення про обов'язкове або добровільне депонування цифрового надбання нарівні з іншим документальним надбанням в архівах, бібліотеках, музеях та інших організаціях. Держави мають спонукати розробників апаратного та програмного забезпечення, розробників, видавців, виробників та розповсюджувачів цифрових матеріалів до співробітництва з архівами, бібліотеками та музеями та іншими організаціями з питання збереження цифрового надбання.

Також у 2003 році ЮНЕСКО ухвалила «Рекомендацію про розвиток і використання багатомовності та загальний доступ до кіберпростору» [10], де зазначалося, що в рамках забезпечення зменшення мовних бар'єрів та активізації інтерактивного спілкування через Інтернет, слід сприяти створенню та обробці освітнього, культурного та наукового контенту у цифровому форматі, а також доступу до цього контенту, щоб всі культури мали можливості для самовираження і доступу до кіберпростору на всіх мовах. Держави та міжнародні організації мають сприяти загальному доступу до Інтернету як одному із засобів реалізації права людини на інформацію та вільну участь у культурному житті суспільства

та науковому прогресі. Держави мають спонукати Інтернет-провайдерів розглянути питання про забезпечення пільгових тарифів для державних установ, зокрема музеїв, як перехідного заходу для забезпечення загального доступу до кіберпростору. Держави мають забезпечити реалізацію права на загальний онлайн-доступ до суспільної та урядової документації, разом міжнародними організаціями розвивати сховища інформації та знань, що знаходяться у суспільному надбанні, забезпечувати їх загальнодоступність, для чого забезпечити адекватне фінансування для збереження та переведення в цифрову форму інформації, що є суспільним надбанням, сприяти співробітництву, спрямованому на забезпечення загального доступу до цієї інформації, сприяти механізмам, що забезпечують відкритий доступ до інформації, активізувати роботу з поширення грамотності в сфері ІКТ.

Також, відповідні положення містилися і у документах європейських інституцій. Зокрема, у 2005 році була прийнята Рамкова конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства [8], ратифікована Україною у 2013 році, де констатовалося зобов'язання розвивати використання цифрових технологій для розширення доступу до культурної спадщини й вигод, які пов'язані з нею.

У 2012 році була прийнята Ванкуверська декларація ЮНЕСКО «Пам'ять світу в епоху цифрових технологій: Оцифрування і збереження» [14], яка констатувала, що для аналогових документів оцифрування є засобом захисту цінних документів від погіршення стану через зменшення навантаження, а у випадку аудіовізуальних документів — єдиним засобом забезпечення їх «виживання», констатована потреба забезпечення збереження та доступу до цифрових матеріалів, визначено, що цифрове збереження має бути пріоритетом розвитку, а інвестиції в інфраструктуру мають забезпечити надійність збережених цифрових записів, а також їх довготривалу доступність і зручність використання. Також у документі сформульовано ряд рекомендацій для забезпечення реалізації відповідних положень.

Випущений на виконання Туніської програми для інформаційного суспільства Підсумковий документ наради високого рівня Генеральної Асамблеї, присвяченого загального огляду ходу здійснення рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства [9], затверджений Резолюцією 16 грудня 2015 року № А/70/125, підтвердив прагнення і рішучість забезпечити реалізацію виробленої на Всесвітній зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства концепції побудови орієнтованого на

інтереси людей, відкритого для всіх і спрямованого на розвиток інформаційного суспільства та констатував, що інформаційно-комунікаційні технології є одним із інструментів заохочення різних форм культурного самовираження і підтримки швидкозростаючих культурно-розважального і креативного секторів, а також, що для збереження культурної спадщини та забезпечення доступу до записаної інформації в цифровому середовищі незалежно від форми необхідні всеосяжні цифрові стратегії прикладного характеру.

Ці міжнародні документи заклали юридичну базу для розвитку національних законодавств, в тому числі українського законодавства, в напрямі побудови інформаційного суспільства та інформатизації окремих галузей, що передбачає в тому числі ряд заходів, спрямованих на використання інформаційно-комунікаційних засобів для збереження об'єктів культурного надбання.

Джерела та література

1. Всеобщая декларация ЮНЕСКО о культурном разнообразии [Электронный ресурс] : принята 2 ноября 2001 года / ЮНЕСКО. — Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/cultural_diversity.shtml
2. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс] / ООН. — Режим доступа: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_621
3. Декларация принципів «Побудова інформаційного суспільства — глобальне завдання у новому тисячолітті» [Електронний ресурс] : декларація від 12.12.2003 / Всесвітній саміт з питань інформаційного суспільства. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c57
4. Женевський План дій [Електронний ресурс] : [план дій від 12.12.2003] / Всесвітній саміт з питань інформаційного суспільства. — Режим доступу: <http://apitu.org.ua/wsis/pd>
5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
6. Память мира: общие руководящие принципы сохранения документального наследия (пересмотренное издание 2002 г.) [Электронный ресурс] / ЮНЕСКО ; подготовлено Реем Эдмондсоном. — Режим доступа: <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001256/125637r.pdf>
7. Програма ЮНЕСКО «Інформація для всіх» [Електронний ресурс] / ЮНЕСКО. — Режим доступу: http://www.dlab.irtc.org.ua/IFAP_UA/programi.html
8. Рамкова конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства [Електронний ресурс] / Рада Європи. — Режим доступу: https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_719

9. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 16 декабря 2015 года [Электронный ресурс] : 70/125 Итоговый документ совещания высокого уровня Генеральной Ассамблеи, посвященного общему обзору хода осуществления решений Всемирной встречи на высшем уровне по вопросам информационного общества / ООН. — Режим доступа: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/ares70d125_ru.pdf
10. Рекомендация о развитии и использовании многоязычия и всеобщем доступе к киберпространству [Электронный ресурс] : [принята 15 октября 2003 года] / ЮНЕСКО. — Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/multilingualism_recommendation.shtml
11. Туніська програма для інформаційного суспільства [Електронний ресурс] : [програма від 18.11.2005] / Всесвітній саміт з питань інформаційного суспільства. — Режим доступу: <http://apitu.org.ua/wsistp>
12. Туніське зобов'язання [Електронний ресурс] : [зобов'язання від 18.11.2005] / Всесвітній саміт з питань інформаційного суспільства. — Режим доступу: <http://apitu.org.ua/wsistz>
13. Хартия о сохранении цифрового наследия [Электронный ресурс] : [принята 15 октября 2003 года] / ЮНЕСКО. — Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/digital_heritage_charter.shtml
14. UNESCO/UBC VANCOUVER DECLARATION [Electronic resource]. The Memory of the World in the Digital Age: Digitization and Preservation. 26 to 28 September 2012 / UNESCO. — Mode of access: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CI/CI/pdf/mow/unesco_abc_vancouver_declaration_en.pdf
15. Universal Declaration of Human Rights / UN. — Mode of access: <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/index.html>

СПІЛЬНІ ПРОЕКТИ МУЗЕЮ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ХАРКІВЩИНИ І НАУКОВИХ БІБЛІОТЕК ЯК РЕСУРС РОЗШИРЕННЯ КОМУНІКАЦІЙНИХ ПРАКТИК

Чумак Марія Петрівна,
зав. наукового відділу «Музей
місцевого самоврядування
Харківщини» ХІМ
імені М. Ф. Сумцова

Зростання культурологічної ролі музеїв посилює й вимоги до перевірених партнерів — учасників того чи іншого суспільно важливого проекту.

Суть музейної комунікації полягає у діалозі між людьми, розділеними простором і часом. Музей стає комунікативним місцем,

а виставки, факультативні спілкування вихідного дня, публікації — формою такої комунікації. Експозиційні образи об'єднуються в музеї у цілісне естетизоване середовище, що занурює відвідувача у певну атмосферу [1, с. 75].

За два роки свого існування один з наймолодших музеїв краю — Музей місцевого самоврядування Харківщини постійно знаходить цінну інформацію у фондах ЦНБ Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. До речі, музеї такого профілю створені тільки в двох містах України — Харкові та Дніпрі. Музейні виставки набули нового атмосферного наповнення, дякуючи залученню рідкісних видань відповідної тематики.

«При світлі білої гори» — так назвали спільний проект Музею місцевого самоврядування Харківщини, Національного природного парку «Дворічанський», ЦНБ Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, Клубу історії Харківської медицини при Харківській науковій медичній бібліотеці й Токарівської сільської ради Дворічанського району [9].

У лютому 2017 року поєдналися ювілей одного з перших дослідників крейдяних гір, випускника, а згодом приват-доцента Харківського університету, Валерія Талієва (22.02.1872 — 21.02.1932) і п'ятиріччя діяльності Національного природного парку «Дворічанський».

Виставка підкреслювала спадкоємність діячів місцевого самоврядування у природоохоронній справі — від земського періоду до нашого часу. В. І. Талієв був не тільки земським лікарем, але й активно співпрацював із Харківським губернським земством, готуючи на їхнє замовлення популярні публікації. Наприклад, на титульній сторінці книжки **«Введение в ботаническое исследование Харьковской губернии» 1913 року зазначено «Издание Харьковского губернского земства»**. У 1917-18 роках, тобто в період Української революції, діяльності Центральної ради Валерій Іванович стає комісаром охорони природи Харківської губернії, першим на території України.

На виставці поєднувалися раритетні видання засновника і керівника Харківського товариства любителів природи, ботаніка Валерія Талієва, надані Центральною науковою бібліотекою Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, сучасні фотознімки начальника відділу науки, моніторингу та еколого-освітньої роботи згаданого парку Володимира Клетьонкіна та народні обереги з трав, зроблені руками дітей, які живуть у селі майстрів Токарівської сільради Дворічанського району [8-16]. Надані вони на виставку співзасновницею Благодійного фонду «Збе-

реження та відродження історичної спадщини Дворічанщини» Оленою Бучковою.

Нами було обрано образно-середовищний підхід до створення виставки, адресація її відвідувачам, вихованим на аудіовізуальній подачі інформації.

Прочитуємо слова В. І. Талієва, написані понад 100 років тому, а ніби звернуті й до нас: «Необхідно привчати не знищувати безцільно живі істоти і рослини, хоча б і в формі колекціонування. Важливіше не колекціонерство, а живе вміння спостерігати і цікавитися.

Необхідно використовувати всі можливі засоби популяризації рідної природи. Сюди належать лекції, екскурсії для дорослих, виставки, музеї, ботанічні сади, освітній кінематограф, популярна література, дешеві атласи, листівки та інше... Краса природи має власну високу цінність, що вимагає охорони незалежно від вузько-практичних завдань. Красивий ландшафт, мальовнича дорога, оточене багатими спогадами урвище — таке ж національне багатство в галузі духу, як і мінеральні поклади у матеріальній культурі» [14, с. 2].

Виставка «При світлі білої гори» — це своєрідне нагадування: і тепер перед місцевим самоврядуванням гостро стоять ті ж природоохоронні питання, як і за часів Талієва. Агровиробництво може співіснувати тільки в гармонійному поєднанні своїх вимог з використанням наукових розробок і рекомендацій, у співпраці з біологами і екологами, щоб сільськогосподарська діяльність не шкодила природі.

Музей повинен стати лабораторією, місцем експерименту, закладом, де можна не тільки прилучитися до минулого, але й отримати інформацію, яка б була синтезом минулого і сучасного.

Географічно проект не обмежувався Харківщиною, бо звертався і до кримських природоохоронних праць Талієва початку XX ст., які зберігаються у фондах ЦНБ Каразінського університету.

Експозиційна модель виставки бачилася нами як музейний нарис з елементами історії та сьогодення, втілений на засадах цілісного багатопланового твору.

«Однодумці краю свого (керівники Харкова початку XX століття і 1970-х років» — виставка під такою назвою експонувалася у Музеї місцевого самоврядування Харківщини восени 2017 року. Вона стала першою в серії музейних розповідей про діячів місцевого самоуправління різних епох. Тож згадаємо Олександра Погорелка і Юрія Горового — керівників Харкова минулого століття [2].

Ключовими словами, які найкраще характеризують цих громадських діячів і господарників-новаторів, обрані «будівництво» і «транспорт».

Першим міським головою Харкова ХХ століття став фізик за фахом Олександр Погорелко. Міську владу він очолював у 1900-1912 роках. Фотознімки початку ХХ століття допомагали уявити атмосферу тогочасного губернського центру. Професор Погорелко спершу як науковець побував у Західній Європі, де знайомився також з новаціями у міському господарстві.

За роки його роботи споруджено першу харківську електростанцію, розвивалося трамвайне сполучення.

Відвідувачі виставки переглядали унікальні прижиттєві матеріали Олександра Погорелка, пов'язані з розвитком Харкова на початку ХХ століття. Вони надані музеєві завдяки співпраці із Центральною науковою бібліотекою Харківського національного університету ім. Каразіна. У їхній презентації взяла участь завідувач відділу книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів ЦНБ Марина Боброва.

Цікаво переглядати доповіді Олександра Погорелка, видані на межі ХІХ-ХХ століть. Іноді складається враження, що природа чиновництва не особливо змінилася відтоді. Тема, відома й нам: забезпечення міських службовців. Погорелко не приховував: «Назначение размеров пенсии предоставляется думе и, к сожалению, находится в зависимости от степени угодливости лица той или иной группы. Объективных принципов не установлено» [6, с. 12].

Оскільки в темі заявлено культуроцентричний вимір, варто звернутися до таких фактів.

Ще до обрання міським головою Олександр Погорелко (тоді ще навіть без повноважень гласного у міській думі) підготував ґрунтовний аналіз міського електроосвітлення в різних країнах, щоб запропонувати передовий досвід Харкову [3, с. 82]. Доповідь читалася на засіданні Товариства Технологів 120 років тому. Олександр Костянтинович навів такий приклад: у Мілані, Женеві, інших великих містах Європи не освітлюють околиці електрикою, хоча ті околиці часто кращі й багатші центральної частини Харкова. Освітлення віддалених харківських вулиць на диво швидко підтримала міська дума. Цитата з доповіді мовою оригіналу: «Харьков в конце концов получил нечто такое, что совершенно не интересует и чего избегают заграничные муниципалитеты (например, отягощение бюджета)...» [3, с. 5]. Олександр Погорелко за кілька місяців до обрання гласним міської думи висловлювався під час згаданого виступу так: «Я стремился всегда к увеличению

низших школ, где дети неимущего состояния могли бы найти тот свет, который необходим для всякого человека. В этом именно свете, прежде всего, нуждаются окраины наших городов. Нам нужен воздух, потому что за отсутствием мостовых, ассенизации и т.п. мы задыхаемся в пыли разных отбросов. Нам нужна вода, и если ее достаточно, чтобы напиться, то далеко не достаточно, чтобы омыться (в Харькове приходится 0,8 ведра в сутки на человека). Удовлетворение этих насущных потребностей тормозится непроизводительными затратами на электрическое освещение окраин. И можно было бы с грустью смотреть на будущее, если бы, по обыкновению, человека не оставляла надежда, что все может измениться к лучшему» [3, с. 41].

Із споруд, які ініціював міський голова Погорелко, згадаю критий Благовіщенський ринок, споруджений за світовими зразками — з електроосвітленням і холодильниками. Відкритий уже після смерті Олександра Костянтиновича. До речі, місце біля Благбазу — так звана Піскуновська левада фігурує у його доповіді про вивезення сміття. Цитуємо: «Площадь около квадратной версты. Раньше представляла собой низменность с топкими болотами и озерами. Теперь большая часть площади засыпана всевозможнейшими отбросами...

Вывозкой мусора занимаются крестьяне соседних деревень, ищущие работу в городе и для которых совершенно безразлично, что он повезет на своем возу: песок ли для игр детей обывателя, съестные припасы или сор, навоз и любые отбросы домашнего хозяйства. На плохонькой телеге, прикрытый грязной рогожей везет крестьянин свой груз и если этот груз предназначен на свалочный пункт, то ввиду его отдаленности, возница, конечно, примет все меры, чтобы свалить его где-нибудь поближе» [5, с. 20].

У справах благоустрою і фінансів міський голова початку ХХ століття Олександр Погорелко радив тодішньому міському самоуправлінню «не действовать под влиянием иллюзий и не постановлять решений, вызывающих впоследствии горьких разочарований» [5, с. 100].

Наступна сторінка виставки, розгорнутої у Музеї місцевого самоврядування Харківщини, переносить у 70-і роки.

1969-го виконком Харківської міськради очолив 36-річний Юрій Гуровий. Він був наймолодшим керівником такого рівня у тодішній країні. Обласний центр активно розбудовувався (Салтівка, проспект Гагаріна, лікарняні комплекси), було відкрито метро.

Нинішній жовтень — 85-ий для Юрія Андрійовича. Аудіозаписи спогадів Юрія Гурового, зроблені 2000-го року, після при-

судження нашому землякові звання Почесного харків'янина [7], успішно поєдналися з візуальними елементами виставки. Якщо враховувати, що її за кілька тижнів побачили сотні відвідувачів різного віку (від студентів машинобудівного коледжу до підопічних територіального центру Київського району обласного центру) за своєю масовістю вона стала найуспішнішим проектом молодого музею, підтриманим ЦНБ каразінського університету [3; 4; 5; 6].

Отже, подібна співпраця стала надійним ресурсом культуроцентричного музейного просвітництва. При цьому культура трактується у своєму найширшому значенні — культура співіснування, мистецтво жити у глобалізованому світі. Адже стратегічною метою виставок є нова актуалізація освітнього та комунікаційного потенціалів музею і університету, посилення ролі наукових знань і культури їхнього сприйняття як чинників порозуміння в суспільстві.

Джерела та література

1. Маньковська Р. Сучасні музейні комунікації та перспективи їх розвитку [Текст] / Р. Маньковська // Краєзнавство. — 2013. — №3. — С. 75-84.
2. Однотомці краю свого (керівники Харкова початку XX ст. і 1970-х років)» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://association.kharkov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3133:l-----1970--r&catid=39:2011-06-28-13-09-12&Itemid=152
3. Погорелко А. К. Городское электрическое освещение. Доклад читанный в заседании Южно-Русского Общества Технологов 1 марта 1897 года [Текст] / А. К. Погорелко. — Харьков, 1897. — 19 с.
4. Погорелко А. К. Доклад по возбуждению ходатайства о передаче телефонного дела в Харькове в ведение Городского Управления [Текст] / А. К. Погорелко. — Харьков, 1902. — 51 с.
5. Погорелко А. К. Доклад по вопросу об удалении из города отбросов, обезвреживании и уничтожении их [Текст] / А. К. Погорелко. — Харьков, 1902. — 113 с.
6. Погорелко А. К. Обеспечение городских служащих. Доклад Харьковского городского головы А. К. Погорелко [Текст] / А. К. Погорелко. — Харьков. — 82 с.
7. Почесні громадяни Харківської області (2006-2015) [Текст]. — Харків, 2015. — 510 с.
8. Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния (репринтное издание) [Текст]. — Харьков, 2007. — 346 с.
9. Природні скарби у Музеї місцевого самоврядування Харківщини [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://association.kharkov.ua/>

index.php?option=com_content&view=article&id=2808:2017-03-01-07-51-28&catid=39:2011-06-28-13-09-12&Itemid=152

10. Талиев В. И. Святые горы Харьковской губернии как «памятник природы» [Текст] / В. И. Талиев. — Харьков, 1914. — 20 с.
11. Талиев В. И. Контакт леса и степи в Валковском уезде Харьковской губернии [Текст] / В. И. Талиев. — Харьков, 1901. — 56 с.
12. Талиев В. И. Меловые боры Донецкого и Волжского бассейнов [Текст] / В. И. Талиев. — Харьков, 1896 — 58 с.
13. Талиев В. И. На весенней экскурсии [Текст] / В. И. Талиев. — Харьков, 1897. — 13 с.
14. Талиев В. И. Охраняйте природу! [Текст] / В. И. Талиев. — Харьков, 1914. — 21 с.
15. Талиев В. И. Растительность меловых обнажений южной России. Дополнение. [Текст] / В. И. Талиев. — Харьков, 1907. — 230 с.
16. Талиев В. И. Растительность Южного берега Крыма [Текст] / В. И. Талиев. — Харьков, 1909. — 192 с.

ДАВНЯ ІСТОРІЯ ХАРКІВЩИНИ У СТРУКТУРІ НОВОЇ НАСКРІЗНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

Аксьонов Віктор Степанович,
кандидат історичних наук,
зав. відділу археології ХІМ
імені М. Ф. Сумцова

Існуюча експозиція «На перехрестях століть. Археологія краю» була створена у далекому 1996 р. На той час під експозицію було відведено три не великі за площею зали на другому поверсі будинку по вулиці Університетська 10. Ці три зали обумовили умовне членування експозиції на три великі теми, які дозволяти побудувати експозицію відповідно до існуючої археологічної періодизації. Тобто, перший зал був присвячений пам'яткам кам'яної та бронзової доби, другий зал висвітлював історію Харківщину у скіфо-сарматський та пізньоримський часи, та закінчувався пам'ятками доби великого переселення народів. У третьому залі були представлені матеріали доби раннього середньовіччя до татаро-монгольської навали. Однією з головних задач цієї експозиції була якомога ширша презентація археологічної спадщини з урахуванням новітніх наукових досягнень, спираючись на багатство археологічних фондів музею. Подібний підхід дозволяв також окрім

оглядових екскурсій запропонувати ряд спеціалізованих, в яких більш докладно висвітлювалися окремі теми — як то, «поховальні звичаї давнього населення», «історія військової справи», «історія костюма» тощо. Експозиція «На перехрестях століть: археологія краю» була репрезентована на 17 вітринах, 4 макетах давніх поховань, декількох подіумів. До висвітлення давньої історії краю було залучено максимально можлива кількість найбільш атрактивних предметів археологічних фондів музею. Розкриття тем супроводжувалося великою кількістю науково-допоміжних матеріалів — малюнків, фотографій, карт-схем, макетів, реконструкцій і т. д. Для висвітлення світогляду давнього населення, що мешкало на теренах сучасної Харківщини, були виготовлені фризи над кожною вітриною. Скіфські вітрини були об'єднані восьмикутним підвісним «небом», на якому знайшла відображення легенда про походження скіфів.

Перенесення експозиції до нового приміщення по вул. Університетська 5 викликало низку перебудов, що призвело до вимушених, подекуди болісних, змін у її оформленні та структурі (демонтаж поховання ямної археологічної культури, поступове зникнення фризів, вилучення більшості мап з позначенням пам'яток археологічних культур), однак і у такому вигляді експозиція змогла зберегти високий науковий рівень та значну привабливість у чисельних відвідувачів музею.

Однак у зв'язку з побудовою у залі на першому поверсі музею нової наскрізної експозиції, що буде висвітлювати історію краю від давньокам'яної доби до початку XX ст., нагальним є реконструкція археологічної існуючої виставки та включення її в загальний контекст майбутньої експозиції. Однією з фундаментальних змін, що суттєво впливає на структуру та зміст археологічної частини нової експозиції є істотне скорочення експозиційної площі, відведеної під презентацію археологічного матеріалу. Це обумовило до перегляду концептуальних засад, на яких будувалася попередня археологічна експозиція.

На виставці «На перехрестях століть: археологія краю» давня історію нашого краю висвітлювалась за допомогою матеріалів майже усіх археологічних культур, які змінювали одна одну на теренах Харківщини впродовж кількох тисячоліть, що робило цю виставку своєрідним навчальним посібником з давньої історії, археології та краєзнавства сучасної Харківської області. Тому для більш повної презентації того чи іншого розділу виставки залучалася максимально можлива кількість експонатів, причому частина предметів у вітрині виступала у якості своєрідного фону. Для

нової експозиції такий підхід, в наслідок обмеженої експозиційної площі, не є доцільним.

У зв'язку зі значним скороченням експозиційних площ доцільно відмовитися від висвітлення в межах археологічної частини наскрізної експозиції окремих тем, що не мають прямого відношення до давньої історії Харківщини або слабо представлені в археологічній колекції музею. До таких тем попередньо можна віднести «ранній палеоліт», «трипілля», «матеріальна культура доби Київської Русі» тощо. Нова експозиція передбачає презентувати давнє минуле Харківщини за допомогою 5 великих тем, а саме:

1. Доба каменю (палеоліт, мезоліт, неоліт).
2. Епоха раннього металу.
3. Скіфо-сарматська доба.
4. Пізньоримський час та епоха великого переселення народів.
5. Ранньосередньовічна доба (до утворення Давньоруської держави).

Таке членування майбутньої частини наскрізної виставки обумовлено існуючою в археологічній науці періодизації найдавнішої історії України. Враховуючи, що кожний окремих регіон нашої держави в археологічному плані має свою специфіку, то репрезентація давньої історії Харківщини буде це враховувати. Сучасна Харківська область лежить у межах Лівобережного лісостепу і північно степової зони України. Сучасна межа лісостепу у кордонах області пролягає приблизно по лінії Красноград—Верхній Бишкін—Куп'янськ, яка умовно розділяє наш регіон по діагоналі на дві частини, які відрізняються одна від одної домінуючим типом рослинності. Так, для північних районів області приваляють широколисто-мішані ліси (нагірні дубрави), соснові та дубові-соснові ліси на борових терасах річок, тоді як на південь під позначеної межі типовими є різнотравно-типчаково-ковилові степи [14, с. 62]. Це обумовило археологічну специфіку регіону, який впродовж тривалого часу був місцем контактів населення з різним господарсько-культурним типом та, відповідно до цього, з різним менталітетом та своїм світосприйняттям. Межа лісостепу, яка перерізає регіон, в наслідок кліматичних змін, що траплялися в історичний період, відповідно зміщувалася то на південь, то на північ. Відповідно до цього, зменшувалася або збільшувалася територія, яку займали представники носії того чи іншого господарсько-культурного типу (мисливці, скотарі, землероби, кочовики). Тобто, при певних сприятливих умовах землеробське населення проникало далеко на південь, освоюючи річкові долини, а кочове населення за умови посушливого клімату проникало далеко

у лісостепові райони, де затримувалось, іноді на довго, до поліпшення умов в степу. Таким чином, населення з різним культурно-господарським типом змушено було пристосовуватися к умовам, які склалися на кордоні лісостепу та степових районів, що не можливо було без урахування досвіту населення, яке мешкало на цих землях перед цим. Це призводило до своєрідного симбіозу культур та виникненню специфічної групи населення, яке в умовах кордону лісостепу та степу створило своєрідну культуру, яка стала прообразом козацтва (літописні «бродники») [6, с. 138-173]. Тому головною метою нової археологічної частини наскрізної експозиції є висвітлення шляхів становлення та розвитку культури давнього населення, що мешкало на кордоні двох ландшафтних зон (лісостепу та степу) та на стику двох господарсько-культурних типів.

В житті кожної людини значне місце відіграє його домівка (житло), яке для людини з міфологічним світоглядом є уособленням культурного (освоєного) простору та протипоставляється зовнішньому, ворожому світу. Як вже довели дослідники, житло давнім населення осмислювалося в якості мініатюрного відтворення структури Всесвіту [9, с. 7] та являючи собою образ Всесвіту [4, с. 10-14]. Саме тому через показ житла у різних народів, що мешкали у давнину на території сучасної Харківщини, планується показати шлях становлення сучасної української нації. Специфіка археологічного матеріалу дозволяє залучити при цьому використання давніх поховальних споруд, які, як відому, уособлювали собою нове житло для померлої людини, а таким чином в усіх своїх конструктивних особливостях відтворювали житла живих людей [5, с. 110-112].

Розпочне археологічну частину експозиції тема «Кам'яна доба Харківщини». Наявність у фондах музею матеріалів з пам'яток давньокам'яної доби (Синичине, Суха Кам'янка) [12, с. 111-117; 13, с. 122-126], дозволяє відтворити методи обробки кременю у часи, коли південні райони сучасної Харківщини почали заселятися первісними людьми. У вітрині планується виставити кременеві жовна, нуклеуси, відщепи, пластини, відбійники, скребла, мікроліти та наочні відходи виробництва — луски кременя. Доповнять цей комплекс кістки тварин, які жили у той період (нижня щелепа мамонта, бивень мамонта, стегова кістка бізона). Мезолітична та неолітична доба у даному комплексі буде представлена за допомогою повномасштабної реконструкції легкого жила рухомих мисливців на тварин у вигляді намету з дерев'яних кіїв та шкір тварин. В середині намету буде представлено відкрите вогнище

обкладене камінням, поряд з яким будуть представлені знаряддя з каменю — наконечники стріл, наконечники списів, кам'яні сокири, кам'яні молотки, розтиральники, мотики тощо. Неолітичну добу будуть символізувати залишки перших керамічних посудів. Усі предмети та реконструкція намету демонструється на фоні панорамного виду з високого правого берега р. Сіверський Донець в районі сучасного м. Ізюм Харківської області (де археологами відкриті стоянки пізньопалеолітичного часу).

Для розкриття наступної теми — «Харківщина епохи раннього металу (енеоліт-бронза)» — матеріал слід репрезентувати у вигляді єдиного комплексу — макету частину кургану, в якому будуть представлені реконструкції поховань хронологічно послідовних археологічних культур — ямної, катакомбної, зрубної. Важливо, що ці культури були відокремлені з загального масиву поховальних пам'яток бронзової доби завдяки розкопкам В.О. Городцова на передодні XII Археологічного з'їзду 1902 року на території північних районів Харківської губернії [7, с. 174-225]. В реконструкції поховань слід наповнити експонатами (виробами з бронзи, глини, каменю), які не тільки будуть типовими для кожної конкретної археологічної культури, а й дозволять показати розвиток матеріальної та духовної культур населення нашого краю у цей період. Реконструкції поховань бронзової доби слід подати на фоні банеру с панорамою степового ландшафту з низкою курганів. У вітрині, щоб обґрунтовувати специфічність цієї історичної епохи, передбачається виставити комплекс експонатів та допоміжних матеріалів, пов'язаних з виготовленням бронзових виробів давнім населенням: ливарних форм, готових виробів з бронзи, тиглів, л'ячок, деревного вугілля, воску, підготовленої глина тощо.

Для розкриття теми «Скіфо-сарматська доба на теренах Харківщини» передбачається надати реконструкцію поховання скіфського часу з черепом коня у ніші, похованому у склепі зі стовбурів дерев (курган 9 Пісочинського могильника) [3, рис. 19]. Реконструкція поховання буде супроводжуватися демонстрацією елементів кінського спорядження, предметів озброєння, господарсько-побутового інвентарю, жіночих прикрас. Реконструкція скіфського поховання буде подана у вигляді другої половини макету кургану, який буде своєрідним продовженням кургану бронзової доби. Фоном для комплексу скіфо-сарматського часу будуть служити продовження банеру з зображенням краєвидів степу («хвилі ковила та низки курганів»), який є фоном для попередньої теми. Планується, розмістити макет кургану з похованнями бронзової доби та скіфо-сарматського часу у куті залу, зліва від входу.

При цьому перед відвідувачем предстане картина немов би розкопаного одного сектору кургану, в одній стінці якого представлені поховання бронзової доби, а в другій — скіфський склеп зі стовбурів дерева. Закінчити тему «Скіфо-сарматська доба на Харківщині» планується показом матеріалів з городища біля с. Циркуни Харківського району, де зафіксовані культурний шар не тільки скіфського часу, а й комплекс сарматських старожитностей [10, с. 238-240].

Тема, що присвячена історії Харківщини у пізньоримський час та добу великого переселення народів, буде репрезентована жіночим манекеном (реконструкція костюма за матеріалами поховання поблизу Мохнача) [2, рис. 5], яка тримає у руках горщик з бронзовими прикрасами (Ново-одеський скарб) для подальшого поміщення його у землю через загрозу нападу кочовиків. Фоном для цієї теми буде служити банер з зображенням полів пшениці з лісом на дальньому плані. Комплекс матеріалів цього періоду може бути доповнений реконструкцією поховань за обрядом кремації у ямці та в урні.

Остання тема археологічної частини наскрізної експозиції — «Ранньосередньовічна доба (до утворення Давньоруської держави) — слід представити у вигляді двох комплексів, розташованими з протилежних боків від реконструкції житла напівземляночного типу зі стінами плетневого типу, піччю-кам'янкою в одному куті та відкритим вогнищем по середині [8, с. 40-54, рис. 1, 5; 15, с. 300, рис. 116]. Комплекс з житловою спорудою планується розмістити у ніші, яку утворюється між стіною залу та колоною. Реконструкція буде уособленням житла доби раннього середньовіччя без будь-якого етнічного навантаження. Фоном для композиції будуть служити банер з панорамною фотографією Верхньо-Салтівського городища з лівого берега Печенізького водосховища з однієї сторони від реконструкції житла буде представлені експонати, що характеризують матеріальну та духовну культуру населення салтово-маяцької археологічної культури (алан та проболгар): предмети озброєння (шаблі, сокири чекан тощо), кінське спорядження, посуд, прикраси, з другого боку від реконструкції житла буде представлена матеріальна культура слов'янського населення нашого краю за матеріалами Донецького городища (посуд, предмети озброєння, прикраси, дитячі іграшки тощо) [15, рис. 120, 122, 137, 139, 141, 143, 144]. У зв'язку з тим, що домівка асоціюється, у першу чергою, з жінкою (жінко-матір'ю), то по обидві боки від житла необхідно представити жіночі постаті у вбранні з металевими деталями костюму та прикрасами, типовому для носіїв сал-

тово-маяцької культури (алан) та давньослов'янського населення [1, рис. 1-5; 11, с. 40, рис. 6, с. 49-51]. Демонстрація елементів костюму різного за етнічним складом населення, засвідчить, що територія нашого краю напередодні утворення Давньоруської держави була місцем тривалих, плідних та доволі часто взаємовигідних контактів між двома світами — землеробським та кочовим. На те, що співіснування у регіоні населення, яке представляли різні господарсько-культурного типи, при цьому не завжди було мирним буде свідчити комплекс військового спорядження печенізько-половецького кочового населення. Наочним символом присутності в регіоні войовничого кочового населення буде встановлений макет половецької кам'яної баби на фоні банера з зображенням степового ландшафту. Закінчення археологічної частини наскрізної експозиції цим комплексом дозволить підійти з показу історії краю за часи Давньоруської держави, одним з головних чинників виникнення якої була необхідність захисту осілого землеробського населення від набігів кочовиків.

Головною метою нової археологічної виставки в межах наскрізної експозиції музею є більш атрактивна репрезентація давнього минулого нашого краю на меншій експозиційній площі. Для більш кращого сприйняття відвідувача досить специфічних матеріалів, якими є археологічні артефакти, пропонується демонстрація більшості музейних предметів, коли відвідувачі дивляться них з гори, немов би з бортика розкопу. Для цього передбачається побудова у певних експозиційних зонах великих за площею горизонтальних подіумів заввишки 0,4—0,5 м, в центральній частині яких пропонується зробити ніші, в яких будуть відтворені певні археологічні комплекси різних епох (залишки житлових споруд, господарські ями, поховання тощо). Перекриття зверху цих комплексів товстим склом дозволить забезпечити збереження експонатів, не перешкоджаючи відвідувачам з ними ознайомитися. Над подіумами по периметру усієї площі археологічної частини експозиції потрібно встановити суцільний вертикальний банер заввишки 2,5-3 м, на якому представлені панорамні світлини типових ландшафтів — місць проживання давнього населення у відповідні історичні епохи. Цей панорамний банер буде виконувати роль своєрідного фону (заднього плану), на тлі якого у легких вітринах можуть бути представлені експонати, які відображають матеріальну та духовну культуру давнього населення. У горі, по краю, банера може бути розміщена так звана «стрічка часу», яка дозволить відвідувачу орієнтуватися у представлених історичних епохах. Для більшого заглиблення відвідувачів у минуле пропону-

ється широкіше використання ансамблевого методу. Найбільш значущі етапи історичного розвитку та типові ознаки археологічної культури пропонується розкривати за допомогою відтворення за допомогою манекенів та реконструкцій окремих ситуацій з життя давнього населення нашого краю. При цьому такі ансамблеві композиції в одних випадках будуть відігравати роль найбільшого інформаційно-емоційного навантаження, а в інших — емоційної розрядки.

Джерела та література

1. Аксенов В.С. Реконструкция костюма аланских женщин по археологическим материалам раннесредневекового катакомбного могильника у с. Верхний Салтов [Текст] / В.С. Аксенов // Древности 2016—2017. — Х.: ООО «НТМТ», 2017. — С. 213-223.
2. Аксенов В.С. Погребение VI-VII вв. у с. Мохнач [Текст] / В.С. Аксенов, Л.И. Бабенко // Российская археология. — 1998. — № 3. — С. 111-120.
3. Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени [Текст] / Л.И. Бабенко. — Х.: ИД Ридер, 2005. — 284 с.
4. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях древних славян [Текст] / А.К. Байбурин. — Л.: Наука, 1983. — 188 с.
5. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре [Текст] / А.К. Байбурин. — СПб.: Наука, 1993. — 240 с.
6. Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.) [Текст] / О.Б. Бубенок. — К.: Логос, 1997. — 224 с.
7. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года [Текст] / В.А. Городцов // Труды XII Археологического съезда в 1902 г. — М.: Типография А.И. Мамонтова, 1905. — Т. 1. — С. 174-225.
8. Колода В.В. Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові [Текст] / В.В. Колода // Археологія. — 2000. — № 4. — С. 40-54.
9. Лелюков Л.А. Отражение некоторых мифологических воззрений в архитектуре восточноиранских народов в I полов. I тыс. до н.э. [Текст] / Л.А. Лелюков // История и культура народов Средней Азии: Древние и Средние века. — М.: Наука, 1976. — С. 7-18.
10. Пеляшенко К.Ю. Дослідження Циркунівського городища у 2014 р. [Текст] / К.Ю. Пеляшенко // Археологічні дослідження в Україні 2014. — К.: ІА НАНУ, 2015. — С. 189-190.
11. Рябцева С.С. Древнерусский ювелирный убор [Текст] / С.С. Рябцева. СПб.: Нестор-История, 2005. — 384 с.
12. Сніжко І.А. Пізньопалеолітична майстерня біля с. Синичине [Текст] / І.А. Сніжко // Археологічний альманах. — Донецьк, 2006. — № 18. — С. 111-117.
13. Сніжко І.А. Можливості використання місцевого матеріалу для створення експозицій з археології давнього кам'яного віку [Текст] / І.А. Сніж-

- ко // Сімнадцяті Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції на тему: «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму». — Х.: Майдан, 2011. — С. 122-126.
14. Фізична географія Харківської області [Текст] / За ред. О.О. Жемерова. — Х.: ХДУ, 1993. — 96 с.
15. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца [Текст] / Б.А. Шрамко. — Х.: Изд-во ХГУ, 1962. — 404 с.

ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ ПОВНОПРОФІЛЬНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ ПО ІСТОРІЇ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ (реекспозиція «Наш край у IX — XVIII ст.»)

**Желтобородова Оксана
Анатоліївна,**

*зав. відділу науково-експозиційної
роботи І ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Сучасні музеї можна вважати центрами освіти, комунікації, культурної інформації і творчих інновацій. Очевидно, що музейна діяльність набуває все більшого соціокультурного значення: зростає роль музеїв у збереженні культурної спадщини, формуванні цілісності національного культурно-комунікаційного простору, спільної історичної пам'яті. Музеї як і раніше моделюють світовий історичний розвиток, створюючи виставки, експозиції.

Саме такі підходи у своїй роботі використовує Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова, маючи величезний науковий потенціал та музейний ресурс. Візуалізація епохи музейними засобами, ознайомлення з автентикою, ідеологічне та емоційне осмислення досвіду цивілізацій, поколінь, культур дає змогу створити цікавий інтелектуальний продукт, що виховує світосприйняття та розуміння суспільного розвитку. Історико-культурний розвиток Слобожанщини сприяв накопиченню різноманітних видів пам'яток історії та культури, що зберігаються в інформаційному просторі музеїв Харківщини, зокрема і в першу чергу — в експозиціях та виставках Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова. У відповідності до сучасних тенденцій використання та споживання інформації, в тому числі й історичної, практика музейної роботи вимагає вдосконалення існуючих канонів музейної роботи з відвідувачами шляхом побудови нових експозицій або комплексного оновлення вже існуючих [2, с. 63-70].

З 2004 року у музеї до 350-ти річчя заснування міста Харкова була відкрита експозиція: «Наш край у IX—XVIII ст.». Хроноло-

гічні рамки експозиції обумовлені історичними процесами заселення та розвитку нашого краю у IX—XVIII ст., а саме — початок розвитку слов'янської державності та культури (завоювання земель Хазарського каганату князем Святославом та входження їх до складу Київської Русі); XVIII ст. (1765 р.) реформа полкового устрою та утворення Слобідсько-Української губернії з центром у Харкові. На жаль, до сьогодні, а це майже 14 років, не проводилося оновлення експозиції. В останніх публікаціях, надрукованих у «Сумцовських читаннях», співробітниками І експозиційного відділу було обґрунтовано необхідність проведення реекспозиції [3, с. 31-35]. У зв'язку з чим була представлена тематична структура й головна ідея нової експозиції, розглянуті основні наукові погляди на розкриття важливих тем, запропоноване використання конкретних документальних матеріалів, історико-літературних джерел, шляхи та напрями створення провідних об'єднуючих образів та рішень [2, с. 63-70], а також запропоноване нове бачення художнього образу стаціонарної експозиції [5, с. 103-106]. Виходячи з вище зазначеного, планується проведення реекспозиції історико-тематичних розділів експозиції: «Наш край у IX — XVIII ст.», а також доповнити експозицію матеріалами по історії Харкова XIX ст. У відповідності до пропозицій щодо ідейного спрямування, доповнення тематики та зміни художнього образу, на думку автора, перегляду потребують розділи, присвячені періодам Київської Русі, добі козацтва, розвитку Харкова як полкового, а потім — губерньського міста.

Методи: ансамблевий, тематичний, метод аналогії. *Принципи:* історико-хронологічний та комплексно-тематичний [9, с. 6].

При побудові повнопрофільної експозиції одним із важливих завдань стане її соціалізація, тобто створення ряду акцентів для того, щоб виділити людину як члена суспільства в різні історичні епохи, показати повсякденне життя слобожан, традиційний побут та культуру. Розкриваючи дане питання, слід детальніше зупинитися на презентації основних тематичних розділів.

Так, розділ, присвячений епосі Київської Русі, потребує суттєвого оновлення. Політичні перетворення, виділення економічних, ремісничих центрів, поселень та їх залишки на археологічній мапі нашого краю презентуватимуть музейні раритети цього періоду: експонати з груп «ЛБС», «ОС». Це грошові одиниці та монети часів слов'янської держави, також зброя, мечі та фрагменти обладунків, зокрема знахідки археологічних експедицій 1928 року. Отже, акцент на унікальних музейних предметах буде привертати увагу відвідувачів, що значно підвищить рейтинг цієї тематичної

ланки експозиції. Цікавим доповненням експозиційного ряду стануть портрети руських князів: Святослава — (пов'язано з часом його завоювань Хазарського каганату та входження земель нашого краю у Х ст. до складу Київської Русі); Володимира — (князя-хрестителя Русі); Ярослава Мудрого — (законотворця, що написав перший кодекс законів «Руська правда»). За наявності фінансування слід створити декілька реконструкцій середньовічного слов'янського одягу для демонстрації образів наших пращурів. Особливої уваги заслуговує тема про заснування давньоруського міста Донець. Зараз у діючій експозиції з історії краю цю подію висвітлюють лише археологічні знахідки. На думку автора, необхідно збагатити показ фотографіями археологічних розкопок городища, при наявності фінансування створити реконструкцію діорами поселення або частини кріпосних споруджень, житла, що повністю з історичною правдивістю відтворювали б побут та заняття сіверян у цей період. Буремні XI—XIII століття у вирі битв та боротьби з кочівниками, можна відобразити шляхом створення копій середньовічних воєнних та географічних мап із зазначеними ареалами основних подій цього періоду: утворення Дикого поля, міграційних процесів, розвитку удільних князівств, монголо-татарської навали та ін. Для підсилення емоційного навантаження експозиційний простір слід доповнити значною кількістю предметів зброї та спорядження. Фрагменти європейської історії і їх відображення у вітчизняних історичних процесах представлені добою завоювань XIV ст. — Велике князівство Литовське, Польська держава, Тевтонський орден, Золота Орда — основні суб'єкти міжнародної політики, які вирішували долю колишніх слов'янських народів. Наступним етапом буде нове експозиційне трактування розділу, присвяченому добі козацтва. На думку автора, потребують більш детального висвітлення і доповнення наступні теми:

1. Д.І. Яворницький — як літописець Запорозького козацтва.

2. Козацьке літописання — як джерело для вивчення історії українського козацтва та подій Національно-визвольної війни середини XVII ст. Цікавим експозиційним рядом стануть портрет Б. Хмельницького, репродукція з картини «Чигирин», гетьманські універсали та воєнні договори 50-х рр. XVII ст. — ксерокопії Зборівського трактату та Білоцерківського договору.

3. Політика першого гетьмана Української козацької держави Богдана Хмельницького. Домінантою серед експонатів стануть правові документи — ксерокопії листів Б. Хмельницького до російського царя, жалувані грамоти на українські землі російським

воеводам XVII-XVIII ст., реконструкція гетьманського вбрання [2, с. 63-70].

4. Традиції українського козацтва. Про життя та заняття запорізького козацтва, бойове мистецтво та лицарські традиції українського воїнства. На думку автора, повно профільну експозицію слід доповнити матеріалами тематичної виставки: «Україна козацька: погляд крізь століття». У колекції музею зберігається державна українська реліквія — оригінальний гетьманський прапор Івана Мазепи (1686 р. виготовлення). Це єдиний прапор, що зберігається в Україні, третій — у світі. Протягом 42 років він уособлював вищу гетьманську владу в українській державі. Виступав державним клейнодом при правлінні Івана Мазепи, Івана Скоропадського та Данила Апостола. Після реставрації у 2008-2009 рр. у Польщі став окрасою міжнародної виставки у Києві, наразі експонується у Харкові, роблячи музейну виставку по козацтву справді унікальною. Козацькі раритети XVII-XVIII ст.: колекційні збірки зброї, козацького одягу, предметів побуту та дозвілля яскраво ілюструватимуть нашу славетну минувшину, будуть викликати захоплення та інтерес серед відвідувачів. Для підсилення емоційного сприйняття за умови фінансування можливим стане панорамна реконструкція Запорізької Січі, яка на той час була домівкою багатьох героїв, захисників українського народу. Пропонується відтворити площу для зборів загальної козацької ради. Також можна створити галерею портретів та сюжетного живопису за тематикою: українське козацтво.

Саме з козацтвом пов'язана історія нашого краю, саме козацтво стало тією пасіонарною хвилею, що започаткувала історію Слобідської України та Харкова зокрема. Так, до розділів «Заселення краю» та «Харків — полкове місто» рекомендовано внести доповнення. У зв'язку з цим передбачається висвітлення основних етапів колонізації Слобожанщини та показ маловідомих документів про заселення Слобідської України («Наказ царя Михайла про влаштування в Чугуєві Я. Остряниці і козаків, що переселилися з України», «Про поселення черкасів, які прийшли з-за Дніпра в м. Салтів в 1660-1705 рр. і побудову ними острогу», «Грамота від 28.03.1656 р. про призначення в Харкові першого воеводи В. Селіфонтова», «План Харківської фортеці XVII ст.») та книг («Книга Большому Чертежу», «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» Філарета, «Апостол» (1576 р.)) [2, с. 63-70]. Одним із важливих питань вітчизняного історичного розвитку у експозиційному просторі стане тема місцевого самоврядування. В контексті реекспозиції стаціонарної виставки «Наш край

у IX-XVIII ст.» пропонується внести зміни, що стосуються розвитку суспільства та органів самоврядування у період середини XVII ст. Потребує деталізації і розвиток полкового устрою нашого краю. У колекції музею є експонати, що характеризують воєнно-адміністративний устрій та політичний розвиток Харкова кінця XVII-XVIII ст., (накази XVIII ст., жалувані грамоти полковників, елементи одягу та зброя.

Звертаючись до історичного досвіду створення місцевих ланок влади та зважаючи на самобутність, оригінальність та унікальність зазначених процесів на території Слобідської України, слід окреслити дану тематику як основну у процесі становлення та розвитку Слобожанщини та міста Харкова зокрема. При формуванні повно профільної експозиції пропонується: створити панораму на тему: «Історія заселення краю. Перші громади». Для більш повного розкриття історії заселення наших територій можна використати науково-допоміжні матеріали: копії карт Слобідської України, де будуть чітко вказані її кордони, а також зазначені етапи заселення, міграційні хвилі, основні населені пункти, що виникли в ході колонізації даних територій у XVII — на початку XVIII ст. Висвітленню історії Харкова зазначеного періоду сприятимуть матеріали, що розкривають полкову структуру міста. Можна відтворити родоводи відомих династій полковників Слобідської України, створити схеми у вигляді генеалогічного древа. Фотографії церковних споруд, садиб, селищ нашого краю будуть незамінні для презентації історії окремих об'єктів [7, с. 76-81].

З другої половини XVIII ст. в історії Харківщини відкривається нова переломна доба — Харків став центром губернії. У міста з'являється новий герб. Запроваджуються герби і у повітових містах губернії. Домінантою цього історичного періоду у майбутній експозиції можуть виступити теми за напрямками: Харків — центр політичного життя Слобідської України; воєнна історія Слобідської України, участь у міжнародних війнах. У колекції музею та у залах діючої експозиції представлено велику кількість музейних раритетів з груп: «Зброя, обладунки», «Нагороди», «Документи». Цікавою групою музейних раритетів є карти. Серед них значна кількість є планами м. Харкова, картами Харківської губернії та повітів, починаючи з реконструйованого плану харківської фортеці XVIII ст., відображають сталу забудову міста протягом XVIII-XIX ст. [1, с. 156-159]. Наступним кроком автор ставить на меті доповнення існуючої експозиції «Наш край у IX-XVIII ст.» матеріалами з історії Харківщини у XIX ст., як одного з ключових періодів в історії регіону. Промисловий прогрес, відкриття заліз-

ниці, швидкий розвиток банків та комерційних установ, перетворення міста на мегаполіс визначили розвиток Харкова як центру Слобідського краю. У даній частині експозиційного простору доцільним стане використання ансамблевого методу за темами: дворянський, селянський побут, університет, торговий дім, банківська установа, магазин, музичний салон тощо.

Однією з провідних ідей, стане показ Харкова як своєрідного осередку культурної та прогресивної думки України. Адже саме тут на певних етапах історії спостерігався сплеск національної та державницької свідомості, а просвітницькі та мистецькі традиції мали історично обумовлені глибокі українські корені. Протягом XIX ст. помітно зростає інтерес до національної історії. Проявилось це у збиранні та публікації історичних джерел та пам'яток, виданні журналів та альманахів, створенні історичних праць з історії України. Автор пропонує зупинитися на внеску харківських науковців В.Н. Каразіна, Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова, Д.І. Багалія, М.Ф. Сумцова у розвиток науки та культури [4, с. 90-97]. Музейна колекція Харківського історичного музею складається переважно з предметів XIX-XX ст., налічує велику кількість історичних матеріалів (документи, книги, монографії, фотографії, літографії тощо), етнографічних (одяг, взуття, посуд, предмети інтер'єрів, ремісничі вироби), нумізматичних, фалеристичних, меморіальних предметів, які належали видатним діячам Харківщини, предметів, пов'язаних з воєнними подіями [6, с. 97-102].

Під час монтажу експозиції важливо віднайти спільні характеристики та показові елементи для всіх означених історичних періодів — акцентів. Доцільним буде презентація державної та регіональної символіки, її розвиток та еволюція. Наприклад, можна використати зображення князівських гербів доби Київської Русі; для козацького періоду — печатку та військові хоругви Запорозької Січі; для Харкова як полкового міста — герби Слобідських козацьких полків, геральдику післяреформеного періоду та XIX ст. Цікавим художнім доповненням стануть зразки рукописних текстів, що змінювався починаючи з Київської Русі аж до кінця XIX ст. (наприклад, техніки письма: зразки письмових текстів з гравюрами епохи Київської Русі, устав, напівустав періоду Козацької України, скоропис XVIII ст., зразки почерків та друкованих текстів XIX ст.). Довершенням експозиції стануть науково-допоміжні матеріали — планшети з пояснювальними текстами та ілюстраціями. Оскільки дана повнопрофільна експозиція стане пізнавально-виховною ареною для широкого кола від-

відувачів, і щоб максимально залучити останніх до екскурсійного процесу можна включити у художній образ елементи гри, квестів. Наприклад, в нашій історії багато неординарних підходів, неоднозначних оцінок історичних подій, багато невідомого і таємничого, своєрідних «білих плям», які можна буде «відкрити» у процесі екскурсій або інтерактивних занять. Виходячи з цього, слід зазначити, що популярність майбутньої експозиції залежить від вдалого поєднання актуальних модерних тенденцій у художньо-архітектурному образі з дотриманням основного принципу наукової репрезентативності історичного матеріалу. Таким чином, нова експозиція з історії Харківщини покликана стати наочним посібником з історії рідного краю, поглибити знання з історії взагалі, дати ґрунт для національно-культурного відродження нашого народу.

Джерела та література

1. Буличова В.В. Картографічна колекція Харківського історичного музею. [Текст] / В.В. Буличова // Шістнадцяті Сумцовські читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею, Харків, 16 квіт. 2010 р. — Х.: Оригінал, 2010. — С. 156-159.
2. Желтобородова О.А. Музейна презентація видатних сторінок вітчизняної історії (у рамках основних тематичних розділів стаціонарної експозиції з історії краю IX-XVIII ст.) [Текст] / О.А. Желтобородова, Ю. А. Конюшенко // Вісімнадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства», Харків, 18 квітня 2012 р. — Х.: Майдан, 2012. — С. 63-70.
3. Желтобородова О.А. До питання створення стаціонарної експозиції Харківського історичного музею «Наш край у IX — на початку XX ст.» [Текст] / О.А. Желтобородова // Шістнадцяті Сумцовські читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею, Харків, 16 квіт. 2010 р. — Х.: Оригінал, 2010. — С. 31-35.
4. Желтобородова О.А. Особливості висвітлення та нові аспекти музейної інтерпретації історії Харкова XIX ст. на виставці «Харків. Історичні етюди» [Текст] / О.А. Желтобородова // Сімнадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму», Харків, 18 квітня 2011 р. — Х.: Майдан, 2011. — С. 90-97.
5. Іванов О.Д. Деякі аспекти нового художнього образу стаціонарної експозиції ХІМ «Наш край у IX-XVIII ст.» [Текст] / О.Д. Іванов // Сімнадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему

- «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму», Харків, 18 квітня 2011 р. — Х.: Майдан, 2011. — С. 103-106.*
6. Конюшенко Ю. А. Досвід експозиційної роботи ХІМ з історії Харкова ХІХ ст. і пріоритетні напрями розвитку [Текст] / Ю.А. Конюшенко // Сімнадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму», Харків, 18 квітня 2011 р. — Х.: Майдан, 2011. — С. 97-102.
 7. Конюшенко Ю.А. Перспективи використання науково-допоміжних матеріалів у стаціонарній експозиції «Наш край ІХ-ХVІІІ ст.» [Текст] / Ю.А. Конюшенко // Дев'ятнадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему: «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства», Харків, 18 квітня 2013 р. — Х.: Майдан, 2011 — С. 76-81.
 8. Музейний простір України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.prostir.museum.ua>
 9. Поляков Т.П. Как делать музей? (О методах проектирования музейной экспозиции) [Текст] / Т.П. Поляков. — М.: Издание Российского института культурологии МК РФ, 1997. — 253 с.

ПРЕЗЕНТАЦІЯ ПРЕДМЕТІВ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО У ТЕМАТИЧНОМУ КОМПЛЕКСІ ПОВНОПРОФІЛЬНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ З ІСТОРІЇ КРАЮ

Стаднік Юлія Олександрівна,
мол. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова

Комунікація або взаємозв'язок з «аудиторією» — важлива складова музейної роботи. Це особливо актуально нині, з огляду на великі трансформаційні процеси в суспільстві, переосмислення значення музею, посилення уваги до питань його впливу.

Специфічною формою музейної комунікації виступає експозиція, за допомогою якої відвідувач спілкується з музейним предметом. Так, коштовні, аутентичні та раритетні речі можуть більше за писаний текст або будь-яку розповідь долучити відвідувача до сприйняття історії.

Результати розвитку музейної комунікації підтверджують, що музейні колекції виступають не лише невичерпним джерелом для дослідницької діяльності, але є важливим засобом духовного розвитку суспільства, зокрема його підростаючого покоління. Саме тому осмислення та переосмислення особливо визначних віх в історичному полі сьогодні має проходити через музейну експозицію.

Мета статті: на прикладі історичних пам'яток XVII-XVIII ст. (доби «козацького бароко»), які зберігаються в Харківському історичному музеї імені М.Ф. Сумцова, висвітлити роль музейної експозиції, її комунікаційні функції.

Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова має значний джерельний потенціал для реалізації цього завдання, в його колекції зберігаються матеріали, які не тільки відображують історичний процес, але й демонструють особливості його розвитку на території нашого регіону. Зважаючи на досить суттєвий історичний матеріал, наявний у музеї, час від часу виникає потреба в оновленні експозицій. З огляду на це, для збереження інтересу до музею, доцільним, на нашу думку, є не тільки сама перебудова — реекспозиція, а й, в першу чергу, переосмислення та правильне донесення — презентація матеріальної культури в окремі періоди та загалом. Упевнені, що в майбутній повнопрофільній експозиції з історії краю значне місце має бути відведено показу козацьких старожитностей, які демонструють час значного піднесення національного духу народу, що призвело до політичних, ідеологічних та ідейних змін у суспільстві, які неминуче відбилися у мистецькому відображенні реальності.

XVII — XVIII ст. — часи визвольної боротьби, державності, руїни, втрат, завоювань і закріпачення — в культурному відношенні виявилися надзвичайно плідним. У суспільному житті з'явилися братства, у літературі й культурі — Києво-Могилянська Академія, нарешті в архітектурі — «українське» (козацьке) бароко. Поняття «бароко» стало синонімом неспокою, поривності, потужності і ніби недокінченості, незавершеності, спроби поєднати протилежності.

Основні риси стилю бароко — парадність, урочистість, пишність, динамічність. Слід відзначити й прагнення до взаємопроникнення архітектури, скульптури, живопису й декоративного мистецтва — фактично синтезу мистецтв. Злиття принципів бароко з національною народною традицією визначило своєрідність його варіантів. Більшою мірою ознаки стилю знайшли прояв в архітектурі, але відобразилися й в інших видах мистецтва, що цікаво нам з точки зору саме музейної справи. Для архітектурних споруд, що постали за тих часів у Гетьманщині та Слобідській Україні, дослідники послуговуються терміном «**козацьке**» або **українське бароко** [3, с. 12]. Найбільше українських барокових споруд збудовано за правління гетьмана І. Мазепи. Під час його правління барокових рис набули споруджені ще за часів Київської Русі собори — Софійський та Михайлівський Золотоверхий, які було

відновлено за сприяння гетьмана. Перебудовано в стилі бароко й Успенський собор та Троїцьку надбрамну церкву Печерської лаври. Власне у такому бароковому вигляді ці храми зберігаються й зараз [3, с. 13]. Варто пам'ятати, що більшість церков, як і раніше, на території України будували з дерева. Проте тепер дерев'яне будівництво розвивалося в тісному взаємозв'язку з мурованим. І муровані, і дерев'яні храми зводили за тими самими традиціями, в основі яких лежала тридільна планувальна структура.

Архітектурні споруди, створені у стилі козацького бароко, — справжні шедеври національної архітектури, бо увібрали в себе характерні риси європейського бароко, а разом з тим самотність українських традицій, його зразки не мають аналогів у світі. У Харківській області найбільш виразними прикладами церковного зодчества часу найбільшого розквіту барокового мистецтва є *Покровський собор у Харкові (1689)* та *Спасо-Преображенський собор — в Ізюмі (1684)*. Ці храми побудовані з використанням загальних рис, притаманних місцевій, слобожанській школі українського бароко. Для неї характерний помітний вплив традиційної російської архітектури в поєднанні з українською композицією церков [3, с. 12].

У дусі козацького бароко зводилися також світські кам'яні будівлі, переважно будинки Генеральної й полкових канцелярій, збройні арсенали, приватні будинки старшин і церковних архієреїв. Дуже швидко цей стиль будівництва вийшов далеко за межі козацької станової ідеології, ставши загальнонаціональним.

Стиль українського бароко відобразився не лише в архітектурі, образотворчому мистецтві та літературі, але й в цілому культурному і навіть побутовому житті Гетьманської України. Це був близький родич західноєвропейського бароко, але одночасно й глибоко був національним стилем. У колекції Історичного музею зберігаються та експонуються предмети *церковних старожитностей*: хрести, ікони, у яких відображено стилістичні риси та форми козацького бароко. Зберігаються також предмети *вбрання священників* того часу (митра, фелонь, підризник та інші), а також світське *парчеве мереживо* [2, с. 33]. Більшість предметів потрапили до ХІМ з довоєнної колекції музею Слобідської України імені Г.С. Сковороди.

Одним із найкоштовніших предметів, який прикрашає зараз виставку «Україна козацька: пам'ять крізь століття...», є *Євангеліє 1707 року*, що експонується разом із фотокопією «Титульного листа Євангелія 1707 р. та листом з текстом подяки видання І.С. Мазепи». Але найбільшим відображенням козацької культури

і самої її суті, що склалася, є клейноди. Гетьманські корогви, також представлені у нашому музеї унікальними пам'ятками — це *хоругва Самарського куріння Запорізької Січі 1772 р. та Гетьманський прапор XVII ст.*, виготовлений у Палаті зброї московського Кремля, який слугував підтвердженням статусу (легітимності влади) трьох українських гетьманів і власне самого Івана Мазепи. Це єдиний прапор такого рівня, який зберігається в Україні. До Харкова він потрапив у 30-х рр. XX ст., коли за рішенням спеціально створеної Паритетної комісії про обмін культурними цінностями між радянськими республіками з Палати зброї до музейного фонду Української РСР, а потім до тодішньої столиці України — Харкова, до музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди [1, с. 92]. У 2008 році у м. Краків реліквію було законсервовано. Саме цей експонат на нашу думку має бути центральним у відображенні епохи мазепинського бароко в новій експозиції. Прапор був пошитий із білої та жовтої шовкової тканини — камки. Прикрашений малярством, написи та зображення виконані позолотою. У центрі полотнища намальований чорний двоголовий орел під трьома імператорськими коронами — зображення державного герба Московського царства та Російської імперії. Над орлом — золотий хрест із десяти шестикутних зірок, з обох боків від якого відтворено напис «Ісус Христос». Цей знак був характерний майже для всіх європейських нагород та прапорів [1, с. 93].

Значного успіху в XVII ст. досягає український живопис, а в ньому передовсім *іконопис*, який набув більш реалістичних рис. Поряд з ним розвинулись портретні та історичні жанри. Чудовим доповненням до образу періоду, який важливо показати у просторі виставки, є ікони, що експонуються в музеї. Передусім це *ікони Озерянської Божої Матері* (XVII ст.), яка для Харкова має особливе значення як реліквія, та *Охтирської Божої Матері* (XVIII ст.), яка вшанована чудотворною.

Такі вагомі історичні експонати, на нашу думку, мають бути центром оновленої музейної експозиції, яка, окрім того, має декілька переваг серед інших засобів інформації: демонструє оригінальні предмети, що побутували в минулі часи, має змогу за рахунок дійсно яскравих речей репрезентувати історію та є відкритою і доступною для кожного. У глобальному ж сенсі музей повинен презентувати свої здобутки не тільки українському відвідувачу, але й усьому світові, а тому має вміти виокремити та підкреслити пріоритетні для української культури та історії речі, зокрема й залишки барокової культури на українських землях, особливо зважаючи на те, що період бароко можна називати історичним

побратимом сучасності. З відкриттям Гетьманщини світу через традиції українського лицарства наша культура тяжіє до загальних світових тенденцій розвитку.

Варто зазначити, що будь-яке механічне оновлення експозиції музею не дасть результату, якщо не оновлюватимуться форми й методи музейної комунікації [4], адже людина приходить до музею не для того, щоб отримати готові відповіді на питання історії, а щоб самій знайти свої орієнтири в історії країни, міста, краю. Тож при організації спілкування з відвідувачами необхідно враховувати технологічні зміни в суспільстві та активно використовувати їх у своїй роботі. Використання методу «занурення» в історичну епоху, моделювання, рольове «прожиття» історичних подій у поєднанні з інтерактивними методами дає змогу не лише візуально відчувати епоху, а й задіяти майже всі органи відчуття.

Музей є унікальним засобом навчання й виховання: цінні експонати дають можливість безпосередньо доторкнутися до матеріалу, що вивчається на уроках історії, українознавства [4]. Емоційні враження після побаченого сприяють виконанню освітніх та виховних завдань.

Насамкінець відзначимо, що Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова майже 100 років є одним із найбільших осередків збереження національних надбань. Знаходячись на перетині культур, шляхів і часу, він зберігає культурні перлини з усіх куточків Слобожанщини. Експозиція предметів українського бароко, представлена в нашому музеї, за умови оновлення методів музейної комунікації, може стати потужним фактором формування національної ідентичності, патріотизму мешканців Харківщини. Події, пов'язані з експонатами барокової доби, у ці переломні часи нагадують, що український народ має славетне минуле, а сила його, як показує історія, — в єдності.

Джерела та література

1. Буличова В.В. Гетьманський прапор 17 ст. у колекції ХІМ — унікальна пам'ятка України [Текст] / В.В. Буличова // П'ятнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 155-й річниці з дня народження видатного українського вченого академіка АН України М. Ф. Сумцова. — Х.: Оригінал, 2009. — С. 91-94.
2. Желтобородова О.А. До питання створення стаціонарної експозиції Харківського історичного музею «Наш край у ІХ — на початку ХХ ст.» [Текст] / О.А. Желтобородова // Шістнадцяті Сумцовські читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу засну-

- вання Харківського історичного музею. — Х.: Оригінал, 2010. — С. 30-35.
3. Івашко Ю. Стил ь бароко в архітектурі українських церков: Сакральна архітектура [Текст] / Ю. Івашко // Людина і світ. — 1997 — Вип. 16. — С. 11-15.
 4. Комунікативний потенціал музею та засоби його реалізації [Електронний ресурс]: методична довідка. — Режим доступу: http://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/museum/method/comm.pdf
 5. Сошнікова О.М. Міфопоетичний феномен української культури (на прикладі періодів бароко та романтизму) [Текст] / О.М. Сошнікова // Дванадцять Сумцовських читань: збірник матеріалів наукової конференції присвяченої 15 річниці незалежності України. — Х.: Оригінал, 2006. — С. 62-64.
 6. Шейко В.М. Історія української культури: Навч. посібник [Текст] / В.М. Шейко, Л.Г. Тишівська. — К.: Кондор, 2006. — 264 с.

ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ РОЗДІЛУ «ЕТНОГРАФІЯ» СТАЦІОНАРНОЇ ПОВНОПРОФІЛЬНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ «З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ»

*Пантелєй Олена Михайлівна,
зав. відділу етнографії ХІМ
імені М. Ф. Сумцова*

На сучасному етапі Україна прагне посісти належне місце в світовому культурному просторі [5]. Важливою складовою інтеграції нашої держави, її міжнародного визнання, її іміджу, виразом регіональної культурної ідентичності є збереження, відродження та розвиток традиційної культурної спадщини [2, с. 197]. Велику роль у консолідації суспільства, розвитку духовності, збереженні, осмисленні, популяризації та інтерпретації пам'яток матеріальної і нематеріальної культури нашої країни відіграють виступи фольклорних колективів, етнографічні фестивалі, «вишиванкові марші», «свята української культури», що набули великої популярності не лише в Україні, а й серед міжнародної спільноти, а також багатопланова діяльність культурних установ, і зокрема, КЗ «Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова». Зважаючи на сучасний процес відродження, перед співробітниками музею стали актуальними першочергові задачі з розробки бренду музею, переосмислення всіх сфер його діяльності, здійснення структурної перебудови існуючих виставок музею, щоб вони відповідали сучасним вимогам та створення стаціонарної повнопрофільної

експозиції «З найдавніших часів до сьогодення». Дана експозиція має знайомити відвідувачів із складною і водночас досить цікавою історією рідного краю, який є часточкою Української держави. Крім того, нова експозиція має бути зрозумілою і доступною для всіх категорій відвідувачів і у тому числі для людей з інвалідністю. У цьому зв'язку, перед співробітниками музею стоїть ціла низка завдань з вивчення та переосмислення історико-культурної спадщини краю з урахуванням сучасних процесів відродження, нових підходів і інтерактивних форм подачі матеріалу. Нова повнопрофільна експозиція включатиме в себе чимало розділів, один із яких буде присвячено презентації етнографічної спадщини Слобожанщини в контексті історичної долі краю і характеризуватиме певну історичну епоху — сер. XVII — кін. XIX ст. — часи, коли на теренах нашого краю почали активно селитися люди, які своїм баченням світу, своїми святковими обрядами, звичаями, вмінням, майстерністю, матеріальною та духовною культурою сформували самобутню історико-культурну традиційність Слобожанщини. Саме ця самобутність і вирізняє наш край від інших історико-етнографічних регіонів України та викликає жвавий інтерес у іноземців, аматорів, дослідників старовини, прогресивних діячів, науковців тощо.

Слід зазначити, що зібрання Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова містить велику кількість етнографічних матеріалів, які залишили нам у спадок наші предки, мешканці Слобожанського історико-етнографічного регіону. Серед них самобутні елементи матеріальної культури: зразки народного вбрання, домашніх промислів та ремесел, предмети побуту, посуд, меблі, музичні інструменти, господарське приладдя, знаряддя сільськогосподарської праці, пам'ятки народного мистецтва краю тощо. Вони є унікальними взірцями народної творчості, таланту, носієм історичної пам'яті. До того ж, етнографічна спадщина нашого краю включає в себе чимало пам'яток духовної культури, різноманітних звичаїв та традицій (наприклад, традиції щодо будівництва хати, забудови двору, забудови села-слободи тощо). Ці складові також є невід'ємною частиною життя наших предків, їхньої ідентичності, виразником «душі», світогляду, багатовікового досвіду, знань і цінні тим, що характеризують локальну культуру [1, с. 99].

Сьогодні значна частина етнографічної колекції представлена на постійно діючій експозиції «Історична доля краю IX—XVII ст.» та стаціонарній етнографічній експозиції «Слобожанські мотиви». Матеріали цих експозицій охоплюють широке коло етнографічних питань, дають можливість знайомити відвідувачів з істо-

рією Слобожанщини і слугують методичною базою для всебічного вивчення особливостей розвитку нашого краю та його культури. Проте вони не висвітлюють усього багатства і розмаїття духовних та матеріальних надбань краю. До того ж, художній образ виставки «Слобожанські мотиви» не є досконалим. По-перше, допущені помилки при відтворенні образу селянського подвір'я. У давнину своє подвір'я господарі огорожували тином, який плели із лози, для входу слугувала невеличка хвіртка, для заїзду до двору — ворота. На жаль, хвіртка виготовлена з неправильним навісом, не характерним для нашого краю. По-друге, не є вірною і реконструкція інтер'єру слобожанської оселі. У давнину у нашому краї жила помешкання зазвичай являло собою одну кімнату — світлицю, яка поєднувала у собі дві частини — робочу із піччю і парадну із святим кутом — покуття. Піч (яка також, на жаль, виготовлена невірно) у нашому краї завжди стояла ліворуч від вхідних дверей, а по діагоналі від неї розташовувався святий кут хати — покуть. Щодо виставки, то образ світлиці відтворено не вірно, з неправильним місце розташуванням найважливіших її складових. До того ж, на виставці інтер'єр світлиці розподіляється вітринами на дві частини, що не є добрим. Відвідувачам не зовсім зрозуміло як виглядав інтер'єр насправді. По-третє, у «куточку майстрів», якому виділено чималу частину експозиційної площі, розташовані три громіздкі конструкції на опорах для показу виробів вишивки та ткацтва, які, на жаль, демонструють не багато експонатів але займають багато місця. Тож, при будівництві етнографічного розділу нової експозиції слід врахувати на всі ці недоліки. До того ж, наш музей є науково-методичним центром, до якого на консультацію звертаються різні відвідувачі та співробітники обласних музеїв, тож етнографічний розділ нової експозиції крім красивого вигляду має бути грамотно побудованим з наукової точки зору. Тож, серед задач, поставлених перед відділом етнографії є розробка художнього образу етнографічного розділу нової стаціонарної повнопрофільної експозиції «З найдавніших часів до сьогодення» та відтворення його на призначеній площі (приблизно у 64 м²) великого експозиційного залу на першому поверсі. На жаль, виділене місце не дуже зручне, оскільки знаходиться по центру зала і не має перегородок. До того ж, воно включає в себе 3 великі сводчасті колони з однометровим пилоном квадратної форми в основі, а також обмежується трьома колонами, круглими у діаметрі. На більшій площі означеного місця планується відтворити колоритний куточок слобожанського подвір'я з «білою» хатою — мазанкою, оскільки саме вона, що стоїть собі на пригорі, в садочку, квітами

повита, неначе дівчина, за висловом Т. Г. Шевченка, стала свого роду візитною карткою України [6, с. 306]. Взагалі українська хата пройшла тривалий і складний шлях розвитку, виявивши глибинну спільність з житлом східнослов'янських народів, коріння якої сягає будівельної традиції як докиївської доби, так і періоду Київської Русі. Проте лише у XVII-XIX ст. вона набула етнічної виразності, ставши найяскравішим символом української народної культури та ознакою духовності української нації [3]. Але сьогодні, на жаль, ці унікальні пам'ятки української народної культури зникають. Зруйновані, подекуди занедбані вони стоять на околицях сіл і лише в деяких живуть старожили. А якихось сто — двісті років тому, саме хати-мазанки були довершеними зразками народної архітектури, системою естетичних засад, народної творчості і навіть образом світоглядних уявлень та людських стосунків. Хата-мазанка для наших предків була ніби центром Всесвіту, де проходило все життя людей. Вона надавала людям не тільки притулок від непогоди, а й створювала умови для повсякденного існування, де відновлювалися сили, визрівало натхнення. Тут формувалися родинні стосунки, створювалася своєрідна психологічна атмосфера, свій мікроклімат, де люди відпочивали, працювали, харчувалися, переймалися буденними клопотами, осмислювали своє буття та взаємини з навколишнім світом. Тут наші пращури сумували, раділи, кохалися, народжувалися і вмирали, щоб поступитися місцем прийдешнім поколінням. Слід також зауважити, що народне житло слобожан було не лише елементом матеріальної та духовної культури, а і системою світоглядних уявлень та оберегом, захищаючи від несприятливих природних умов та ворожих темних сил. А ще, воно було цікаве й оригінальне не тільки за формою, а і за внутрішнім змістом. Кожна річ, кожна деталь у хаті, крім свого практичного значення, мали естетичну та магічну спрямованість. Завдяки цьому хата для селянина була всім: і храмом, і рідним краєм, і батьківщиною, і матір'ю [4]. Тож, щоб зберегти для наступних поколінь цей зникаючий, але дуже важливий компонент української народної культури і вирішено у етнографічному розділі нової стаціонарної повнопрофільної експозиції найбільшу увагу надати саме слобожанській хаті. Для її відтворення планується задіяти будівельні матеріали. Стіни хати можна виготовити з гіпсокартону і обробити шпаклівкою, білою фарбою, щоб складалося уявлення, що вони помазані та побілені. Стіни мають бути з трьома вікнами, з надвору стіни бажано зробити зі стріхою (із очерету) і призьбою (яка була відмінною рисою слобожанської хати, і призначалася для відпочинку, праці, про-

сушування речей, овочів, фруктів, насіння). Внутрішній інтер'єр Слобожанської хати необхідно вірно відтворити з усіма її складниками, правильним місце розташуванням печі (з посудом та господарським начинням: хлібною лопатою, рогаčem, кочергою) і по діагоналі від неї святого кута — «покуті» (з іконами, рушничком-божничком, лампадкою). У хаті будуть представлені меблі: стіл, лави, дерев'яний диванчик із спинкою, дві скрині (одна мальована, друга проста, фарбована), піл (місце для відпочинку) з жердкою, дитяча колиска, мисник (шафа для посуду) тощо. У інтер'єрі знайдуть своє місце предмети господарчого побуту та численний різноманітний посуд. Окрасою інтер'єру слугуватимуть дерев'яні різьблені тарілки, килими, рядна, строкаті доріжки, рушники, вишитий підзор, вишита скатертина, пучечки квітів тощо. Для відтворення присутності родини у хаті (батька, матері, маленького сина і доньки) планується задіяти манекени. Бажано придбати нові манекени (з головами, щоб можна було показати головні убори): два для показу українського народного жіночого та чоловічого вбрання та два манекени для показу дитячого вбрання (хлопчика та дівчинки), який є великою рідкістю в українських музеях, а в колекції нашого музею є в наявності. Над призьбою, під стріхою хати, з обох боків планується розташувати в'язанки цибулі, часнику, кукурудзи, перцю, грона калини, а також рибальське знаряддя (ятір). Підлогу навколо хати добре було б накрити трав'яним штучним покриттям зеленого кольору. Біля хати з одного боку можна поставити колодязь з лавою, цеберкою, коромислом, попід хатою розташувати дерев'яні бочки, кадки, вулики-дуплянки тощо. Поруч з колодязем можна розмістити два манекени з українським дівочим та парубочим вбранням. Біля іншої стіни хати передбачається відтворити реконструкцію курника з чучелами домашньої птиці та розташувати сільськогосподарський реманент: плуг, борону, граблі, вила, ціп, серпи. Простір навколо хати (з двох сторін) за задумом планується обгородити плетеним із лози тином, прикрашеним штучними квітами.

Площу за колонами задумано використати для демонстрації розповсюджених промислів та ремесел Слобожанського краю: збиральництва, ловлі риби, обробки деревини: столярства, бондарства, стельмаства, ложкарства, плетіння із кори із природних матеріалів (соломи, лози, рогозу), гребінництва (виготовлення гребнів для прядіння), прядіння, ткацтва, вишивки, виготовлення килимів та коців, обробки металів (ковальства), обробки каменю (виготовлення прикрас, млинових жорнів, точильних брусків, котків для розбивання грудок на полі), обробки шкіри, кушнірства

(обробки овчини та пошиття кожухів), лимарства (виготовлення кінської збруї: сідла, шлєї, вуздечки), гончарства (виготовлення побутового і декоративного посуду, кахлів, іграшок), гутництва (виготовлення посуду із скла та бісеру для прикрас), чоботарства (виготовлення шкіряного взуття), свічкаства (виплавляння свічок) тощо. Матеріали з цих тем планується надати у вітринах, столиках та у відкритому просторі у нішах. В одній ніші можна відтворити «куточок ткацтва» з майстринею (манекеном) за ткацьким станком, прядкою, мотовилом, терницею, прядивом, тканими виробами, а в іншій — зробити «куточок деревообробної майстерні» з майстром (манекеном) на бондарському станку, інструментами та дерев'яними виробами (ложками, різьбленими тарілками, бочками, барильцями, колесами від возу, меблями (стілцем, кріслом «Дуга, хомут, рукавиці»), музичними інструментами тощо.

Запропонований художній образ етнографічного розділу включатиме в себе чимало тем, які характеризуватимуть самобутність унікального куточка України — Слобожанщини, але найголовнішою серед них буде тема «народне житло», присвячена найяскравішому символу української народної культури. Зважаючи на те, що сьогодні збереження і відродження українських традицій є дуже актуальним, етнографічний розділ нової стаціонарної експозиції стане важливою інформативною базою для вивчення і дослідження різноманітних етнографічних питань. Дана експозиція має викликати і естетичне задоволення та бути свого роду місцем відпочинку. Не варто забувати, що сучасні відвідувачі музею — це люди ХХІ століття, які не випускають із рук мобільного, постійно «зависають» в Інтернеті і весь час знаходяться у гулі великого міста [7]. Сподіваємося, що даний розділ експозиції допоможе їм вийти зі звичної зони комфорту і припинити шалений марафон напружених міських буднів, зняти з плечей тяжкий вантаж повсякденних проблем і відпочити «душею». Хотілося б, щоб відвідування цієї експозиції перетворилося на пам'ятну подію для кожного відвідувача, щоб вони через образ хати-мазанки змогли відчути свою причетність до історії народу і зрозуміти, де саме необхідно шукати своє призначення на землі. І можливо, саме у забутих уже за кілька віків хаті-мазанці, що її зводили своїми руками наші діди-прадіди, до якої вони доторкнуться й залишилося те, чого ми так наполегливо шукаємо упродовж усього життя і ніяк не можемо знайти в сучасному світі, — душевний спокій та гармонія, що їх, зазвичай, називають людським щастям [7].

Джерела та література:

1. Бережна Ю.М. Нематеріальна культурна спадщина ЮНЕСКО: поняття, тенденції, український вимір [Текст] / Ю.М. Бережна // Географія та туризм. — 2012. — Вип. 23. — С. 93-100.
2. Пантелєй О.М. Із досвіду проведення інтерактивних заходів відділом етнографії в Харківському історичному музеї імені М.Ф. Сумцова [Текст] / О.М. Пантелєй // Традиційна культура в умовах глобалізації: сучасний дискурс щодо збереження та популяризації нематеріальної культурної спадщини. Матеріали науково-практичної конференції (23-24 червня 2017 року). — Х., 2017. — С. 197-200.
3. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України: традиції матеріальної культури [Електронний ресурс] / А. Пономарьов. — Українська електронна бібліотека. — Режим доступу: <http://libr.org.ua/book/78/2398.html>
4. Українська хата [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://studfiles.net/preview/5721461/page:46/>
5. Холодок В.Д. Державне управління охороною культурної спадщини в Україні: стан і перспективи розвитку [Електронний ресурс] / В.Д. Холодок. — Режим доступу: <http://kbiara.kharkov.ua/e-book/db/2011-1/doc/7/06.pdf>
6. Шевченко Т.Г. Зібрання творів: У 6 т. [Текст] / Т.Г. Шевченко. — К.: Наукова думка, 2003. — Т. 2: Поезія 1847-1861. — 784 с.
7. Як живуть екопоселенці нашого часу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.volynnews.com/news/society/povernennia-dozemli-yak-oblashtovuiut-sviy-pobut-ekoposelentsi-nashoho-chasu/>

НОВЕ БАЧЕННЯ ЕТНОГРАФІЧНОГО РОЗДІЛУ ПОВНОПРОФІЛЬНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ «З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ»

Овчиннікова Людмила

Григорівна,

ст. науковий співробітник

ХІМ імені М. Ф. Сумцова

Філософія музейного світу ХХІ ст. переживає великий підйом завдяки пошуку нових художніх форм [2, с. 60]. Музей зараз не просто сховище старовини, а відкритий центр діалогу сучасної людини з таємницями минулих часів. У наш час зростає інтерес до витоків національної культури. Велика увага приділяється піднесенню національної гідності, для чого необхідні знання свого родоводу, культурних надбань предків, використання кращих

традицій, які формувалися століттями і відіграють неабияку роль у розвитку національної свідомості.

Перед співробітниками відділу етнографії в період реекспозиції Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова стоять великі завдання, адже об'єктом їх висвітлення є культура, побут, культурно-побутові відносини між людьми. Необхідно не тільки показати предмети, які зберігаються у фондах музею, але й знайти нові підходи до роботи з відвідувачами в епоху активного розвитку візуальної культури, еволюції техніки і комп'ютерних комунікацій [1, с. 46]. Мета, якої повинні дотримуватись у своїй роботі етнографи, це якомога краще розкрити суть вищевказаних питань, щоб за допомогою підібраних експонатів і вдалого їх використання показати значення нової етнографічної експозиції. Звичайно, для цього потрібна окрема експозиційна площа, бажано на другому поверсі у двох прохідних залах. У першому залі показати хату, як центр Всесвіту з її начинням, а другий зал заповнити експонатами, які будуть розповідати про заняття наших предків, про промисли і ремесла, звичаї, обряди, вірування.

Але, на жаль, відділом етнографії буде висвітлена лише частина повнопрофільної експозиції по історії нашого краю на першому поверсі посередині експозиційної зали між колонами, і науковим співробітникам відділу треба подумати, як знайти її оптимальне оформлення. Для цього експозиційну площу, виділену під експозицію по етнографії, на думку автора, треба з трьох сторін обнести тином з воротами, характерними для Слобожанщини, на якому розмістити штучні квіти (сосяшники, мальви, маки), повісити глечики, доріжку та поділити її на дві частини. Перша частина, ліворуч — це подвір'я, яке буде вистелене штучною зеленою травою. На подвір'ї бажано розмістити макети курника, льоху, а поряд з ними поставити манекени хлопчика і дівчинки в дитячому національному одязі, який є гордістю колекції музею («стрілкова» сорочечка, штанці, пояс, чобітки для хлопчика та сорочечка, пояс, плахта, віночок, черевички для дівчинки). Не будуть зайвими на подвір'ї колодязь з відром і коромислом, бочки, великі землеробські знаряддя праці, а саме, плуг, борона, біля яких стоятиме манекен чоловіка у шароварах, сорочці, брилі та чоботях. У другій частині експозиційної площі треба відтворити хату. Для цього під кутом 90° розмістити дві стилізовані стіни з вікнами, одна із них зі стріхою, під якою в'язанки часнику, цибулі, перцю, кукурудзи. Великого значення має відтворення інтер'єру хати, так як житло це важливий компонент культури слобожан. У хаті повинен бути необхідний набір меблів, посуду, хатнього

начиння, які будуть повноцінно ілюструвати регіональний побут. Головним об'єктом показу залишаються музейні предмети, які допоможуть співробітникам відділу етнографії справитися з поставленими завданнями. Перед світлицею бажано виділити комору, де розмістити знаряддя праці (граблі, вила, серпи, мішки, кінську зброю — дугу, хомут); на полицях поставити глечики, макітри, повісити одяг.

Для автора важливо показати на конкретних експонатах спосіб життя слобожан у XVII-XIX ст. Домінантні об'єкти огляду треба вірно розташувати у світлиці. Макет печі з необхідним посудом на лаві повинен стояти всередині ліворуч біля дверей з рогаčem, хлібною лопатою, кочергою та мисником з посудом. Поряд з піччю необхідно влаштувати піл (з жердкою) з вишитим підзором, подушками, домотканим покривалом, і поруч розташувати дитячу колиску, скриню. Підлогу можна вкрити домотканою доріжкою. У інтер'єрі хати можна показати знаряддя жіночих занять: ткацтва і вишивки: прядку, ткацький верстат. По діагоналі від печі повинен бути червоний кут (покуть) з іконами, прикрашений рушником-божником, лампадкою. Під покуття завжди було місце для столу (з хлібом, сіллю) та лав, покритих ряднами. На лаві слід влаштувати три манекени: один чоловічий і два жіночих у святковому одязі. Не зайвим буде столик з жіночими прикрасами, а саме: дукатами, дукачами, кораловим намистом, сережками. Звичайно, окрасою світлиці є велика кількість вишитих рушників, одяг на манекенах, яскраві доріжки, коц. Але можна на невеликому стенді або на манекенах показати зразки демісезонного і зимового одягу та цікаві головні убори очіпки, хустки у столиках.

Не можна оминати розповідь про поетичну душу слобожан, адже завжди в нашому краї під час роботи, відпочинку, на свята, у лихі часи линули пісні, думи, частівки, в яких наші предки оспівували любов до Батьківщини, свої мрії та переживання. В експозиції відвідувач побачить музичні інструменти: бандуру, колісну ліру, скрипку, сопілку та матиме змогу побачити на екрані виступи сучасних фольклорних колективів на фестивалях, які проводяться кожного року.

Що стосується розвитку ремесел в нашому краї, то для висвітлення цього питання необхідно використати вітрини та столики, які заповнити експонатами багатой колекції нашого музею по господарству, ковальству, гутництву, чоботарству і розмістити їх по периметру з протилежних сторін між колонами та поряд з ними.

Отже, наразі, коли світ повертається до своїх витоків, відвідувач після огляду експозиції з етнографії, повинен зрозуміти, що

дуже важливо вивчати минуле, яке допоможе йому краще зрозуміти сучасність.

Джерела та література

1. Акімова Г. Сучасні музейні виставки [Текст] / Г. Акімова // Музей. — 2012. — № 4. — С. 46-49.
2. Почекіна О. По річці часу [Текст] / О. Почекіна // Музей. — 2012. — № 4. — С. 60-62.

ПРОБЛЕМИ ПОБУДОВИ НОВОЇ СТАЦІОНАРНОЇ ВИСТАВКИ «ХАРКІВЩИНА: 1900 — СУЧАСНІСТЬ»

*Казус Валентина Олександрівна,
зав. відділу науково-
експозиційної роботи II
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Мета майбутньої стаціонарної виставки познайомити відвідувача з історичними та ідейними цінностями народу України, подіями на Харківщині, видатними історичними особами того періоду та повсякденним життям простих мешканців Харкова. Виставка буде охоплювати великий період історії Харківщини: з 1900 р. до сучасності.

Все минуле століття і наше сьогодення можна охарактеризувати як період насичений знаменними подіями: революціями, війнами, боротьбою за самостійність і незалежність України, державним будівництвом, репресіями та переслідуванням інакомислячих, протестами 2004 та 2013 років і знову відстоюванням незалежності країни. Та в центрі подій завжди знаходилися звичайні люди. В історії України Харків і Слобожанщина завжди займали одне з центральних місць, тому його місцю в історії уділиться особлива увага.

У січні 2020 р. Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова буде святкувати свій 100-річний ювілей. Перед колективом музею постає надзвичайно важке і відповідальне завдання — здійснити реекспозицію та збудувати повно профільну виставку, яка висвітила б період розвитку регіону від минулого до сучасності в хронологічній послідовності. На сьогодні ж висвітлення деяких аспектів історії дається тільки на рівні пересувних виставок.

У кожному з розділів нової виставки існують декілька проблемних тем, що не були належним чином подані та розкриті

в експозиції музею. В розділі, який висвітлює період 1900-1914 рр. недостатньо розроблені наступні теми: торговельно-промисловий розвиток, освіта і культура, політичне життя та революційні заворушення 1905-1907 рр. на теренах Слобожанщини.

На початку ХХ ст. Харків був великим адміністративним центром. У ньому зосереджувалися міські, губернські, а також регіональні фінансово-економічні та судові установи. Але основним видом економічної діяльності значної частини населення міста була постійна торгівля. У 1913 р. лише торгових службовців із членами родин було не менше 40-50 тис. осіб. Це свідчило про вкорінення торгівлі в міське життя. Протягом 1905-1910 рр. в Харкові мало місце інтенсивне спорудження нових великих магазинів і оптових складів, особливо в районі між Катеринославською вулицею і Благовіщенським базаром. Цю територію за впорядкованістю і зростаючу вагу в торгівлі стали називати «Сіті». В центрі міста, на Університетському пагорбі, інтенсивно перебудовувалися старі будівлі та приміщення торговельного значення, зокрема в Пасажі. Увечері вони освітлювалися електрикою. Завдяки всьому цьому Харків набував вигляд європейського міста [2, с. 28-29]. Тому доцільно почати експозицію з інтер'єра торговельного закладу на фоні фотографій «Сіті», вулиць та майданів міста з вивісками найвпливовіших торгових фірм.

Харків, завдяки створеному на початку ХІХ ст. університету став центром наукового життя Лівобережної України. Університет згуртував навколо себе найкращих діячів історії, літератури, етнографії, медицини, мистецтва, права, математики. Харківський університет дав поштовх виникненню в Харкові інших вищих навчальних закладів — це ветеринарний, технологічний, Харківський комерційний інститут, а також вищих жіночих навчальних курсів. Особливу увагу в цій темі бажано приділити не тільки університету та технологічному інституту, а й ветеринарному інституту. На початку ХХ ст. Харківський ветеринарний інститут знали у всій Російській імперії. Саме завдяки цьому навчальному закладу ветеринарія як наука утвердилася в Росії [2, с. 48]. Детальніше про інститут можуть розповісти документи з державного архіву Харківської області та світлини. Не можна оминути в експозиції і питання вищих жіночих курсів тим більше, що вони об'єднували прогресивну частину педагогів. Тут працювали професори Д.І. Багалій, В.П. Бузескул, а також засновник нашого історичного музею — Микола Федорович Сумцов. Також у Харкові існували мережі навчальних закладів усіх рівнів.

На початку ХХ ст. в культурі Харкова проявилися різні стилі, напрямки, тенденції реалістичного мистецтва, модерністського,

декадентського псевдоноваторства, орієнтацію і на прогресивний Захід і на музейну старовину (виставка під час XII археологічного з'їзду в Харкові 1902 р.). Крім того це час активного розвитку масової культури: поява кінопрокату, розквіт кафешантанів, театрів-вар'єте та ін.

В той же час активізувався національний рух в Україні. Перша на східноукраїнських землях політична організація — Революційна українська партія (РУП) була створена у Харкові. Першим програмним документом цієї організації стала брошура «Самостійна Україна», автор якої М. Міхновський.

Його постать повинна пройти через кілька розділів експозиції: член Братства тарасівців, засновник Української народної партії, ідеолог самостійництва, ініціатор створення Українського військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка та Першого українського козачого ім. гетьмана Богдана Хмельницького.

Помітний прорив до істотних змін в українському житті пов'язаний з першою російською революцією 1905—1907 рр. Під тиском масових виступів по всій країні, в яких брали активну участь і українці, Микола II змушений був видати 17 жовтня 1905 р. Маніфест, у якому пообіцяв запровадити політичні свободи, у тому числі свободу слова. Цією обставиною, не забарившись скористатися сили українського національно-визвольного руху. В університетах України було засновано кафедри українознавства, українські земства порушували питання про дозвіл викладати в школах українською мовою. В 1906 р. у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі та деяких інших містах України з'явилося 18 українських газет і журналів. Почав видаватися українською мовою найстаріший в Україні журнал «Киевская старина», який було перейменовано на «Україну». Повсюдно засновувались і розпочали активну діяльність «Просвіти». Під натиском демократичних сил самодержавство змушене було піти на скликання російського парламенту — Державної думи. Дістали можливість мати своїх представників у новоствореному парламенті й українці, голос України залунав у стінах російського парламенту; про проблеми народу, нації авторитетно заявлялося перед усім світом. Один із законопроектів — про навчання українською мовою, внесений в Думу 37 депутатами, — підготував М. Грушевський [4, с. 26-27]. Висвітити цю тему в експозиції можна за допомогою інсталяції: студентські підручники (провідну роль в революційних подіях у Харкові брали студенти університету); стилізована барикада, текст Маніфесту.

Недостатньо розроблена тема «Харківщина в Першій світовій війні». Звісно, в роки війни Харків знаходився в глибокому тилу

за тисячі кілометрів від лінії фронту, але це не врятувало його від ряду нових проблем, що постали перед містом: 1) проблема поранених та хворих воїнів; 2) проблема біженців; 3) загострилася стара проблема епідемій; 4) проблема допомоги сім'ям військовослужбовців; 5) проблема розміщення евакуйованих до Харкова підприємств та навчальних закладів; 6) проблема фінансування; 7) паливно-продовольча криза. Особливе місце для розкриття цього питання посядуть зброя і військові нагороди, які повинні подаватися у супроводі плакатів, поштових листівок, документів, фотографій не тільки бойових дій, а й біженців, курсів медсестер та ін.

Перша світова війна та революційні вибухи в низці країн Європи привели до краху кількох імперій [3, с. 62]. Повалення самодержавства в Росії перетворило підданих царя на громадян, здатних обирати органи влади. Дві теми — Перша світова війна та Лютнева революція нерозривно пов'язані між собою. Пропонується об'єднати їх елементом, що з'єднає ці дві теми — це може стати інформаційна тумба (на кшталт театральної). На ній помістяться копії документів та фотографій того часу (Маніфест про відречення імператора Миколи II; документи про утворення Тимчасового уряду; фотографії, що свідчать про активізацію національно-визвольного руху в Україні й Харкові).

Під впливом революційних подій початку 1917 р. в Києві була заснована міська громадсько-політична організація, яка перетворилася в лідера українського національно-визвольного руху — Українську Центральну Раду. Після проголошення Української Народної Республіки Центральна Рада виконувала роль вищого законодавчого центрального органу [1, с. 13]. Українська революція — це історичне явище, котре, розвинувшись у надрах російської лютневої революції, набуло самостійних рис, реалізувало власну політичну програму й після Жовтневого перевороту перетворилося на антипод російській революції. Падіння самодержавства в Росії та Українська революція були тісно пов'язані з подіями Першої світової війни. Саме багатомільйонне військо стало пружиною для розгортання революції. Для української революції особливе значення мав рух за українізацію частин російської армії. Це була важлива опора діяльності Центральної Ради [1, с. 22]. Історія національного війська, яка висвітлена недостатньо в експозиціях музею, основана не тільки на поразках, але й на перемогах: бій під Крутами, який став символом жертвності в боротьбі за молоду державу; переможний бій у лютому 1918 р. Звенигородського коша вільного козацтва проти більшовицьких військ М. Муравйова; бій під Вапняркою. Також треба приділити увагу

такій особистості як генерал-полковник Армії УНР Олександр Удовиченка. Окрім цього не можливо не звернути на таку важливу складову державного будівництва як дипломатична діяльність.

Історія Харкова під час Української революції відмінна від подій у центрі України: І Всеукраїнський з'їзд робітничих і солдатських депутатів, похід більшовицьких сил на Київ, окупація німецькими й австро-угорськими військами і, врешті остаточно встановлення влади більшовиків та статус столиці (з 1929 р. — офіційна). Тому в фондах музею знаходяться переважно матеріали, що розповідають про становлення та зміцнення Української Радянської республіки: нові символи, грошові знаки, навіть новий стиль написання документів. На перший план повинні вийти ансамблі, що розповідали б про життя в цей «сутінковий» період — символи революційних перегонів та погіршення рівня життя населення: тачанка, разом зі спорядженням та амуніцією військовослужбовців армій, що воювали на території України; піч-буржуйка, гасова лампа, рекламний довідник «Весь Харків» та інше.

Розділ «Україна в міжвоєнний період (1921-1939 рр.)» потребує нового переосмислення. У 1921 р. Українська Народна Республіка після військової поразки зникла з карти Європи, тому міжвоєнний період доцільно починати саме з цього року. В цьому розділі є кілька проблемних тем, які доцільно висвітлити більш досконально.

По-перше, це таке суперечливе явище 20 років ХХ ст. як нова економічна політика (НЕП). В період НЕПу виникають не тільки приватний сектор у торгівлі та промисловості, трести і синдикати, кооперативи, відроджується грошова система оплати та кредитування, був початий випуск нової грошової одиниці. На підвалинах «нової економічної політики» піднялися і розквітли нове мистецтво, література, театр, запроваджується «українізація» («коренізація»). Інтер'єр кімнати «непмана» («нової людини») з творами письменників літературних гуртків, побутовими речами був би дуже доречний для висвітлення цього періоду.

Друга тема, яка вимагає доповнення і більшого висвітлення — це Голодомор на Україні 1932-1933 рр. Голодомор на Харківщині, як і на всій Україні мав серйозні наслідки, які в тій чи іншій мірі зачепили всі сфери суспільно-економічного і культурного життя області та знайшли відбиття на стані населення. Лічені речові експонати того періоду та документальна база недостатні для висвітлення цієї трагедії. Пропонується для підсилення сприйняття подій 1932-1933 рр. створити художній образ, через який відвідувачі змогли б емоційно відчувати жакливу катастрофу українства в ХХ ст. (інтер'єр селянської хати, до якої вже ніколи не повер-

нуть господарі на тлі темного неба і незасіяного поля). Тема Голодомору обов'язково повинна доповнюватися темою сталінських репресій 20-30 рр. ХХ ст., які мають бути показані одним блоком.

Розділ «Україна в Другій світовій війні» також вимагає доповнення у темі «Початок Другої світової війни». 23 серпня 1939 р. був підписаний пакт про ненапад між Німеччиною та СРСР. У таємному протоколі Гітлер і Сталін домовилися про розподіл Європи на відповідні сфери впливу та окупації. За ним Радянському Союзові передавалися майже всі західноукраїнські землі.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, поклавши цим самим початок Другій світовій війні. Кваплячись оволодіти «своєю» частиною польської держави, 17 вересня 1939 р. радянські війська перейшли кордон і зайняли майже всі землі, населені українцями і білорусами. На початку жовтня 1939 р. на західноукраїнських землях відбулися вибори до Народних Зборів, а 26-28 жовтня 1939 р. у Львові пройшли і самі Українські Народні Збори, які прийняли декларацію про встановлення радянської влади на Західній Україні і про возз'єднання з УРСР. Факт приєднання західноукраїнських земель до радянської України повинен невідмінно відображений в новій експозиції. Також потребують висвітлення й передвоєнні роки, напруженість яких з усією гостротою відчували і харків'яни. На промислових підприємствах міста зростав випуск нової техніки й устаткування, збільшилися набори молоді до військових училищ. Напруженість також нагнітала організація численних гуртків: стрілецьких, протиповітряної і хімічної оборони, санітарних, кулеметників таке інші [2, с. 310]. Родзинкою ж цього розділу повинна бути холодна та вогнепальна зброя сторін протистояння (радянська, чехословацька, англійська, італійська, польська і німецька). Звісно показ зброї повинен забезпечуватися заходами безпеки: сигналізація, відео нагляд.

У розділ «Харківщина: відбудова перебудова. 1943-1991 рр.» проблемною є тема «Учасники бойових дій на території інших держав». Військовослужбовці Української Радянської Соціалістичної Республіки виконували «інтернаціональний» обов'язок на Кубі, в Північній Кореї, Афганістані та інших країнах. В Україні День вшанування учасників бойових дій на території інших держав відзначають 15 лютого. Цей день не випадковий. Він приурочений до річниці виведення військ СРСР з Афганістану. Оскільки, починаючи з 1993 р., Збройні Сили України беруть участь у миротворчих операціях під егідою ООН, НАТО та інших міжнародних організацій, то ця тем продовжиться і в розділі «Незалежна Україна», формат якого теж буде змінений.

Для повного розкриття вищезгаданих проблем потрібно буде задіяти різні методи показу: створити художній образ, залучити технічні засоби з демонстрацією відеоматеріалів. Бажано створити кілька експозиційних комплексів, що будуть відтворювати інтер'єр помешкань харків'ян протягом століття.

Нова експозиція повинна розгорнути перед очима відвідувачів єдине історичне полотно, цілісну картину життя Харківщини за останні 100 років. Вона також має освітити значимість подій, тісний зв'язок окремих людських долі із долею нашого міста, щоб відвідувач музею відчув співпричетність до продовження історії нашої славетної землі.

Джерела та література

1. Верстюк В.Ф. Від «Великої Октябрьської соціалістическої революції и громадянської війни на Україні (1917-1920)» до нарисів «Історії Української революції» й далі: трансформації дослідницької парадигми [Текст] / В.Ф. Верстюк // Український історичний журнал. — 2017. — № 3. — С. 8-23.
2. Історія міста Харкова ХХ ст. [Текст] / О.Н. Ярмиш, С.І. Посохов, А.І. Епштейн та ін. — Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. — 686 с.
3. Литвин В.М. Україна: доба війни революцій (1914-1920 рр.) [Текст] / В.М. Литвин. — К.: Альтернативи, 2003. — 488 с.
4. Солдатенко В.Ф. Про культуру національної пам'яті (на прикладі ставлення до історії революцій) [Текст] / В.Ф. Солдатенко // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. прац. — К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. — Вип. 2. — С. 3-64.

ВІДОБРАЖЕННЯ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ В ОНОВЛЕНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

*Дубін Костянтин Юрійович,
ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумицова*

Важливою характерною рисою сучасного світу є його шалена динамічність, яка проявляється у постійній зміні всього, що в ньому існує. У цьому світі розвивається і Україна, для якої останні три десятиліття стали бурхливим періодом становлення державності. Пошуком її конкретних форм, що виражався у постійних політичних протистояннях, а з сумною періодичністю — і кризах.

У новітній історії нашої батьківщини після 1991 року йдеться не лише і не стільки про набуття суверенності як такої, але здебільшого про динамічність епохи. Подібно до низки інших постсоціалістичних країн Східної Європи, набуття незалежності в Україні супроводжувалося шокowymi змінами в економіці, швидким зростанням ринку, що вело до зламу старих суспільних зв'язків і переформатування всієї соціальної моделі. Водночас дрейфував історичний та ідеологічний світогляд громадян, а звідси і соціальними кризами.

Власне цей плін і має стати червоною ниткою новоствореної експозиції, присвяченої українським 1990—2000-м рокам і сьогоденню. Експозиція по зазначеному періоду має, перш за все, наочно продемонструвати мінливість сучасного світу: швидкі зміни навколишніх умов для держави, соціального організму і, чи не найважливіше, простої людини. До речі, звернення саме до мікроісторії та повсякденної історії окремої особистості останніми десятиліттями набуває все більшої популярності у вітчизняній історичній науці. Знайшов цей напрямок свою нішу і в музейних залах, зокрема Харківського історичного: наприклад, в експозиції «Від відбудови до перебудови: 1943—1991 роки». Доречним рішенням стане продовження і розвиток цих ідей шляхом утворення двох основних ліній крізь всю виставку: великих політичних та соціально-економічних перетворень, а також повсякденності пересічного громадянина, де відображувались би віражі сучасної української історії.

Традиційно і виправдано виставки, присвячені цьому періоду, починаються з висвітлення національних рухів, спрямованих на прийняття документів про незалежність у 1990—91 роках. Безсумнівно, це є відліковою точкою нашої сучасної державності. І продемонстрована вона може бути за допомогою копій Декларації про державний суверенітет України та Акту проголошення незалежності України, бюлетенів грудневого референдуму 1991 року, а також листівок і плакатів із закликком прийти на нього, газетними статтями відповідної тематики. Все це існує у музейних фондах. Для емоційного відображення настроїв часу доречними стануть фотографії мітингів, наприклад — студентських страйків, що отримали назву «революція на граніті». Здобуття державності стало переломним моментом вітчизняної історії, але наступні за цим роки перетворились в цілу епоху для нашого суспільства, яка з погляду історичного осмислення та музейного експонування є навіть актуальнішою. Фронтальною стороною і, мабуть, головним спогадом з першої половини 1990-х років

для мільйонів наших співвітчизників стали соціально-економічні потрясіння. За нових умов переорієнтування суспільства на конкурентний ринок по всій країні масово виникають нові приватні фірми [4, с. 24]. Старі державні підприємства привласнюються, створюються махінаційні фінансові піраміди. Водночас мільйони людей (та і старих підприємств) не можуть пристосуватись до нових умов, що веде до масового безробіття і гострої економічної кризи. Характерним виразом того часу стає знамените: «півроку без зарплатні». В фондах ХІМ є низка предметів, що могли б яскраво продемонструвати дух часу: ваучери — приватизаційні чеки підприємств, коли останні масово переходили від державного володіння у приватні руки в 1992—94 роках; красномовна брошура «Предприятие в условиях перехода к рынку»; рекламні листівки акціонерних товариств і нових фірм, щойно створених громадянами, які першими пристосувались до умов капіталізму; проспекти страхових товариств, що з огляду на криміногенну ситуацію щільно з'являлись по містах країни. І на цьому фоні — світлини зі страйками шахтарів, об'яви про пошук роботи, газетні статті про безробіття та кризу колись могутнього промислового міста. Взагалі красномовні газетні заголовки іноді можуть передати дух часу не гірше за об'ємні експонати, тож на них варто звернути особливу увагу. Цікавою сторінкою цього періоду є також і поява багатьох шарлатанських організацій, які виникали і ставали популярні через непевне положення простої людини. Йдеться про знамениті фінансові піраміди, навіть релігійні секти. Зокрема в активах ХІМ лежать документи, пов'язані з діяльністю церкви Білого братства: сектантська книга та газета «ЮСМАЛОС».

І саме економічна ситуація в першу чергу визначає, якою буде якість життя громадянина. Тож експозиційний розділ, присвячений повсякденності пересічної людини, варто починати із загального важкого положення наших співвітчизників в перші роки незалежності. Але повсякденність також є дуалістичною: з одного боку, вона може демонструватись згаданими газетами з об'явами про роботу, бідністю побутових речей: одягом — частково ще радянським, частково імпортом яскравим, дитячими іграшками, старими окулярами, настінним годинником та картиною з пейзажем міста, настільною лампою тощо; з іншого ж боку, треба зважати, що після розпаду СРСР набута свобода не в останню чергу розумілась як свобода доступу до споживчого ринку — поява великої кількості споживчих товарів після років дефіциту і черг. Ці товари масово прийшли на наші прилавки з-за кордону: заморські шоколадні батончики, імпортна техніка на кшталт плеєрів, VHS-

магнітофонів, фотоапаратів Kodak Polaroid. Останні стали справжнім чудом. Нові приватні магазини виглядають Діснейлендами порівняно з вчорашніми гастрономами. Ближче до нового тисячоліття ця хвиля приносить DVD-програвачі, мобільні телефони, поширення персональних комп'ютерів і їх складових. Останнє буде особливо цікавим, оскільки саме тоді пострадянський простір масово охоплює комп'ютеризація — спочатку на підприємствах, за робочими місцями бухгалтерів та економістів, а згодом і в домівках все більшої кількості людей. До речі, ця частина експозиції стане ідеальною для демонстрації динаміки сучасного світу (і України як його складової) шляхом розвитку техніки: від появи касетних відеоманітофонів, мікрокалькуляторів і примітивних персональних комп'ютерів, через перші мобільні телефони та телефони 2000-х років, до електронних гаджетів сучасності.

Торкнувшись теми економічного розвитку та державотворення, не можна буде обійти становлення фінансової системи України. Зокрема появу і введення національної валюти. Запровадження гривні було технічно можливим уже у першій половині 1990-х років. Втім цей крок означав би фактичне приречення на смерть нової валюти, зважаючи на шалені темпи інфляції перших років суверенності. Тому до часу стабілізації було введено ерзац-гроші, що отримали назву купоно-карбованців. Вони і стали щитом, який прийняв на себе інфляційний удар 1992—96 років. Вже простий показ зростання чисел на цих банкнотах протягом лічених років красномовно демонструватиме непевний стан економіки. Цікавими для відвідувачів були б і невітлені ескізні проекти українських гривень, що їх можна знайти в загальному доступі всесвітньої мережі та створити копії.

Разом із введенням національної валюти, інструментом становлення державності, а водночас і стабілізації соціально-політичної ситуації стали підготовка і прийняття Конституції у 1996 році. Ця тема традиційно відображується у музейних експозиціях примірниками головного документу держави та світлинами подій у Верховній Раді в ті дні (і ночі). Іноді особистими речами народних депутатів, які брали участь у створенні та прийнятті документу.

Очевидно, що крім процесів, характерних для всієї держави, необхідно звернутись до особливостей нашого рідного міста та області. Зокрема за Харковом давно закріпився і зберігається до сьогодні імідж освітнього центра. Звичайно, що добру славу є сенс підкреслювати. Говорячи про новітню українську освіту, справедливою буде теза, що саме історичні оцінки зазнали найбільш кардинальних змін після розпаду Радянського Союзу. На відміну

від точних наук, сприйняття історичного минулого є фундаментом державного будівництва. А отже, ця дисципліна завжди буде стояти в першій черзі до ідеологічної політики. Звідси створення Інститутів національної пам'яті (не лише в Україні), що є скоріше інституціями формування суспільного світогляду, ніж науковими; звідси ж численні скарги на «переписування історії». На початку 1990-х років бачення вітчизняної історії стає націоцентричним. В центр суспільно-політичних рухів, подій Хмельниччини, революції 1917—21 років та іншої минувшини була поставлена нація замість домінуючого до того уявлення про боротьбу класів. Традиційною ілюстрацією цього переформатування є підручник Ореста Субтельного «Україна. Історія». В той час, коли вітчизняні науковці тільки починали створювати нову концепцію до потреб молодшої держави, цей канадсько-український фахівець мав змогу зробити відповідну роботу ще до 1991 року. Тому цей твір став першим в своєму роді на світанку нашої незалежності, що дало змогу поширити його в навчальних закладах всієї країни. Не одне покоління школярів 1990—2000-х років запам'ятало підручник з коричневою обкладинкою. Другою концептуальною для відображення темою освіти є зовнішнє незалежне оцінювання. ЗНО хоч і не без недоліків та критики за сумнівну рівність і накручені рейтинги, але стало однією з найпомітніших спроб реформування системи, подолання корупції, створення умов для прозорості випускних і вступних іспитів, наближення механізмів оцінювання освіти до західноєвропейських зразків. Нажаль, поки що в фондах ХІМ відсутні речі, пов'язані зі ЗНО, але зважаючи на його зростаюче значення для сьогоденної школи, вони очевидно мають з'явитися найближчим часом.

Крім зазначених акцентів, в музейних запасах є достатньо матеріальних речей. Шкільна форма початку 1990-х років, ювілейні ручки, сувенірні вироби, буклети, проспекти, книги, пов'язані з діяльністю навчальних закладів Харкова та області. Насичення вітрини такими експонатами нагадає відвідувачу про статус Харкова, як міста студентів. А звідси логічно витікає статус міста науки та промислового центру.

Промисловість традиційно відображається у ХІМ та інших музеях історичного чи краєзнавчого спрямування шляхом демонстрації предметів, пов'язаних з підприємствами регіону. Цікавим підходом стало би висвітлення високотехнологічних виробів харків'ян та взагалі українців, які не дуже знані на батьківщині, але зробили важливий внесок у розвиток сучасних технологій. Наприклад, український програміст Єгор Анчішкін разом з колегами створив

програму розпізнавання комп'ютерним інтелектом обличчя людини на фото та відео. Сьогодні ця технологія викуплена транснаціональним гігантом Google Inc [1]. Наведений приклад лише один з багатьох, коли наші співвітчизники створюють щось корисне не лише в локальному, а і у загальнопланетарному масштабі, тим самим підвищуючи престиж освітньо-наукового потенціалу нашої країни у світі. Тут постає очевидна проблема в тому, що в музейній колекції просто відсутні відповідні предмети. Але це може виявитись справою часу, і за відповідного бажання вони можуть таки з'явитися в найближчі роки. В іншому ж випадку, зважаючи на те, що в жодному історичному музеї (включно з ХІМ) не нехтують використанням загальнодоступних роздрукованих фототогографій персонажів минулого (героїв війни, політиків, дипломатів тощо) з супроводжуючими текстами, то чому б не використати такі ж матеріали стосовно неординарних людей сучасності.

Ще однією категорією людей, що прославляють нашу країну та місто у світі, є спортсмени. Вони, очевидно, найбільш помітні та знайні. В запасниках музею представлені особисті речі і фотографії харківського боксера Олександра Гвоздика, гімнаста Рустама Шаріпова, легкоатлетки Людмили Джигалової, плавчині Яни Клочкової та інших. Значно підвищилась пізнаваність Харкова у 2008—2013 роках, в період успішних виступів футбольної команди «Металіст» у європейських турнірах. Сьогодні багато харківських любителів спорту ностальгують за тим часом, тож макет однойменного стадіону очевидно викличе в них букет позитивних емоцій.

Відображуючи тему спорту, не можна оминати і предмети, пов'язані з Євро-2012. Парадоксально, але основна суть того чемпіонату полягає не стільки у самому футболі чи спорті як такому, вона про довіру до Української держави з боку європейських федерацій. В новітній українській історії ставалось різне, але довіра проведення чемпіонату Європи з футболу та його успішний перебіг — це однозначно те, чим нам є сенс пишатись.

Поруч же можуть бути розташовані концертні квитки, театральні програмки, афіші ХНАТОБу, плакати театрального фестивалю «Березіль», що представлені у фондах. А також інші маркери культурного життя, бо ж воно ніколи не зупинялося. Молодим харків'янам буде цікаво дізнатись, що вперше недержавне телебачення в Україні з'явилося саме тут: АТВ-1 (пізніше перейменоване на «Тоніс-центр»), побачити світлини з фестивалю «Червона рута—97», що пройшов у Харкові, фотографії з виступів артистів тепер першого ешелону — гуртів ТНМК, ЧиЖ, 5'Nizza, Оркестр Че, — а колись пересічних хлопців з районів нашого міста.

Вдалою завершальною частиною експозиції був би поклик відвідувача до думок про сучасну Україну. Якщо 1990-ті роки в загальнодержавному масштабі пройшли під знаком перманентної економічної кризи, то 2000-ні були охоплені постійними політичними протистояннями з їх останніми на сьогодні віхами: Майданом 2013—14 років та війною на сході України. Але відображуючи вже буквально сьогоднішній день, є сенс не просто демонструвати всім відомі речі, які оточують кожного з нас тепер. Головною задачею стає створення експозиційної концепції таким чином, щоб це наштовхувало відвідувача на осмислення нещодавніх подій. Вело до роздумів про стан нашого суспільства на порозі подальших перетворень, розуміння невідворотності цих змін в глобальному світовому контексті та осмислення ролі кожного окремого громадянина в розбудові спільної держави.

Традиційно найбільш поширеним в історичних музеях є тематичний метод побудови експозиції. Природним його використання буде і в нашому випадку. Проте, зважаючи на заявлені задачі висвітлення повсякденної мікроісторії, доречною стане інтеграція елементів ансамблевого методу в частині з відтвореним житловим простором, відповідним часу. Така інсталяція значно полегшить сприйняття і посилить враження відвідувачів від експонованих речей індивідуального чи сімейного повсякденного вжитку.

Окремі проблеми, що неодмінно постануть при побудові експозиції, стосуються створення її художньо-емоційного образу. Так привабливим рішенням видається створення великих тематичних фонових фотозображень для вітрин і стін. Це можуть бути, наприклад, характерні процеси епохи. Такі фони не мають нести якусь додаткову конкретну інформацію, але при вдалій реалізації можуть стати чудовим інструментом створення потрібної атмосфери. Втім ідею про види міста чи області N-річної давнини можна реалізувати і іншим способом: шляхом розміщення в експозиції фотоальбомів з відкритим доступом. Такі речі навіть можуть не належати до фондової колекції. Подібні книжки неодноразово видавались харківськими поліграфічними підприємствами, вони поки що не є бібліотечною рідкістю, тож задача дістати їх для експозиції не стане великою проблемою. А цікавих вражень вони додадуть. Більш того, це стане елементом інтерактивності, що підвищує зацікавленість і покращує сприйняття музейних ідей відвідувачами [2, с. 75—76]. Іншим каналом створення потрібної атмосфери можуть стати телеекрани, що вже є у розпорядженні музею. Запуск тематичних відеороликів, чи навіть сюжетів минулих років: опитування на вулицях міста в 1995 році, розважальна передача у 2001-му, харківські

новини 2008-го року — все це було б відмінним доповненням до матеріальних експонатів [3, с. 56—58].

Отже, основним завданням зазначеної експозиції стане відображення корінних зламів кінця ХХ — початку ХХІ століття, динамічності сучасного світу та українських реалій, а також заклик відвідувача до осмислення цих процесів. Шляхом створення емоційної експозиції і грамотної постановки проблемних питань, музеї долучиться до підвищення культурного рівня українців і розбудови громадянського суспільства.

Джерела та література

1. Курган С. Егор Анчишкин: «Я первый раз не в кино увидел чековую книжку, когда мне выписали два чека на 250 тысяч долларов» [Електронний ресурс] / С. Курган: Факты. — Режим доступу: <http://fakty.ua/171411-egor-anchishkin-ya-pervyy-raz-ne-v-kino-uvidel-chekovuyu-knizhku-kogda-mne-vypisali-dva-cheka-na-250-tysyach-dollarov>
2. Маньковська Р. Сучасні музейні комунікації та перспективи їх розвитку [Текст] / Р. Маньковська // Краєзнавство. — 2013. — Вип. 3. — С. 75-84.
3. Макаров Д. Интерактивные технологии в работе современного музея и их влияние на культуру и образование [Текст] / Д. Макаров, О. Егунова // Власть. — 2013. — Вип. 5. — С. 56-58.
4. Шинкарук Л.В. Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток [Текст] / Л.В. Шинкарук, І.А. Бевз, І.М. Бобух та ін. — К.: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2015. — 304 с.

ПРОБЛЕМИ ВІДОБРАЖЕННЯ ТЕМИ АТО У ЕКСПОЗИЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА ТА МОЖЛИВІ ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Сологуб Максим Юрійович,
науковий співробітник ХІМ
імені М. Ф. Сумцова

У зв'язку з масштабною реекспозицією Харківського історичного музею з'явилася необхідність осучаснити експозицію «АТО і Харківщина». Але під час розробки концепції нової експозиції автором було виявлено декілька проблем, через які експозиція не може бути представлена за стандартним для історичного музею хронологічним принципом. Але почнемо з історичної довідки.

У 2013 р. люди на Майдані зібралися під прапорами Європейським, а також, що дуже важливо — державним. Підписання Угоди про асоціацію між Європейським Союзом та Україною планувалося 28 листопада 2013 р. у Вільнюсі, але 21 листопада Кабінет Міністрів України вирішив призупинити процес підготування до укладання Угоди на невизначений термін. 21 листопада 2013 р. кілька журналістів вийшли на Майдан Незалежності у Києві. Першими до Євромайдану долучилися студенти. Спочатку протестувальники вимагали лише підписання Угоди з ЄС, через що акцію було названо «Євромайданом». Згодом протест підтримала опозиція. Так почалася Революція Гідності [3, с. 123].

Закінчилася Революція Гідності у лютому 2014 р. після втечі колишнього президента В. Януковича з України.

27 лютого 2014 р. російські війська без розпізнавальних знаків заблокували у Сімферополі Верховну Раду та Раду міністрів АР Крим. Відбувається ряд мітингів за відокремлення від України АР Крим і перехід до Росії, а також мітинги татарського населення проти відокремлення. Але в Криму проводиться референдум 16 березня 2014 року, за результатами якого півострів відокремився від України перейшов до РФ [1].

Навесні 2014 р. в низці міст на сході та півдні України розпочалися інспіровані російськими спецслужбами заворушення. Антиукраїнські сили на Донбасі утворили терористичні організації — так звані «Донецька народна республіка» і «Луганська народна республіка». Згодом у Харкові та Донецьку проросійські активісти захопили будівлі обласних державних адміністрацій, в Луганську — Управління Служби безпеки України. З трьох захоплених адміністративних будівель, звільнити вдалося тільки одну — Харківську обласну державну адміністрацію.

Після цих подій 14 квітня виконуючий обов'язки президента України Олександр Турчинов підписує указ про початок Антитерористичної операції на Сході України. Починається формування батальйонів Збройних Сил України, Національної Гвардії України та добровольчих батальйонів і їх відправка на Донбас. У результаті кровопролитних боїв влітку 2014 р. українські збройні формування звільнили більшість території Донбасу, зокрема Краматорськ, Лисичанськ, Северодонецьк, Маріуполь [4, с. 33-37].

Були не тільки успішні операції, але і страшні трагедії. Бої за Іловайськ — трагічні події війни на сході України у другій половині серпня 2014 року, в ході якої розгорнулися запеклі бойові дії між ЗСУ і підрозділами МВС з одного боку, та озброєними фор-

муваннями терористичної організації ДНР і Збройних сил Російської Федерації з іншого.

Від початку бойових дій на сході України особливу увагу українського та російського командування привертає великий залізничний вузол у Дебальцевому. Не дивлячись на визволення міста від проросійських сил у липні 2014 р., навколо нього продовжувалися постійні бої різної інтенсивності. Загострення ситуації відбулося в січні — лютому 2015 року. Після запеклих боїв між частинами Збройних Сил України, Національної Гвардії та підрозділами російської армії, загонами бойовиків — сили АТО 18 лютого остаточно покинули Дебальцеве [1].

Навесні 2014 р. Збройні Сили України, Національна Гвардія та добровольчі формування розпочали серію операцій по обороні летовищ у Донецьку, Луганську і Краматорську. З 8 квітня по 1 вересня, протягом 146 діб, тривала битва за Луганський аеропорт. 15 квітня, проросійські сили розпочали штурм та взяли в облогу військовий аеродром Краматорська. Протистояння за цей стратегічний об'єкт закінчилося 5 липня 2014 р. перемогою ЗСУ. Тривали і запеклі бої за Донецький міжнародний аеропорт імені С. Прокоф'єва розпочалися 26 травня 2014 і закінчилися 21 січня 2015 р. Вони безперестанно продовжувалися 242 доби. Саме під час протистояння в Донецькому аеропорту його захисників почали називати «кіборгами».

З початком війни на сході України бійці 92-ї бригади брали участь у боях у районі міст Станиця Луганська і Щастя. Командир танкової роти старший лейтенант В. Божок став Героєм України. За час АТО загинуло 36 бійців бригади, ще 140 дістали поранення. Сьогодні 92-а є однією з найбільш боездатних частин Збройних Сил України [2, с. 25-30]

Олександр Миколайович Лавренко. 21 липня 2014 р. в боях за Піскі екіпаж танка, яким командував капітан 93-ї окремої механізованої бригади Олександр Лавренко, в складі танкової роти за підтримки механізованого взводу вів бій — по захопленню та знищенню опорного пункту терористів. Після отримання бойового наказу екіпаж танка Лавренка — до складу входили військовослужбовці за призовом навідник молодший сержант Олександр Вохrameєв та механік-водій солдат Андрій Кулягін — в голові колони вийшов на блокпост бойовиків. На блокпосту танкісти потрапили в засідку, зав'язався бій. При маневруванні задля ухилення від вогню противника, бойова машина потрапила на фугас, Вохrameєв та Кулягін загинули. Капітан Лавренко, важкопоранений, не здався ворогу та не допустив захоплення танка, підірвав-

ши себе. Завдяки діям екіпажа вдалося не допустити контратаки підрозділу бойовиків «Кальміус» — це надало змогу підрозділам групи 93-ї бригади закріпитись та виконати бойове завдання. Олександр Миколайович похований у Лозовій. Посмертно йому було присвоєно звання Героя України у 2016 р. [1].

Сергій Володимирович Колодій. З 1 серпня 2014 р. разом зі своєю ротою захищав Донецький аеропорт 28 вересня 2014 р. два російських танка Т-72 вискочили прямо на злітну смугу Донецького аеропорту зі сторони вулиці Путилівська Роща. Капітан С.В. Колодій на БМП висунувся на злітну смугу, один і без прикриття, де був змушений вступити в нерівний бій з російським танком, даючи можливість особовому складу вийти з опорного пункту і не потрапити в полон. У ході бою Сергій Володимирович загинув, внаслідок прямого влучання танкового снаряду у БМП. Ціною свого життя він врятував життя 20 військовослужбовцям. Похований у селищі Пересічне Дергачівського району Харківської області.

За роки військового протистояння Харків став справжньою столицею волонтерства. У місті виникла ціла низка організацій та груп, які надають допомогу армії — «Помощь армии», «Громадська самооборона», «IT Sector», «Делом и Истиной», «Південний пост», «Сестри милосердя АТО/Харків». За даними керівника волонтерської організації «Повернись живим» В. Дейнеги, станом на квітень 2016 р. сума благодійних внесків на потреби українських військовиків склала більше 1 мільярда гривень [2, с. 25-30].

24 вересня Президент України П. Порошенко підписав Указ №555/2015, яким увів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 р. «Про нову редакцію Воєнної доктрини України». Воєнна доктрина передбачає, що ключовими завданнями створення умов для відновлення державного суверенітету та територіальної цілісності України є комплексне реформування системи забезпечення національної безпеки до рівня, прийнятного для членства в ЄС і НАТО та всебічний розвиток Збройних Сил України. У 2015 р., згідно з державним оборонним замовленням, для Збройних Сил України закуплено близько 4700 одиниць озброєння та військової техніки та понад 400 тисяч одиниць ракет і боєприпасів. Прийнято на озброєння 18 зразків озброєння та військової техніки. 12 підприємств Харківщини, що входять до Державного концерну «Укроборонпром» задіяні в процесі переозброєння української армії та Національної Гвардії. Серед них є і Завод імені Малишева, який виготовляє БТР-3, БТР-4, танки Т-64БВ та Т-84 «Оплот», який вважається

найкращім у світі танком. Для Повітряних сил ЗСУ виробляють та ремонтують літаки на таких підприємствах, як завод «Антонов» у Києві [3, с. 125].

Для вшанування пам'яті військовослужбовців, які поклали свої життя в бойових діях на сході України, по всій країні встановлюються пам'ятники, меморіальні дошки, проводяться заходи. В музеях відкриваються виставки, присвячені темі антитерористичної операції і героїзму солдат Збройних сил України. Також і в Харківському історичному музеї була відкрита експозиція, що розповідає про уродженців Харківської області — учасників АТО. Для воїнів, які повертаються з зони бойових дій проводять урочисті зустрічі, що збирають багато охочих привітати з поверненням захисників Батьківщини. Письменники і журналісти присвячують свої твори подіям на сході України. Тележурналісти ведуть свої репортажі з зони конфлікту.

Серед проблем висвітлення теми АТО слід виділити наступні: політична, фінансова та експонатна.

Політична проблема полягає у розбіжностях поглядів населення Слобідської України. Не секрет, що саме через різні погляди на політику між Західними та деякими Східними областями України почалася антитерористична операція, яка триває і зараз. По відношенню до музею, політичний конфлікт перетворюється на форму прийняття — відторгнення інформації, яку несе експозиція. У такому випадку у співробітників музею є 3 шляхи: відображувати інформацію згідно до державної точки зору, знаходити баланс між двома конфліктними сторонами та дотримуватися нейтралітету, або прийняти сторону проросійськи налаштованих громадян. Звісно, що третій варіант не можливий для виконання, тому його ми відкидаємо. Залишаються перший та другий варіанти. З однієї сторони — музей працює для відвідувачів і повинен балансувати між точками зору, а з іншої — музей виконує функцію патріотичного виховання населення.

Тому, на думку автора, експозиція повинна носити патріотичний характер, тим паче, у регіоні, наближеному до зони АТО.

Наступна проблема — фінансова. Вона пов'язана з нестачею в музею коштів на закупівлю експонатів та на встановлення музейного обладнання, що якнайкраще б показувало предмет в експозиції. Вирішенням фінансового питання може бути співпраця зі спонсорами та меценатами, які були б готові виділити кошти на дану експозицію. Безперечно в Харкові є достатньо людей, які б не пошкодували грошей для такої важливої, з точки зору патріотичного виховання, експозиції. Також до фінансової слід додати

і проблему нестачі площ. Через це, до експозиції неможливо додавати габаритні предмети і будувати масштабні інсталяції, які були б не зайвими для доповнення загальної картини експозиції.

Остання проблема — експонатна. Полягає вона в недостатній, для повного висвітлення теми, кількості та різноплановості експонатів. Так сталося через те, що музеї не є розрекламованими і більшість населення не знає про те, що вони приймають старовинні предмети, та предмети пов'язані з сучасними подіями. Тому співробітники власноруч шукають експонати шляхом звернень до різних організацій, волонтерів, сімей військових та військових частин. Із зрозумілих причин, військові частини не передають до музею військове обладнання, оскільки воно потрібне солдатам для свого прямого призначення. Тому музей може сподіватись на елементи екіпірування, які вже остаточно вийшли з ладу і не можуть бути відновлені. Щодо особистих речей, то сім'ї загиблих солдат не завжди віддають предмети до музею з різних причин. Найбільше для експозиції музею потрібні: докази російської агресії, побутові речі солдат (чашки, посуд, ручки, малюнки, записки, листи та інші), зброя, набої, нагороди, знамена, прапори, знаки розрізнення (шеvronи, погони, нашивки та інше) та елементи екіпірування солдат (шоломи, тактичні окуляри, тепловізори, наколінники та ін.).

На думку автора експозиція повинна бути побудована за тематичним принципом з можливістю для відвідувачів торкатися та брати до рук деякі експонати.

В експозиції будуть представлені наступні теми: військова форма та спорядження, волонтери, загиблі харків'яни, і їх речі та «метал війни» (снаряди, уламки, зброя тощо). Щодо художнього рішення експозиції, то на думку автора зала повинна бути затемнена для надання їй більшої експресивності. Вікна треба закрити темною тканиною, а освітлення має бути приглушеним. Яскраве світло може бути використане тільки для підсвічення особливо важливих предметів або документів. Бажано стіни оформити фотопалерами з зображеннями військових дій, або зруйнованих міст після боїв. Стелю потрібно закрити маскувальною сіткою для доповнення художнього образу експозиції. Систему домашнього кінотеатру планується перемістити в початок зали до дверей.

По лівій стіні, одразу по ходу експозиції, буде представлена тема «Волонтери», де пропонується розмістити речі різних волонтерських організацій. В дальній частині зали доречно побудувати бліндаж з інтер'єром житла солдат в АТО. На правій стіні будуть розміщені манекени, одягнені у речі загиблих та солдатське екі-

пірування. Крім того, потрібно поставити додаткове обладнання для розміщення книги пам'яті загиблих в АТО харків'ян. Над трибуною розмістити банер з списком загиблих харків'ян. «Метал війни» планується розмістити по центру зали, щоб відвідувачі могли роздивитися його з боків та доторкнутися до нього.

У експозиції особлива увага буде приділятися героїчним вчинкам харків'ян в зоні АТО.

Джерела та література

1. *Війна на сході України* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
2. *Возняк Т.С. Геополітичні контексти війни в Україні* [Текст] / Т.С. Возняк. — Львів: Ї, 2015. — 220 с.
3. *Гай-Нижник П.П. Росія проти України (1990-2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення* [Текст] / П.П. Гай-Нижник. — К.: МП Леся, 2017. — 332 с.
4. *Троян С. Грузія 2008 — Україна, 2014: запаралелення російських стратегем* [Текст] / С. Троян, А. Киридон // *Зовнішні справи*. — 2014. — № 8. — С. 33-37.

МУЗЕЙНА ЕКСПОЗИЦІЯ В ШКІЛЬНІЙ ПРОГРАМІ (з досвіду роботи ХІМ імені М. Ф. Сумцова)

***Сасіна Тетяна Вікторівна,**
науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Історичний музей сьогодні виконує декілька функцій: поповнення та збереження експонатів історичної спадщини; являє собою базу для роботи вчених – істориків; займається науково – освітньою працею.

Сучасні шкільні навчальні програми стали більш варіативними, що дає основу для співробітництва між вчителем та музеєм [2, с. 11]. Музей стає освітнім середовищем, яке допомагає сформувати у дитини уявлення про світ, розвинути здібність спостерігати, систематизувати, класифікувати, генерувати отриману інформацію в процесі свого життя. Серед чисельних відвідувачів історичного музею безперечними лідерами являються школярі різної вікової категорії, яких приводять вчителі. І вчителі і діти від музею чекають інформативності, наочності, переконливої аргументації.

Доповнюючи шкільну інформацію музеєй завершує формування образу вивченого періоду. Велику роль в цьому процесі відіграє музейний робітник та музейна експозиція.

Для організації і успішного проведення заходів в просторі музею екскурсовод використовує принципи музейної педагогіки: принцип інтерактивності, діалоговості, цілісної подачі інформації, принцип інформаційної міри та креативності.

Діти різного віку по різному сприймають інформацію. Наприклад, учні початкових класів схильні до детального вивчення предмета, а не до абстрактного мислення, тому для них проводяться невеликі за часом екскурсії з елементами гри на експозиціях «Наш край у IX-XVIII ст.», «Слобожанські мотиви», та факультативи з майстер-класами. Більше 50% дітей, що відвідують музей, це учні середнього та старшого віку, на яких і зорієнтовані більшість музейних заходів. Враховуючи вікові, психологічні особливості та мотивацію музейні працівники розробили різні форми співпраці. Найбільш популярними є: 1) екскурсії та екскурсійні цикли. Експозиція «Наш край у IX-XVIII ст.», охоплюючи великий хронологічний період дає змогу використовувати проблемний метод, скласти ситуацію «завойовування знання». 2) лекції, які присвячені історичним особистостям, подіям, святкам. Співробітниками музею розроблений широкий спектр лекцій, що відповідає шкільній програмі. 3) музейні уроки проходять як на базі музею, так і на базі шкіл. Експозиція «Слобідські мотиви» дає змогу розробити цикл уроків по курсу «Харківщинознавство» для 8-го класу. 4) популярними серед дітей і дорослих є різноманітні факультативні заняття з демонстрацією експонатів з фондів ХІМ та в експозиційних залах [3, с. 56]. 5) однією з найулюбленіших форм співпраці є квести — ігри для команди з кількох чоловіків, де треба застосувати логіку, спритність та вміння діяти в команді. 6) пересувні тематично — освітні виставки. Оскільки на стаціонарних виставках представлені не всі музейні здобутки, то пересувні заповнюють цю прогалину.

У 2004 р. була відкрита стаціонарна експозиція «Наш край у IX-XVIII ст.», яка й зараз являється найбільш актуальною та популярною серед відвідувачів різних категорій.

Джерела та література

1. Желтобородова О.А. До питань створення стаціонарної експозиції Харківського історичного музею «Наш край у IX — на початку XX ст.» [Текст] / О.А. Желтобородова // Шістнадцяті Сумцовські читання:

Матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею. 16 квітня 2010 р. — Х.: Оригінал, 2010. — С. 31-35.

2. *Мартемьянова Н.С. До питань про роль музею в системі сучасного освітнього процесу [Текст] / Н.С. Мартемьянова // Тринадцяті Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення, збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини». 18 квітня 2007 р. — Х.: ППФ «АлМакс», 2007. — С. 11-13.*
3. *Співак О.П. Форми та методи науково — освітньої роботи музею з учнівською молоддю з вивчення історії рідного краю [Текст] / О.П. Співак // Шістнадцяті Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею, 16 квітня 2010 р. — Х.: Оригінал, 2010. — С. 56-59.*
4. *Столяров Б.А. Музейна педагогіка. Історія, теорія, практика [Текст] / Б.А. Столяров. — М.: Высшая школа, 2004. — 216 с.*

ДИТИНА ТА МУЗЕЙ: ОРГАНІЗАЦІЯ ДИТЯЧОГО ДОЗВІЛЛЯ (З ДОСВІДУ РОБОТИ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА)

Співак Олена Петрівна,
зав. відділу науково-освітньої
роботи ХІМ імені М. Ф. Сумцова

Відвідування музею — дуже визначна подія в житті дитини і сім'ї, яка приносить задоволення усім: дорослим і дітям та чинить емоційну дію на них. Звісно, всі батьки хочуть бачити свою дитину освіченою, яка добре розбирається в історії, мистецтві і живописі. Спираючись на досвід вражень, які діти отримують в музеї, то вони починають краще орієнтуватися у світі подій, певних історичних явищ, тощо. Все це стає запорукою підвищення їх загального культурного рівня. Важливо, щоб похід до музею залишив слід у душі дитини, тому бажано різноманітно і цікаво організувати дитяче дозвілля, враховуючи особливості того етапу розумового розвитку, на якому вони зараз знаходяться.

Коли наближаються канікули, батьки, а також бабусі і дідусі заклопотані, як організувати цей вільний час для свого улюбленого чада. Звичайно, це обов'язкові святкові задоволення: відвідування рідних, друзів, подорожі. Проте одним із таких місць є музей.

Нинішніх дітей здивувати важко. Кіберігри, інтелектуальні іграшки і цілодобовий доступ у віртуальний простір оточують

дитину чи не з самого народження. Їх не особливо цікавлять бібліотеки з книгами — навіщо, якщо є веб-портали, де зібрані тисячі текстів. Їх не умовиш піти в музей — який сенс, якщо історію будь-якого міста можна подивитися в мережі.

Виходячи з цього, у музеї врахували цю особливість і зробили крок у відповідь. Сучасна інтерактивна екскурсія з елементами квест-руму «Що не край, то свій звичай» по експозиції «Слобожанські мотиви» в музейних стінах більше схожа на чарівну казку або веселу пригоду.

Сюжетною лінією квесту «Що не край, то свій звичай» є занурення в інтерактивній формі учасників заходу в атмосферу сивої давнини, коли певною мірою відтворюються деякі стародавні обряди та традиції, пов'язані з побутом слобожан. Оскільки квест орієнтований на учнів молодшого шкільного віку та їх батьків, то він відбувається у супроводі наукового співробітника, що курує процес, задає завдання, демонструє при необхідності відповідні експонати, а за правильні відповіді оголошує цифри від закодованого замка. Квест проводиться після невеличкої тематичної екскурсії експозиційною залом, що дозволяє дітям отримати необхідний інформаційний контекст.

Завдання квесту пов'язані між собою тематично: так, у питаннях йдеться про свята, про дитинство, весілля, а також про різноманітні ремесла. Зібравши цифри у вірній послідовності, учасники можуть відімкнути кодовий замок. Наприклад, перше завдання стосується Святок — народних гулянь, що тривають від Різдва до Хрещення. З ними було пов'язано багато цікавих традицій та обрядів, зокрема, ходіння по хатах ряджених, серед яких обов'язковим персонажем був Ведмідь. Для того, щоб перекинутися на Ведмідя, парубок мав використати один із предметів, які знаходяться перед дітьми (тулуп, чоботи, пояс, вишиванка). За хвилину потрібно назвати, що це за предмет і яким чином його використовували. (Відповідь: тулуп, який одягали наживоріт, хустром назовні). Після виконання ще низки завдань, настає час для підказки, щоб дізнатися першу цифру коду. І для того щоб її отримати, діти пригадують із екскурсії наукового співробітника, що серед храмів, побудованих у 17ст. у Харкові зберігся до нашого часу один — Свято-Покровський собор 1689 року спорудження.

У такий спосіб виконуючи різноманітні завдання, діти отримують всі цифри закодованого замка [1].

Отже, зазвичай в музеї не можна бігати і шуміти, не можна нічого чіпати руками, а пограти з експонатами тим більше, ніхто не дозволить. Але все міняється, коли дитина потрапляє на квест-

екскурсію «Що не край, то свій звичай». Тут дітям надається можливість потримати у руках деякі експонати з фондів, та навіть пограти з ними. Зрозуміло, що допитливі юні екскурсанти, а також їхні батьки, негайно ж із завзяттям і явним задоволенням беруться за розгадування незвичайних і цікавих завдань.

«Ким ти хочеш бути, коли закінчиш школу?» — запитують батьки у дитини. «Космонавтом, лікарем або пожежником», — відповідають діти, не розуміючи, що ховається за цими професіями. Насправді, це дуже складне питання навіть для дорослої людини, і відповідь на нього багато в чому визначає усе подальше життя.

Головне, щоб це була не просто гра в професії, а щоб дитина дізнавалася щось нове про вподобану професію, або про історію про неї. Відвідавши музейний захід «Країна професій», який розрахований на дітей від 5 до 10 років, маленькі відвідувачі, якраз і узнають що ж означає це слово «професія», звідки воно пішло. На початку заходу діти дізнаються про професії наших предків, які зараз зустрічаються дуже рідко, або й зовсім уже не існують. Наприклад, хто такі гутники, бондарі, ложкарі, майстри плетіння, тощо. Повідомлення супроводжується мультимедійною лекцією, але крім цього діти мають змогу потримати у руках справжні вироби цих давніх майстрів — експонати із фондів музею. Після цього, шляхом відгадування нескладних загадок, гості дізнаються про сучасні професії, наприклад (Щоб старовину знайти, та в музеї її принести, він лопатою попрацювати повинен до сьомого поту (відповідь: археолог), та ін.).

У наступному блоці йде мова про небезпечні професії, які існують у світі — це і пожежний, сапер, шахтар і для щоб оволодіти ними, потрібно пройти спеціальну підготовку. А завершується захід веселою вікториною про професії [2].

Таким чином, побувавши в «Країні професій», діти краще розуміють, що робота — це не лише розвага, але і праця. І для того, щоб у майбутньому забезпечувати себе і заробляти гроші, потрібно вже зараз дуже старанно і наполегливо вчитися.

День народження — це дуже очікувана та значна подія у житті дитини. Обираючи місце де відсвяткувати, не варто обмежуватися кафе або розважальними центрами. Свято в музеї — відмінний спосіб поєднати розвагу і ненав'язливе навчання для дітей будь-якого віку з урахуванням їх тематичних інтересів. Як приклад, для цієї події в музеї розроблений захід «3 історії чайних церемоній». Він розрахований для дітей від 5 років. На початку свята діти дізнаються про історію головного героя чайного застілля самовара. Крім цього, гості даного заходу мають змогу побачити різноманіт-

ні самовари різної форми із фондів музею, які демонструються на міні-виставці. Після цього розглядаються види чайних церемоній Китаю, Японії, також особливості чайного етикету Англії. А коли мова заходить про вітчизняне чайне застілля, діти самі сервірують чайний стіл за старовинними правилами. Завершується цей захід питтям «музейного чаю» зі справжнього самовару, яке супроводжується показом мультиплікаційних фільмів на чайну тематику [3].

Отже, дитячий день народження в музеї, поза сумнівом, стане яскравою подією і надовго запам'ятається імениннику та його гостям.

Таким чином, в ХІМ імені М.Ф. Сумцова існують різноманітні форми роботи з юною аудиторією. Діти залучаються до музею для отримання нових радісних емоційних відчуттів, тут вони можуть набути навичок, які виявляться корисними в їх майбутньому житті і допоможуть їм бути більш успішними в реальному світі.

Джерела та література

1. Люлько Ю.О. Сценарій квесту «Що не край, то свій звичай» [Текст] / Ю.О. Люлько. — Науковий архів ХІМ імені М.Ф. Сумцова. — 2017. — 6 с.
2. Співак О.П. Сценарій музейного заходу «Країна професій» [Текст] / О.П. Співак. — Науковий архів ХІМ імені М.Ф. Сумцова. — 2014. — 11 с.
3. Співак О.П. Сценарій музейного заходу «З історії чайних церемоній» [Текст] / О.П. Співак. — Науковий архів ХІМ імені М.Ф. Сумцова. — 2018. — 19 с.

НАСТІЛЬНА ГРА У МУЗЕЇ: ВІД ІДЕЇ ДО ВТІЛЕННЯ (з досвіду роботи ХІМ імені М. Ф. Сумцова)

***Люлько Юлія Олегівна,
ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова***

В умовах сьогодення, коли музей як науково-освітній заклад має не лише транслювати широкому загалу культурну спадщину, але й витримувати конкурентну боротьбу з іншими місцями дозвілля, йде постійних пошук атрактивних форм і методів знайомства відвідувачів з музейними цінностями. Зокрема, психологи та педагоги неодноразово звертали увагу на виключну важливість першого для дитини походу до музею, оскільки отримані вражен-

ня можуть або викликати цікавість і бажання повторити візит, або, навпаки, надовго сформувати уявлення про музей як нудне місце.

Французька дослідниця, автор бестселерів «Як розмовляти з дітьми про мистецтво» та «Як розмовляти з дітьми про мистецтво ХХ століття» Франсуаза Барб-Галль у своїх книгах детально розглядає питання, пов'язані з відвідинами дітьми музеїв. Вона вважає, що перше знайомство дитини з музеєм краще влаштувати саме у віці 8-10 років — «коли факт, що треба конче кудись іти, аби побачити щось особливе, іще таїть в собі щось магічне» [1, с. 50]. Дуже слушним видається і таке твердження дослідниці: «уявлення, що музей можна відвідати лиш тоді, коли вичерпано інші варіанти дозвілля, треба позбутися. Екскурсія в музей має бути свідомим вибором — навіть святом, а ніяк не заміною чогось і не варіантом «на крайній випадок». Також вона закликає звернути увагу на кілька факторів, які не мають значення для налаштованого на огляд поціновувача, але можуть безповоротно зіпсувати перші дитячі враження, наприклад, дощова погода, надто довгий маршрут тощо [1, с. 12-13].

Ділячись «секретами успішних відвідин», Барб-Галль звертається до своїх читачів: «Пам'ятайте, що перебування в будь-якому музеї не дається дитині легко. Ходи поволі, не бігай, не шуми, не торкайся нічого — це ж суцільні обмеження (чи не для кожної дитини просторі приміщення експозиційних залів — це якраз спокуса проїхатись підлогою, побігати, поскакати)» [1, с. 13]. У правильності висловлених французькою дослідницею тверджень автор даної статті могла перекоонатися на власному досвіді роботи з молодшими школярами, отриманому впродовж кількох років у Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова. З огляду на це і виникла ідея створити захід, який би органічно поєднував у собі науково-освітню компоненту з інтерактивною формою та був призначений для першого знайомства дітей з музейною спадщиною.

Першою ідеєю було створення квест-руму для вікової аудиторії 8-10 років, оскільки в музеї існує подібна практика, що, правда, розрахована на старших школярів, і є попит на розробку аналогічного заходу для молодшої школи. Але у дітей такого віку ще недостатньо розвинена здатність до самоорганізації, необхідна для успішного проходження квесту, їм важко вибудовувати довгі логічні ланцюжки та причинно-наслідкові зв'язки. Тому було вирішено застосувати комбінований підхід, поєднавши елементи квесту з форматом іншої популярної розваги — настільної гри. При цьому квестові завдання мають носити лаконічний характер, а механіка бути зрозумілою для дітей. В іншому випадку у гри буде

високий когнитивний супротив (інакше кажучи: занадто складні правила), що зробить її непридатною для використання.

Обравши такий формат, необхідно було проаналізувати етапи розробки гри, спираючись на досвід фахівців. Зазвичай до основних складових процесу відносять позиціонування гри (визначення жанру та вибір цільової аудиторії), розробку сюжету та героїв, дизайн, ціноутворення, вибір видавця, попереднє тестування та можливе удосконалення [4]. Оскільки видання планувалося власними силами та не для продажу, то питання вибору видавця та ціноутворення видалися неактуальними й основна увага була зосереджена на інших етапах.

Перед початком роботи ми також спробували підсумувати досвід роботи колег-музейників за даним напрямком. За останні роки в українських музеях було створено кілька настільних ігор. Так, у лютому 2016 року в Одеському літературному музеї було презентовано настільну гру «Одесса — любимый город», яка містить 300 питань з історії міста. Гравці можуть обрати для себе ролі меценатів і комерсантів, поле виконане у вигляді мапи, а фішки відтворюють у мініатюрі знамениті місцеві пам'ятники [3].

У листопаді цього ж року Художньо-меморіальний музей І.Ю. Рєпіна, що у Чугуєві, розробив власний варіант «Монополії» на політичну тематику. Називається вона «Вибір є завжди» і висвітлює різні сторони виборчого процесу в нашій державі. У цій грі, як і у великій політиці, змодельовано безліч ситуацій: низька явка на вибори, підкуп виборців і провокації опонентів. Цікавим видається і підхід дизайнерів до створення розповсюджених образів українських виборців. Ось як їх прокоментувала один із співавторів гри Ганна Юрченко: «Якийсь офісний працівник, очевидно стомлений, ну або ж інженер. Те, що актуально сьогодні — нацгвардієць. Є ще декілька жіночих персонажів. Ось ця пані, її можна трактувати по-різному. Можливо, вона несе ту гречку із пункту агітації. Гра — це гра, але в нас є такий лозунг: «Ми граємось у вибори зараз, щоб не догратися потім». Переможцем стає той, хто зробить свідомий політичний вибір, бо в іншому випадку доведеться повернутися на старт [7].

В 2017 році Миколаївський обласний краєзнавчий музей переміг у грантовому конкурсі, завдяки чому було випущено настільну гру «Миколаївський магнат». Для оформлення поля використовувався реальний план історичної частини міста 1890 року. В основу ігрової механіки було також покладено правила «Монополії». Всі підприємства, представлені на ігровій дошці, являють собою реальні дореволюційні торгово-промислові фірми. Гравці

можуть їх купити, здати в оренду або продати за бони (жетони, які карбували поміщики в своїх господарствах для внутрішнього товарообігу). Для дизайну бонів були використані види міста зі старовинних листівок. Гра також доповнена текстовим квестом, спрямованим на вивчення історії міста [6].

Як бачимо, у всіх трьох випадках музейники апелювали до «Монополії», знайомої широкому загалу. Але пояснення її правил 8-10-річним дітям займало б доволі багато часу. До того ж, подібна стратегія гри сильно обмежувала кількість учасників, а в складі організованих груп даного віку музей найчастіше відвідує одночасно 20-30 осіб. Тому була обрана найпростіша ігрова механіка, розрахована на участь 2-3 команд, кожна з яких отримує фіксовану кількість карток з квестовими завданнями трьох рівнів складності. Виконуючи їх у довільному порядку, команда може пересувати свою фішку ігровим полем відповідно на 1, 2 чи 3 кроки вперед. Виграє команда, яка першою досягне фінішу. Як у будь-якому квесті, тут має значення спритність, оскільки швидкість виконання завдань пропорційна ймовірності виграшу. Важливий і командний дух. Хоча є у грі й елемент непередбачуваності, що створює особливу атмосферу азарту: деякі поля дають бонуси або повертають команду на кілька кроків назад (наприклад, учасники «можуть» покататися верхи на мамонті, знайти стародавні скарби або потрапити у полон до ворогів).

Окрім механіки, ретельної розробки потребував також ігровий сюжет, який мав з перших хвилин захопити уяву дітей і занурити їх у неповторну атмосферу минулого. Спеціалісти видавничої справи стверджують, що для книги дуже важлива обкладинка або назва, яка б інтригувала читача, збуджувала його уяву та викликала бажання поринути у ще невідомий світ.

У випадку з настільними іграми ситуація аналогічна: образи, які автори пропонують своїй аудиторії, мають легко привертати увагу та закарбовуватися у пам'яті. З цією метою можна експлуатувати вже відомі учасникам заходу історичні або літературні образи чи запропонувати щойно вигаданих істот, що вже застосовувалося в українській музейній практиці. Зокрема, зусиллями співробітників Національного культурно-історичного заповідника «Чигирин» у 2014 році побачив світ путівник по Чигиринщині з творчими завданнями для дітей та батьків [8]. В якості героя цього путівника автори запропонували вигаданого персонажа — козака на ім'я Тарас Чигиринець, чий оповідки стали формою подачі тексту у даному літературно-художньому виданні для дітей дошкільного та шкільного віку.

Створення героїв було одним з найцікавіших і водночас найскладніших етапів у розробці гри, бо саме персонажі мали стати своєрідною візитною карткою музею для дітей, викликати яскраві та позитивні асоціації з науково-освітнім закладом. Для досягнення бажаного ефекту автор вирішила піти шляхом створення асоціативного ряду та обігрування слів, які в дитячій уяві пов'язувалися б з музеєм.

Така практика наразі є однією з тенденцій сучасної дитячої літератури, коли утворення неологізмів відбувається шляхом симбіозу різних слів або обігрування їхніх семантичних властивостей. Це не дивно, оскільки багато дітей любляє різні ігри зі словами: анаграми, антоніми, паліндроми, шаради, буріме тощо. Крім того, ніколи раніше нечуване слово інтригує саме по собі, поволі змушуючи замислитися над його змістом. І цим вміло користуються деякі автори.

Зокрема, у 2016 році у Львові вийшла книга «МІСТОрія однієї дружби», написана для учнів молодшої та середньої школи Іриною Цілик [10]. У її назві автор доречно поєднує слова «місто» та «історія», оскільки головна героїня повісті, десятирічна Таня, знайомиться з минувиною української столиці незвичайним шляхом, адже її гідом стає голос самого Києва. Невипадковою видається і співзвучність неологізму слову «містерія», що підкреслює таємничість пануючої у книзі атмосфери.

Відомі також і випадки, коли автор дитячого твору обігрував власне назву музею, а саме Ермітажу. Так, у 2008 році О. Бобринський написав казку [2], в якій фігурували терміти — вигадані мініатюрні створіння, що мешкають у петербурзьких палацах та музеях від моменту заснування міста.

Художниця і письменниця Наталі Ратковськи у своїй книзі «Профессия — иллюстратор. Учимся мыслить творчески» подає кілька цікавих технік творчого підходу до використання асоціацій: комбінування, пінг-понг, морфологічна матриця тощо. [9, с. 124-130] Користуючись її порадами, були зроблені спроби у різний спосіб знайти потрібний оригінальний образ. Коли застосування найбільш очевидних слів («музей», «експонати», «експозиція», «виставка», «артефакти», «минуле», «історія», «час», «Харків») не дали бажаних результатів, автор вирішила звернутися до аббревіатури назви Харківського історичного музею — «ХІМ». Завдяки цьому згодом спало на думку слово «хімера», яке в трохи видозміненому варіанті «хімера» органічно поєднувало в собі аббревіатуру музею та слово «ера» як квінтесенцію минулини. Таким чином одразу було задіяно кілька семантичних значень, а сама гра отримала назву-заклик: «Пограй з хімерами!»

При створенні візуальних образів персонажів гри автор розглядала декілька можливих шляхів. По-перше, можна було апелювати до міфології, де химера постає перед нами як чудовисько з трьома головами: лева, кози та дракона (за іншими джерелами — змії). По-друге, можна було стилізувати скульптурні зображення, якими декорований харківський «будинок з химерами» (архітектурна пам'ятка, збудована у 1912-1914 роках архітекторами В. М. Покровським і П. В. Величком у стилі модерн з елементами англійської готики). Третім варіантом було створення максимально абстрактного образу.

Останній варіант видався найбільш зручним для реалізації, хоча деякі міфологічні риси вирішено було залишити. Графічна розробка велася з орієнтацією на вподобання дітей 8-10 років. Щодо них вищезгадана Франсуаза Барб-Галль зазначає, що таким дітям зрозумілі лише «чітко визначені типи: добрий, злий, великий, слабкий, незграбний тощо. Зовсім не випадково такі персонажі — герої фільмів і мультфільмів, коміксів, відеоігор для дітей цього віку». Крім того, дослідниця пише, що малечі цікаві дивні, монстроподібні, а також героїчні персонажі. [1, с. 49] Погоджуючись з таким поглядом, було вирішено створити образи химер, наділивши їх допитливістю та кмітливістю, притаманним багатьом дітям цього віку, а також яскравою (у буквальному сенсі) та різноманітною ірреалістичною зовнішністю. В якості суперздатності — можливість бачити невидимий людському оку зріз часу і простору, а саме минуле. Зокрема, для химер є зримими артефакти з фондів ХІМ і навіть старовинні будівлі міста, які не збереглися до наших часів, що використовується під час гри безпосередньо в експозиційних залах.

Характеристика персонажів дається ведучим гри в усній формі під час пояснення правил. А ось зображення химер можна побачити на картках квестових завдань поруч із замальовками експонатів, представлених на тематичних виставках. Останні є для гравців візуальними орієнтирами під час пошуку в експозиційному просторі. Зокрема, у залі «Історичні етюди. Харків ХІХ століття» такими експонатами-підказками слугують мундир чиновника (ТК-1506), гасова лампа (М-1692), фотоапарат «Kodak» (Р-620), на виставці «Слобожанські мотиви» — кілковий рушник (Тк-181), форма для пряників (Др-282), шабля (Ос-218) та інші.

Передбачена також можливість розширення кількості карт із завданнями та адаптивність гравального поля, при художньому оформленні якого був використаний принцип так званих метафоричних карт, що застосовуються у сфері психології та пе-

дагогіки. Суть цього принципу полягає в тому, що для кращого запам'ятовування будь-яке явище або подія графічно можуть бути відображені за допомогою символів-асоціацій. [5, с. 16] Наприклад, на полі можна побачити будову першої харківської фортеці, діорама якої знаходиться на виставці «Наш край у IX-XVIII ст.», тачанку, яка привертає увагу більшості відвідувачів експозиції «Харківщина у 1917-1940-х роках», стадіон «Металіст», макет якого розташований на третьому поверсі музею, тощо. Для дизайну фону грального поля були використані малюнки різних деталей годинникових механізмів, бо гравці, знаходячись в історичному музеї, неначе потрапляють всередину часового виміру. Особливою «родзинкою» оформлення є те, що на фініші на учасників «чекає» лицар, художній образ якого представляє собою стилізацію скульптурного зображення годинника з фондової колекції ХІМ (М-635).

Таким чином, процес створення настільної гри для музею складався з кількох етапів: визначення ідеї та мети відповідно до обраної цільової аудиторії, розробки механіки гри, її сюжету та персонажів, написання квестових завдань і художнє оформлення матеріальних складових (грального поля та карток із завданнями) з урахуванням подальшого можливого розширення та удосконалення. Безпосередньо перед проведенням ігрових заходів у музеї також планується попередня апробація на фокус-групах відповідного віку, щоб завчасно виявити можливі недоліки та усунути їх.

Отже, настільна гра як інтерактивна форма організації музейного дозвілля надає змогу розширити арсенал просвітницьких заходів, орієнтованих навіть на найвибагливішу дитячу аудиторію. Зокрема, вона може бути застосована в якості нестандартного варіанту першого знайомства дитини з музейною спадщиною, здатного справити емоційно яскраве враження, запам'ятатися завдяки доступній ігровій формі та цікавому сюжету, а в перспективі — викликати інтерес дитини до музею у цілому.

Джерела та література

1. Барб-Галль Ф. Як розмовляти з дітьми про мистецтво [Текст] / Ф. Барб-Галль. — Львів: Видавництво Старого Лева, 2014. — 192 с.
2. Бобринский А. Эрмита. Петербургская сказка [Текст] / А. Бобринский. — СПб.: Вита Нова, 2008. — 88 с.
3. В Литературном музее презентovali настольную игру «Одесса любимый город» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reporter.od.ua/v-literaturnom-muzee-prezentovali-nastolnuyu-igru-odessa-lyubimiy-gorod/>

4. *Как создать и продать настольную игру* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://habrahabr.ru/company/mosigra/blog/112116/>
5. Кац Г. *Метафорическое карты: руководство для психолога*. 2-е изд. [Текст] / Г. Кац, Е. Мухаматулина. — М.: Генезис, 2014. — 160 с.
6. *Настольная игра «Николаевский магнат» «пошла в народ»* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://inshe.tv/nikolaev/2017-10-11/272544/>
7. *Настольная игра с политическим мотивом. В музее им. Репина работали свой вариант монополии* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://archive.objectiv.tv/031116/134987.html>
8. Оповідки козака Тараса Чигринця. Путівник по Чигиринщині з творчими завданнями для дітей та батьків [Текст] / укл. О.І. Трощинська, О.І. Чепурний. — Черкаси, Вертикаль, вид. Кандич С.Г., 2014. — 36 с.
9. Ратковски Н. *Профессия — иллюстратор. Учимся мыслить творчески* [Текст] / Н. Ратковски. — М. Манн, Иванов и Фербер, 2016. — 328 с.
10. Цілик І. *МІСТОрія однієї дружби* [Текст] / І. Цілик. — Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. — 128 с.

ВІДОМЧІ МУЗЕЇ ХАРКОВА: ПРИНЦИПИ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Панаєтова Олена Валеріївна,
науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова

Харків є одним з найбільших промислових, аграрних, наукових та освітніх центрів України, історія деяких вузів та підприємств якого налічує більше ста років. Особлива роль в документуванні процесу розвитку міста належить музеям, зокрема відомчим. Вони зберігають і транслюють історико-культурну спадщину Харкова, а представлені в експозиціях предмети демонструють економічний розвиток міста, його соціальну історію та духовне життя в різноманітні періоди.

Відомчі музеї — це музеї різного профілю, що підпорядковуються міністерствам та відомствам, відповідають завданням презентації і сприяння розвитку якого-небудь галузевого відомства: освіти, шляхів сполучення, охорони здоров'я і так далі; силових відомств (оборони, внутрішніх справ і так далі); наукових (наприклад, Академії наук) і громадських організацій (профспілок, партій і т. д.). [2, с. 194]

Група відомчих музеїв виходить з класифікації розділення музеїв за юридичною приналежністю (громадські, державні і при-

ватні). Вони є групою державних музеїв, що не підпорядковуються органам управління культури. [2, с. 194]

Музеї вищих навчальних закладів Харкова є складовою частиною їх потужної інфраструктури і різняться за часом створення. Так, музей історії Харківського національного автомобільно-дорожнього університету був відкритий у 1967 р., музеї історії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна та Національного технічного університету «ХПІ» — у 1972 р., музей історії Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури — у 1982 р., музей історії Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва — у 1999 р. і т.д. Експозиції в музеях історії вищих навчальних закладів будуються за історичним принципом і таким чином, щоб максимально відобразити діяльність та історичний розвиток усіх підрозділів університету. Музеї поділяються на розділи, що відповідають періодам історії вищого навчального закладу.

Матеріали, що зібрані за ці роки і зберігаються в експозиціях та фондах музеїв, дозволяють всебічно відобразити бурхливий, складний, але завжди переможний процес становлення вищої школи на Харківщині. Ці музеї різні за змістом експонатів, спрямованістю викладання матеріалів, художнім оформленням. Різні вони і за хронологічним охопленням — деякі охоплюють події декількох століть, інші — ще зовсім юні, як і навчальні заклади, в яких вони створені. Але всіх їх об'єднує прагнення зберегти та примножити чудові освітянські традиції Харківщини. [5, с. 3-4]

Із самого початку перебування у вищому навчальному закладі студенти перших курсів, слухаючи лекції з його історії та про свою майбутню спеціальність, приходять на екскурсії до музею. Дізнавшись про надбання вишу, студент не тільки шануватиме, а й намагатиметься примножувати славні традиції, закладені попередніми поколіннями. [5, с.18]

Крім того, музеї історії харківських університетів організовують оглядові екскурсії для учнів середніх навчальних закладів та абітурієнтів, що є важливою ланкою профорієнтаційної роботи.

Популярними виховними заходами, що систематично проводяться в музеях вишів, є зустрічі студентів, викладачів та співробітників з відомими людьми — українськими письменниками, публіцистами, поетами, науковцями.

В музеях такого типу ведеться робота з поповнення фондів меморіальними речами, активна виставкова діяльність до ювілейних дат. Популяризації Харківського національного автомобільно-дорожнього університету сприяло експонування предметів з його

музею на різних виставках, як регіональних, так і міжнародних. [5, с. 33] Не можна оминати і широке використання матеріалів таких музеїв для написання наукових робіт та робіт з історії вишу.

В музейному комплексі Харківської державної академії міського господарства традиційними стали краєзнавчі конференції та «круглі столи», музичні та поетичні салони, театральні вечори, пішохідні екскурсії. Великою популярністю користуються художні виставки за участі робіт студентів, викладачів та співробітників академії, а також виставки харківських художників і тематичні виставки з фондів Харківського художнього музею та Центрального науково-технічного архіву України. Великий резонанс в місті мають «Бекетівські дні», що проводяться в музеї академії. [5, с. 59]

Цікавим напрямком роботи музею історії Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури став заснований при музеї клуб історичної реконструкції «Витязь», члени якого виготовляють реконструкції та реплікації одягу, прикрас, зброї періоду середньовіччя і проводять тренування з історичного фехтування. Неодноразово вони брали участь у турнірах з історичного фехтування (фехтування на історичних видах зброї — меч, шабля, спис), фестивалях з історичної реконструкції, рольових іграх з історичної тематики і багатьох громадських заходах як у стінах університету, так і за його межами. [5, с. 42-43]

Для налагодження постійних контактів між працівниками музеїв історії вищих навчальних закладів, оперативного обміну інформацією та досвідом роботи була створена Асоціація співробітників музеїв вищих навчальних закладів.

Таким чином, не торкаючись законодавчих проблем університетських музеїв, які заважають їм нормально функціонувати і розвиватися, музеї вишів мають великі потенційні можливості та соціальну роль.

Заводські музеї в Харкові створювалися переважно в 60-70 рр. ХХ ст. Першим із них став музей історії електровозного депо «Жовтень», урочисте відкриття якого відбулося 5 жовтня 1957 року. В наступні роки за методичною допомогою Харківського історичного музею були відкриті: музеї історії електроапаратного, вагоно-ремонтного, електромеханічного заводів, заводу ім. Малишева, заводу «Електроважмаш», заводів «Серп і Молот» та «Кондиціонер», Харківського велосипедного заводу, музей бойової та трудової слави Харківського турбінного заводу. [7, с. 156-157] З 1966 року у Харківському історичному музеї з'явився методичний відділ, який координував діяльність, спрямовану на розширення мережі громадських музеїв Харківщини; вивчав експозиційну, науково-

дослідну, науково-освітню та інші форми роботи музеїв. Також відділ розглядав і рецензував тематико-експозиційні плани народних музеїв і музейних кімнат; надавав допомогу в побудові експозицій музейних закладів; проводив консультації з питань організації обліку та збереження музейних фондів. [7, с. 158]

Заводські музеї Харкова за принципами побудови мало чим відрізнялися від інших заводських музеїв держави. Переважно вони розміщувалися в невеликих кімнатах, де були зібрані предмети, документи і фотографії, пов'язані з історією колективу. Експозиції були однакові і сильно ідеологізовані. У музеях заводів історія розглядалася тільки через досягнення і успіхи у виробництві, соціалістичному змаганні, в соціальній сфері, самодіяльній творчості. Такий підхід привів до появи надзвичайно однотипних експозицій і формування одноманітних з тематикою колекцій: окремі зразки продукції, прапори, грамоти, листи подяки, мандати учасників партійних конференцій і з'їздів, подарункові сувеніри і спортивні нагороди. Але навіть при такій одноманітності ці музеї зберігають важливу соціальну роль. Вони максимально наближені до своїх колективів, забезпечують спадкоємність поколінь і передачу традицій. [2, с. 194]

Одним з найбільших музеїв такого типу є Народний музей історії державного підприємства «Завод імені В.А. Малишева». У 90-х рр. минулого століття музей отримав нове велике приміщення, на першому поверсі якого розмістили картини художниці заводу, а на другому — експонати, які дають повне уявлення про величезний виробничий і науково-технічний потенціал, накопичений заводом, про його історію і основні етапи розвитку з 1897 року до сьогоднішніх днів. Музей є візитною карткою провідного машинобудівного підприємства Харкова, де постійними відвідувачами є іноземні делегації з найрізноманітніших країн світу. Крім того, історія одного з найбільших підприємств країни цікавить і підрастаюче покоління харків'ян — школярів та студентів.

Роль заводських музеїв полягає в зберіганні та трансляції культурної спадщини, що дозволяє прослідкувати еволюцію інструментів праці, техніки, технологій та всього науково-технічного прогресу. Будучи культурно-просвітницькими установами, заводські музеї здатні гармонізувати дегуманізовану промисловість, поставити і розвинути норми корпоративної етики: сприяти трудовому вдосконаленню підрастаючого покоління, формувати традиції трудового колективу, розвивати імідж підприємства, допомогти адаптації нових кадрів, популяризувати історію трудових династій. [1, с. 3]

Музеї історії підприємств Харкова відкривалися в основному до ювілейних дат. Так, 30 липня 1981 року до 100-річчя заснування харківського водопроводу силами колективу КП «Харківводоканал» за ініціативою генерального директора В.А. Петросова уперше на території колишнього СРСР був відкритий Музей води, що відобразив у своїй експозиції усі етапи еволюції водопостачання, аж до сучасних технологій, включаючи історичну динаміку зміни якості води. Майже все, що представлено в «залі Води», було зроблено руками людей, працюючих на цьому підприємстві. Співробітники музею зберігають багато цікавих матеріалів, що стосуються не тільки безпосередньо водопостачання, але й всього, що пов'язане з водою. Ще до недавнього часу про це розповідали школярам та студентам, для яких проводилися екскурсії (за попереднім замовленням і з відповідним листом від навчальної установи). На жаль, реконструкція музею, що розпочалася в 2014 році, триває і до сьогодні, а музей не працює.

Музей історії КП «Міськелектротранс» був відкритий у 1976 році до сімдесятиріччя підприємства. У 1978 році музей отримав статус народного. Від початку його існування на екскурсії до музею приходили багато харків'ян і гостей міста, які з цікавістю знайомилися з історією одного з найбільших транспортних підприємств України, важливою працею його колективу. Звідси починався трудовий шлях тих, хто приходив на роботу. Тут вони знайомилися з тими професіями, що забезпечували чітку, злагоджену роботу міського електротранспорту. Але, не зважаючи на велику кількість цікавих експонатів, в музеї давно не проводилася реконструкція відповідно до сучасних вимог музейництва, і на сьогоднішній день він не користується популярністю серед відвідувачів.

Мають свої музеї в Харкові і обласні представництва загальнодержавних галузевих відомств. Серед них — Музей прокуратури Харківської області та Музей історії Холодногірської виправної колонії №18 Управління Державного департаменту України з питань виконання покарань у Харківській області.

Музеєм цієї групи з багаторічним досвідом роботи є Музей історії Головного Управління Національної поліції в Харківській області, відкритий у 1972 році. Він став першим музеєм міліції в СРСР, і протягом багатьох років був методичним центром для всіх музеїв історії міліції, які за наказом Міністерства внутрішніх справ створювали по всій країні. В 1991 році музей ліквідували, але у 1997 році за розпорядженням начальника харківської міліції В.Н. Музики його знову відкрили. Музей історії Головно-

го Управління Національної поліції в Харківській області сприяє професійному становленню, співробітників харківської міліції; пропагандує бойові та трудові традиції органів внутрішніх справ, виховує в особистому складі гордість за славетні справи старших поколінь. Музей займається збором матеріалів про діяльність Харківської міліції з 1919 року, а також використовує різні форми культурно-масової роботи: проводить тематичні екскурсії, святкування дня молодого співробітника, проведення заходів, присвячених прийняттю присяги, вручення зброї, вшанування ветеранів харківської міліції та їх зустрічі з курсантами університету внутрішніх справ, студентами, старшокласниками.

Та найбільш відомим та відвідуваним відомчим музеєм Харкова є, мабуть, Музей історії та залізничної техніки Південної залізниці. Відкрили його ще у 1967 році у будинку культури «Залізничник», та до 145-річчя Південної залізниці музей оновили і відкрили в іншому приміщенні біля Північного терміналу станції «Харків-Пасажирський». Окрім працівників залізниці, які, на перший погляд, є цільовою аудиторією цього музею, він користується великою популярністю серед наймолодших харків'ян, які з захопленням роздивляються макети потягів та навіть цілої залізниці в залах музею, а на відкритому майданчику — раритетну техніку, яка експлуатувалася в різні періоди розвитку магістралі. Вагомим в діяльності музею є й той факт, що він завжди відкритий для відвідувачів (окрім вихідних понеділка та вівторка).

Підсумовуючи, слід підкреслити особливу роль відомчих музеїв у формуванні культурного обличчя нашого міста. Вони зберігають історію та традиції тих установ, без яких неможливо уявити сучасний Харків. Відомчі музеї через свій юридичний статус мають багато проблем: проблеми з існуванням музею, фінансуванням, кадрами, технічним устаткуванням, безпекою, приміщенням, залученням відвідувачів тощо. Якщо такі музеї зацікавлені у своєму процвітанні, вони повинні прагнути вийти на належний рівень. Для вирішення цих проблем музеї повинні очолювати фахівці, зацікавлені в розвитку діяльності музею. Вони повинні зацікавити керівників установи, якій підпорядкований музей, в його унікальності, важливості для суспільства, показати, що такий музей може виступати візитною карткою цієї установи. Зробити так, щоб установа приділяла належну увагу та йшла на усілякі поступки при організації проєктів, науково-дослідної та іншої музейної діяльності. [2, с.195]

Джерела та література

1. Болдырева Н.Е. Деятельность заводских музеев по развитию корпоративной культуры (на материалах Волгоградской области) [Электронный ресурс] / Н. Е. Болдырева. — Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/deyatelnost-zavodskih-muzeev-po-razvitiyu-korporativnoy-kultury>
2. Лазебная Д. Ведомственные музеи [Электронный ресурс] / Д. Лазебная. — Режим доступа: <http://iculture.spb.ru/index.php/stucult/article/view/409/408>
3. Мастеница Е.Н. Корпоративная культура музея [Текст] / Мастеница Е.Н. // *Вопр. культурологии*. — 2012. — № 6. — С. 65-70.
4. Мастеница Е.Н. Музейная интерпретация истории как культурологическая проблема [Текст] / Мастеница Е.Н. // *Вопр. культурологии*. — 2009. — № 9. — С. 39-43.
5. Невичерпне джерело духовності: нариси про діяльність музеїв історії вищих навчальних закладів м. Харкова [Текст] / за заг. ред. В.І. Астахової. — Х. : Видавництво НУА, 2003. — 140 с.
6. Панченко А.В. Методична робота Харківського історичного музею у 1943-1969 рр. [Текст] / А.В. Панченко // *Двадцять перші Сумцовські читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій» (проводиться в рамках XXI Сумцовських читань)*, 17 квітня 2015 р. — Х. : Майдан, 2015. — С. 152-164.
7. Панченко А.В. Розвиток музейної мережі та методична робота Харківського історичного музею у 1970-1990 рр. [Текст] / А.В. Панченко // *Двадцять другі Сумцовські читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій» (проводиться в рамках XXII Сумцовських читань)*, 18 квітня 2016 р. — Х. : Майдан, 2016. — С. 52-62.

ФОНДОВІ ЗІБРАННЯ У НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

СКАРБИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО (досвід дослідження монетних та речових скарбів з фондової збірки ХІМ імені М. Ф. Сумцова)

*Буличова Вікторія Віталіївна,
гол. зберігач ХІМ
імені М. Ф. Сумцова*

За законодавством України скарбом є зариті в землі або сховані іншим способом валюта (вітчизняна та іноземна), а також цінності, власник яких невідомий або за законом втратив на них право [3].

У давнину заховування грошей у землю або інше потаємне місце було звичною, повсякденною справою. Відомо, що навіть гончари, знаючи про цей звичай, мали в асортименті своїх виробів маленькі горщики або глечики для невеликих скарбів, а будівельники утворювали у стінах будинків потаємні ніші [2, с. 10].

До складу скарбів входили, зазвичай, різноманітні матеріальні цінності — монети, коштовності, прикраси тощо, але науковцям також відомі скарби, що склалися з побутових речей або засобів праці [4, с. 138-148].

Скарби завжди притягували до себе увагу людства, інформація про ті чи інші скарби передавалася з поколінь у покоління, пошуками скарбів часто займалися цілеспрямовано та планово, але більша частина скарбів все ж є випадковими знахідками. На сьогодні існує своєрідна класифікація скарбів, яка систематизує їх за характеристиками, мотивацією захоронення та місцем захоронення.

За характеристиками скарби розподіляються на:

- **ціннісні** (складаються з предметів, що були загальноприйнятими цінностями у той час, коли були сховані);
- **побутові** (складаються з різноманітних побутових предметів);

- **реліквійні** (потаємні місця, в яких можуть зберігатися листи або національні та військові символи, що зберігаються від ворога).

За мотивацією захоронення скарби бувають:

- **ощадні**, в яких люди зберігали свої гроші та цінності, заховуючи їх недалеко від дому;
- **ситуаційні**, сховані в екстремальних умовах, наприклад, скарби військового часу;
- **культові** — цінності, які приносилися в жертву язичницьким божествам та духам. Такі скарби можуть бути віднайдені на лісових вівтарях, у підземних святилищах та жертвовних водоймах.

За місцем захоронення скарби розподіляються на:

- **поверхневі** (сховані у наземних будівлях, природних порожнинах за виключенням печер, закопані у землю на глибину не більше 3 м);
- **підземні** (сховані у природних та штучних підземеллях, а також закопані у землю на глибину більше 3 м);
- **підводні** (сховані під водою).

Для дослідників скарби є унікальним джерелом інформації, своєрідним історичним комплексом, аналізуючи який можна дізнатися про історію держав, їх внутрішні та зовнішні економічні зв'язки, товарне виробництво, а також про товарно-грошові відносини і грошовий обіг на різних територіях.

За статистикою, найбільш частими знахідками у складі скарбів є монети, які, в залежності від кількості, могли утворювати досить чисельні монетні скарби.

З точки зору нумізматичної науки монетний скарб — це конкретна сума грошей у вигляді металевих монет, частіше за все у посудині, зазвичай глиняній, що завернуті у тканину, шкіру тощо та сховані в землю, дупло дерева, під фундамент і т. ін. [1, с. 88]. Появу монетних скарбів зумовило те, що, будучи загальною мірою вартості товарів та універсальним посередником у процесі суспільного товарообігу, металеві гроші з часом стали засобом накопичення багатства. Існує думка, що на початкових етапах розвитку внутрішнього ринку утворення великої кількості скарбів є економічним, оскільки функція накопичення може значно випереджати інші функції грошей. Накопичення грошей призводило до того, що виникали «зайві» гроші — «клад» або «кладь» — як звичайна форма зберігання «непотрібних» на якийсь час грошей [2, с. 10].

Великі та малі скарби «закладалися» на незначний час, після чого пускалися власником грошей у обіг, але завжди були скарби, які

втрачали свого хазяїна, в результаті чого скарб знаходився у землі, допоки не ставав чиєюсь планомірною або випадковою знахідкою.

За час існування історичної науки відомі тисячі знахідок різноманітних скарбів, багато з яких описані в наукових роботах, але, на жаль, жоден зі скарбів, що зберігається у фондовій збірці Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова, досі не був описаний та введений у науковий обіг. Цим обумовлюється актуальність обраної теми.

Метою даної статті є анонсування скарбів з фондової збірки Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова, а також спроба поглянути на них як на частину грошового обігу на території сучасної України та за її межами у конкретні історичні періоди.

Для вирішення поставлених задач автор вважає доцільним анонсувати означені скарби на тлі різних періодів грошового обігу на теренах України та надати коротку характеристику скарбів з викладенням часу та обставин їх знайдення та історії надходження до ХІМ.

Зараз у Харківському історичному музеї налічується 21 монетний, 1 монетно-речовий та 1 речовий скарби загальною кількістю більш ніж 17 000 одиниць.

Монетні скарби значно відрізняються один від одного за кількістю: найменший складається з 7 монет, а найчисельніший містить у собі 2911 монет; за матеріалом вони характеризуються як монометалеві, що складаються суто з мідних або срібних монет, та змішані, до складу яких одночасно входять монети з цих двох металів. Скарби, що складаються тільки з золотих монет, на жаль, відсутні у нашій нумізматичній колекції, оскільки зустрічаються дуже рідко.

Монетно-речовий скарб з нашої колекції на 99% складається з монет, а до складу речового скарбу входять предмети з дорогоцінного металу та коштовного каміння.

Відповідно до часу захоронення, найбільш раннім скарбом у колекції музею є частина скарбу у кількості 19 мідних римських монет, що датуються 210-408 рр. н. е. (Н-5895). За даними облікової документації музею ці монети відносяться до часів правління римських імператорів Клавдія Готського, Філіпа Арабського, Авреліана Постула та Максиміліана. *Монети надійшли до музею у 1967 р. від харків'янки Валерії Дмитрівни Гемусової.*

Означений скарб цікавий тим, що він дає уявлення про грошовий обіг на всій території Причорномор'я протягом так званого **римсько-сарматського періоду (I-V ст. н. е.)**, який характеризується великою кількістю монет Греції, Боспорського царства та

Тири з портретами римських імператорів, а також скіфо-сарматськими, готськими та фракійськими наслідуваннями римських мідних монет.

На жаль, наступні два періоди грошового обігу на території нашої держави, які охоплюють проміжок часу з VI по XIII сторіччя — так звані арабо-візантійський та київсько-європейський періоди — не представлені у збірці музею задокументованими скарбами, але знайомство з цими періодами необхідне для розуміння перспектив вивчення музейної нумізматичної збірки у розрізі заявленої у статті тематики.

Грошовий обіг на **початку арабо-візантійського періоду (VI-X ст.)** продовжувався лише на півдні України, де оберталися монети Візантійської імперії та Херсонесу. На інших територіях України до кінця VIII ст. грошового обігу практично не було. Він активізується лише тоді, коли на ці землі починають надходити східні монети — сасанідські драхми та куфічні дирхеми, які панують у грошовому обігу на території Київської Русі майже два століття. У кінці X ст. Великий князь Володимир почав карбувати перші золоті та срібні давньоруські монети — «срібняники» та «златники».

Київсько-європейський період (X-XIII ст.) характеризується широким розповсюдженням візантійських монет і східних дирхемів. Давньоруські монети поступаються місцем європейським денаріям, але з середини XI ст. у Київській Русі починають випускати срібні зливки — гривні, які стають основною грошовою одиницею Русі. Їх використовують для великих розрахунків, а для менших використовують рублені частини гривні — так звані рублі. У XII—XIII ст. гривня залишається головною грошовою одиницею Київської Русі. Крім Києва її починають випускати у Чернігові, Новгороді, а також у Великому князівстві Литовському. З початком феодальної роздробленості грошовий обіг поступово занепадає, поступаючись місцем товарообігу, а після монголо-татарської навали взагалі на деякий час завмирає.

У колекції нашого музею цим періодам грошового обігу на території нашої держави відповідають окремі куфічні (арабські) монети — дирхеми, високопробні срібні монети європейських держав — денарії та срібні зливки — гривні київського та новгородського типів. Автор висловлює припущення, що вони могли у свій час входити до складу скарбів, що пізніше були розпорощені. «Срібняники» та «златники» Володимира Великого зберігаються у колекції ХІМ лише у вигляді гальванокопій, виготовлених Державним Ермітажем (м. Ленінград) з оригіналів, які також колись входили до складу скарбу.

Більшість скарбів, що зберігаються у колекції ХІМ, датуються початком ХІV — кінцем ХVІІІ ст. і відображають непрості тогочасні процеси на території сучасної України, що проходили під монголо-татарським та польсько-литовським впливами: після падіння Києва у 1240 р. південні землі України увійшли до складу Золотої Орди і там в обігу були джучидські срібні дирхеми та мідні пули, які карбувалися у Золотій Орді або на монетних дворах Крима; центральні і північні українські землі, а також більша частина Волині підпали під вплив Литви і на тих землях користувалися литовськими монетами; Польща ж заволоділа Галицькою землею та частиною Західної Волині, і також ввела в обіг свої монети.

З кінця ХVІІ ст. на Лівобережну Україну у великій кількості починають проникати срібні копійки Московської держави, а також «єфімки» — європейські талери, перекарбовані у Москві. У ХVІІІ ст. російська монета на цій території отримала панівне становище.

У колекції ХІМ зберігаються 2 скарби срібних монет Золотої Орди, що датуються ХІV ст.:

- Повний скарб у кількості 2500 монет (інв. 10746). Був знайдений у серпні 1952 р. у с. Васищеве Харківської області на глибині 0,5 м під час викопування ями. Монети знаходилися у глиняному горщику, що не зберігся. До музею скарб надійшов у 1954 р. (був куплений за 300 крб.) і спочатку вважався скарбом персидських монет ХІ-ХІІІ ст. Пізніше була ужита спроба «прочитати» скарб, задля чого музей звернувся до директора Державної книжкової палати Татарської АРСР, за допомогою якого було з'ясовано, що означений скарб складався з золотоординських монет ХІV ст. періоду правління 11 ханів.
- Частина скарбу у кількості 55 монет (Н-5896). Скарб був знайдений у [1963 р.] у с. Приколотне Куп'янського району Харківської області на території садиби жителя села.

Дані монети вкриті написами, найбільш повні з яких містять імена ханів, що здійснювали випуск монет, а також час та місце карбування.

Більш пізнім часом — ХVІ-ХVІІ ст. — датується частина скарбу у кількості 145 срібних копійок, що ілюструють грошовий обіг допетровської та петровської доби (інв. 12936).

Грошовий обіг ХVІІ-ХVІІІ ст. на території сучасної України у колекції скарбів ХІМ представлений найбільш повно та ілюструється двома збірними скарбами з польських, литовських та російських монет та шістьма скарбами, що складаються лише з російських монет, а саме:

- Частина скарбу польських, литовських та російських монет XVII-XVIII ст. у кількості 2050 штук (Н-5835). Скарб був знайдений у 1964 р. на садибі Циркунової Меланії у с. Печеніги Печенізького району Харківської області на схилі гори у 200 м від р. Дінець. Монети були завернуті у фрагмент шкіри, що був зруйнований часом.
- Частина скарбу російських та польських монет XVIII ст. у кількості 1950 штук (Н-5677). Скарб був знайдений у 1966 році жителем села Сиренки Михайлом Марковичем Сиренком у Тарасівському Яру біля хутора Коверівка Валківського району Харківської області у глиняній кубинці на глибині 50 см. Після виявлення скарбу частина монет була роздана різним особам — місцевим жителям, після чого співробітникам музею вдалося зібрати тільки 1950 шт.
- Частина скарбу «копейных денег» часів московських царів Михайла Федоровича та Олексія Михайловича у кількості 41 штуки (Н-5476). Скарб був знайдений у 1961 році у селі Стара Покровка в садибі Гридіних під час перекопування городу, знаходився у скляному штофі темного кольору ємністю 250 мл, який був розбитий.
- Скарб російських копійок XVII-XVIII ст. у кількості 1500 штук (інв. 10379). Був знайдений у Чугуївському районі у с. Стара Гнилиця. Куплений музеєм 06 травня 1952 р. за 15 крб.
- Скарб російських монет петровської доби у кількості 1030 штук (інв. 11193). Був знайдений у 1955 р. у с. Скородному Скороднянського району Белгородської області. Скарб знаходився у кубинці h-12 см, d-6,5 см, загальна вага монет складає 417 гр. Музей придбав скарб за 50 карбованців.
- Скарб копійок часів Петра I, що карбувалися до 1704 р., у кількості 1700 штук (Н-6143). Був знайдений в Олексіївському районі Харківської області і в 1969 р. переданий до музею харківським колекціонером-нумізматом Василем Григоровичем Никітченком.
- Скарб копійок петровської доби, що карбувалися до 1715 р., у кількості 2911 штук (інв. 7827). Був знайдений 10.02.1950 р. у колгоспі «Северний» Козьмодем'янської сільської ради Томарівського району Курської області. Знаходився у глиняній кубинці, яка під час викопування скарбу розбилася. Був придбаний музеєм за 150 карбованців.
- Скарб російських копійок розміром 0,5x1,0 см у кількості 258 штук (інв. 12401). Був знайдений у 1956 р. у с. Ворожба Суджанського району Курської області під час викопування

картоплі на глибині 25-30 см у глиняному горщику h-7 см, d-4,5 см.

У колекції ХІМ зберігаються також скарби першої половини ХVІІІ ст., до складу яких входили монети, засновані на десятиковій грошовій системі. Серед них:

- Скарб рублів доби Петра І, Катерини І, Петра ІІ та Анни Іоанівни за період 1707—1740 років у кількості 68 штук (інв. 7080/1-69), який був знайдений у череп'яному горщику та придбаний музеєм 28 серпня 1948 р. у Бушева Степана Андрійовича за 140 крб.
- Скарб рублів часів Анни Іоанівни за період 1732-1738 років у кількості 7 штук (Н-6144 — Н-6150), що був знайдений у 1967 р. на горіщі однієї з хат с. Крисіно відділення Юрченки Богодухівського району Харківської області та переданий у музей Башеніним Іваном Івановичем.

Окрім срібних монет, у скарби вкладали також і мідні обігові гроші. Вважається, що такі скарби закладалися людьми невеликого достатку, можливо, селянами або міщанами.

У музеї зберігаються 6 скарбів мідних монет, що хронологічно охоплюють період з середини 18 ст. до початку 20 ст. Всі монети цих скарбів відповідають десятичній грошовій системі, яка впроваджувалася в Російській імперії Петром І протягом 20 років:

1. Скарб з 40 мідних монет у складі $\frac{1}{2}$, 1, 2 та 5 копійок 1757-1897 років (Н-6141). Був знайдений у 1959 р. Сергієм Володимировичем Кирилюком у м. Харків на Журавлівці. Серед зазначених монет у складі скарбу знаходилися також 2 турецькі монети ХVІІІ ст. та металева марка на 3 копійки з написом «Столовая».

2. Скарб з 12 мідних монет у складі 2 та 5 копійок 1758-1813 рр. (Н-6140). Був знайдений у 1958 р. у Вовчанську у горщику.

3. Скарб з 64 мідних монет у складі деньги та 2, 5, 10 копійок 1759-1783 рр. (Н-6142). Був знайдений 24 березня 1955 р. школярами Гіївської школи у місцевому парку на глибині 10 см.

4. Частина скарбу — 22 мідні монети — 5 копійок 1763-1789 рр. (Н-6139).

Скарб був знайдений у 1947 р. у дворі будинку по вул. Гордієнківській, 11 на глибині 3-4 м біля будинку у ямі, з якої брали пісок. Скарб був в металевому чавунці з кришкою.

5. Скарб зі 105 мідних монет номіналом від 1 до 5 копійок за період 1769-1915 років (Н-5676). Був знайдений у Харкові за адресою Новомирський провулок, будинок 20 за межою присадибної ділянки під час роботи трактора.

6. Скарб з 94 мідних монет номіналом від 1 до 5 копійок к. XIX — поч. XX ст. (Н-6161). Був знайдений у 1971 р. під час роботи на присадибній ділянці у с. Васищеве Харківського р-ну.

Усі вищезазначені скарби у колекції ХІМ є монометалеві, а наступний скарб є яскравим прикладом змішаних скарбів. Він складається з 28 срібних монет та 708 мідних монет різної вартості (інв. 12973). Найбільш рання монета скарбу — монета Польсько-литовського князівства, що датується 1668 р., а найбільш пізня — 1771 р. Скарб був знайдений на відстані 1½ км від села Мартове Печенізького району Харківської області під час оранки трактором луку біля річки Сіверський Донець на колишній церковній землі, монети знаходилися у розламаному чавунку.

Монетно-речовий скарбом у колекції ХІМ є комплекс, що складається з 2652 монет (російські копійки XVII-XVIII ст. та польські і литовські монети XVII ст.) та чарки білого металу на низькій ніжці, з ручкою, яка оздоблена на денці зображенням птаха в оточенні рослинного орнаменту (Н-5902). Скарб був знайдений у 1969 р. у шматку шкіри в урочищі «Чесное» на околиці хутора Павлове Киянівської сільської ради Богодухівського району Харківської області жителем хутора Дмитром Костянтинівичем Каплуновським. Після виявлення скарб були розділений між людьми і перед передачею його до музею знайдені предмети прийшлося збирати у різних жителів цього хутора.

Цікава історія надходження до музею єдиного у колекції ХІМ речового скарбу. Вона розпочалася у січні 1987 р. під час розбирання старих будинків, що підлягали знесенню, по вул. 8 березня у Ленінському районі м. Харків. Троє громадян виявили скарб, до якого входили 17 предметів: золоті ювелірні вироби з коштовним камінням (каблучки, брошки, підвіски, сережки, ланцюжок, запонка), золотий та срібний годинники, а також золотий орден Св. Станіслава II ступеня та дві золоті монети номіналом 5 рублів 1898 та 1899 років.

Замість того, щоб передати виявлений скарб державним органам, громадяни привласнили його, чим наразили себе на кримінальну відповідальність за статтею 88 Карного кодексу УРСР. За вироком Ленінського районного суду м. Харкова скарб був переданий Харківському історичному музею, де зберігається зараз.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що дана стаття є тільки першим кроком у вивченні такого феномену, як скарб.

Вводячи анонсовані скарби у науковий обіг, ми даємо змогу розширити предметну базу для вирішення цілого спектру питань історичного та економічного характеру, а також, надаючи інфор-

мацію про місце знахідок скарбів, проводимо умовне картографування скарбів та ілюструємо міграцію населення.

Предмети речового скарбу з колекції Харківського історичного музею вже були попередньо досліджені науковцями, що знайшло відображення в обліково-фондовій документації музею, а монетні скарби, наразі, потребують довготривалого вивчення. Така ситуація стає запорукою перспективної науково-дослідної роботи, яка відобразиться у детальному описі скарбів та повній науковій атрибуції кожної монети. Глибоке наукове вивчення скарбів дасть необхідне підґрунтя для різнопланового використання цих предметних комплексів у науковій та експозиційній роботі музею.

Джерела та література

1. Зварич В.В. Нумизматический словарь [Текст] / В.В. Зварич. — Львов: Вища школа, 1978. — 224 с.
2. Спасский И.Г. Русская монетная система [Текст] / И.Г. Спасский. — Л.: Аврора, 1970. — 256 с.
3. Цивільний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 2017 рр. [Текст]. — К.: Поливода А.В., 2017. — 408 с.
4. Щербань А.Н. Скарб виробів для збирання врожаю з Полтавщини [Текст] / А.Н. Щербань, Ю.О. Пуголюк, С.А. Горбаненко // Археологічні дослідження Більського городища-2014. — К.-Котельва, 2015. — С. 138-148.

ЧОЛОВІЧІ ТА ЖІНОЧІ НАТІЛЬНІ ПРАВОСЛАВНІ ХРЕСТИ XVII-XVIII ст. НА ТЕРИТОРІЇ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ (за матеріалами приватної колекції та колекції натільних христів Музею Харківського дитячо-юнацького клубу моряків)

*Кудлай Людмила Костянтинівна,
методист, керівник Музею
Харківського дитячо-юнацького
клубу моряків*

За більш двохтисячолітню історію духовної роботи християн православний хрест розвинувся в символ віри зі складною мовою релігійних символів та знаків. Тому для віруючого так важливо розуміти символічне обрамлення різних видів і типів натільних

хрестів, які розрізняються за формою, символікою, сюжетами, композиційними планами та часом їх використання. Таким типовим відмінностям хреста присвячено достатньо робіт дослідників зі ставрографії. Але питанню розрізнення хрестів-тільников за номенклатурою майстрів ювелірних майстерень на чоловічі і жіночі, майже не приділяється увага окрім простої фіксації даного різновиду. Але саме розгляд ознак чоловічих і жіночих хрестів допомагає з'ясувати відмінності цих хрестів за функціями, формою кінцівок балок, декором середохреста внутрішнього хреста, дослідження яких дозволяє зрозуміти формування особливостей хрестів слобожанської традиції.

Для з'ясування ознак типових відмінностей між чоловічими і жіночими хрестами ми провели аналіз матеріалів приватної колекції Д.Г. Юшкова, колекції християнських хрестів Музею Харківського дитячо-юнацького клубу моряків (далі Музей ХДЮКМ) і матеріалів археологічних досліджень.

Питання порушене нашою роботою до сих пір не висвітлювалося в науково-дослідницькій літературі як окрема проблема, а лише означувалося в ряді досліджень О.С. Куколевської і В. Коршуна. Тому в нашому дослідженні значну роль зіграли матеріали спроб систематизації натільних хрестів в Україні, яка була вперше здійснена ще в кінці XIX ст. (Б.І. Ханенко., В.І. Ханенко) і продовжена в наш час (В.О. Векленко, А.К. Станюкович та інші). Значну роль для української ставрографічної науки зіграли започаткування дослідження православних старожитностей Орільсько-Самарського Межириччя, Новобогородицької фортеці на Дніпропетровщині, відкриття в 2013 р. єдиного в Україні Музею Хреста, організація і проведення багатьох виставок натільних хрестів з території України, які були організовані тим же Музеєм Хреста.

Натільні православні хрести колекцій Музею ХДЮКМ і приватної колекції Д.Г. Юшкова розрізняються за розмірами і формами, сюжетами і композиційними рішеннями, які залежать від певних хронологічних періодів. Розрізненість же хрестів за гендерною ознакою зустрічається в номенклатурі майстрів-ливарів [7, с. 39; 23, с. 156]. Є припущення, що жіночі хрести стали масовою продукцією старовірських монахів, які на початку XVIII ст. були приписані до металургійних заводів у Повенці, де і ознайомилися з технікою мідного лиття. Для захисту своєї віри монахи-ливарі стали створювати святині і натільні хрести, які б продовжили традиції духовного життя старовірів. Такими натільними хрестами стали чоловічий чотирикінцевий прямий хрест з широкими балками і жіночий хрест у формі листа [7, с. 38]. Так звані «чоловічі»,

або «козацькі» прямі чотирикінцеві хрести, що за хронологією прийнято вважати хрестами XVII-XIX ст. присутні в колекції Музею ХДЮКМ (№ 1-10) і мають спільну форму, матеріал, двобічність, двохпланове композиційне рішення. Прикладом жіночого хреста є хрести «барокового типу». Іконографія цих хрестів схожа з іконографією чоловічих «козацьких» хрестів, де в центрі знаходилося рельєфне зображення восьмикінцевого хреста, зі списом і тростиною, але в жіночих зразках, вони оточені пишними кольорами і травами, ажурними наскрізними візерунками, що дістали назву тих, що «проквітнули». Витоки такого декорування криються в повторенні дерев'яного оздоблення, або виноградної лози, яка присутня на українських кахлях. Сама ж назва подібного типу хрестів — барокова, походить від декоративного оздоблення натільних хрестів, якому притаманні елементи українського бароко.

Спостереження за чоловічими «козацькими» хрестами і жіночими «бароковими» дало нам можливість виявити основну ознаку жіночності хреста — наявність декору навколо внутрішнього хреста і фігурність кінцівок зовнішнього. Щоб повноцінно виявити ознаки, що розрізняють хрести за гендерною ознакою, ми проаналізували інші зразки дрібної металопластики двох колекцій, які за аналогіями віднесено до XVII-XVIII ст.

Період XVII ст. в колекціях представлений чоловічими прямими чотирикінцевими хрестами і так званими тількиками з промінцями, або «Терновий вінець», які мають російське походження. Перша група — це двосторонні хрести з двоплановою композицією, де внутрішні восьмикінцеві хрести стоять на Голгофі з головою Адама. Аналогією цим хрестам слугують тількики XVII ст. з Москви [1, с. 53], з території Царе-Борисівської фортеці [4, с. 29]. Подібний присутній і в колекції Д.Г. Юшкова (№ 6).

Серед хрестів з промінцями ми виділяємо групи з чотирикінцевим прямим основним хрестом, без просвітів в середохресті, з слідами емалювання і в яких внутрішній восьмикінцевий хрест спирається прямо на печеру з головою Адама зі складним вушком. До такої групи відноситься хрест № 27 з колекції Музею ХДЮКМ і № 5 приватної колекції Д.Г. Юшкова. Аналогією подібних хрестів є хрести № 164 XVII ст. із зібрання Ханенків [11, табл. XV]. В таких хрестах середохрестя прикрашене дугами з завитками та променями, що підкреслює символ Христа як світла для всього світу [10, с. 19].

В Музеї ХДЮКМ зберігається два бронзових натільних хреста № 28, 29, які належать до групи хрестів XVII ст. з прямими промінцями без крапельок. Це хрести з просвітами в середохресті

між променями, що робить схожими їх на колесо у середохресті, з медальйонами по кінцівкам балок, нестандартним ступінчастим побудуванням Голгофи під внутрішнім восьми-кінцевим хрестом, що стало основою для назви подібних виробів «Хрест схимнічеський або Голгофа» [10, с. 103]. У XVIII ст. Ступінчасту Голгофу можна спостерігати на козацьких надмогильних хрестах [12, с. 116-126].

Хрести першої і другої груп в Музеї ХДЮКМ надійшли з смт. Кочеток, м. Чугуєва, с. Огульці та інших населених пунктів Харківщини. Імовірно, ці хрести пов'язують з російськими служилими людьми, які розселялися на території Слобожанщини за ініціативою російського уряду в 30-40 рр. XVII ст. під керівництвом белгородського воєводи для захисту південних кордонів.

До іншої групи хрестів з промінцями можна віднести хрести з прикрашеними кінцівками балок. Зразком таких хрестів стають хрест № 19 з колекції Д.Г. Юшкова і хрест № 33 з колекції Музею ХДЮКМ. Ці два мідні хрести односторонні, з промінцями, які вінчаються крапелькою і прикрашеною нижньою вертикальною балкою фігурним візерунком у вигляді листя для хреста № 19 і впереміжку крапельками і листям для хреста № 33. Наявність подібних прикрашених нижніх вертикальних балок єднає такі хрести з жіночими хрестами.

Таким чином, так звані хрести російського походження з промінцями, без прикрашення балок за рядом ознак належать до чоловічих. По-перше такі хрести мають в основі чотирикінцевий прямий хрест без прикрас кінцівок балок. Хоча, свідомством того, що такі хрести могли використовуватися жінками говорять такі ознаки декору як завитки на лицьовій частині, геометричний орнамент на зворотній, промінці з верхівкою у вигляді крапельки, або прямі стержні, які прикрашають середохрестя хреста. Всі ці елементи декору надають тількину округлої згладженої форми, що є характерним для жіночих хрестів [7 с. 38]. Але той факт, що серед речей донських козаків, які були виявлені на місці бою під Берестечком [9, с. 267] і під час дослідження Самаро-Богородецької фортеці знайдено як хрести першої групи так і другої, що дає можливість припустити, що подібні хрести використовувалися служилими людьми, а значить за своєю формою вони більш подібні до чоловічих. Імовіріше, присутність на хрестах фігурних нижніх вертикальних балок скоріш наближає ці зразки християнської металопластики до жіночих хрестів.

Серед хрестів XVII-XVIII ст. з промінцями в колекціях присутні тількини, в яких середохрестя внутрішнього восьмикінцевого

хреста декоровано таким елементом як цата. Цей давній за походженням елемент форми півмісяця має символічне значення царственості Христа і його Перемоги [10, с. 20]. Середохрестя восьмикінцевого хреста оздоблене цатою, а середохрестя прямого основного — промінцями і фігурними дугами. Подібні хрести присутні в двох колекціях і мають цікаві різновиди у формах кінцівок.

Зрозуміло, що наявність цати не може бути гендерною ознакою хрестів, але звертаючи увагу на те, що нижня балка хреста без декору, а кінцівки балок не мають фігурних завершень, ми припускаємо, що ці хрести можна віднести до чоловічих, на відміну від групи хрестів з цатою і фігурними балками, класичними зразками якої є хрести № 32, 36, а також два хреста з с. Огульці Валківського району, № 16 з колекції Юшкова. Внутрішні кути зовнішнього чотирикінцевого хреста № 32 розділені 2-ма променями з потовщенням на кінцівках, які не доходять до кутів. Один з променів з'єднується з частинами хреста за допомогою хвилястих ліній — завитків. Кінцівки горизонтальних балок та нижня частина вертикальної прикрашені трьома пелюстками які за формою нагадують конюшину. В пелюстках заглиблення, ймовірно для заповнення емаллю, чи склом. Верхня кінцівка вертикальної балки має розширення та ромбоподібний медальйон з табличкою написів.

Хрест № 16 за формою схожий на № 32, але має свої особливості. На кінцівках балок, що мають вигляд серця розміщені квадратні медальйони з написами, що неможливо прочитати від старезності. Окрім того, дуги, що поєднують промені з балками хреста розміщено три крапельки у кожному з чотирьох кутів середохрестя, що в цілому складає 12 крапельок. Саме дуги з крапельками і променями між ними створюють вигляд прикрашеного віночком середохрестя хреста. За формою ці хрести дуже близькі до хрестів № 162, № 165, № 163 з колекції Ханенків, де вони визначені як хрести XVII ст. північно-російського походження [11, с. 31-32, табл. XV].

Імовірно, подібні хрести жінки прикріпляли до кінцівок металевих або бісерних гейтанів—«хрестовиків» і тоді вже носили на одязі [6, фото 5.14]. Таким чином натільні хрести з цатою і промінцями мають ряд ознак в декорі, які наближають їх до типу жіночих хрестів: закругленість балок, яка на деяких зразках виступає у формі трьохпелюсткової квітки, наявність завитків, медальйонів у вигляді ромбів, кіл і квадратів, прикрашення контуру медальйона краплинами.

Серед хрестів колекції Юшкова присутній фрагмент хреста № 2 з розп'яттям, який за аналогією з хрестами № 210-215 з колекції Російського Етнографічного музею (далі РЕМ) датується

XVII-XVIII ст. [8, с. 241-242]. Кінцівки цього хреста мають форму бутону, утвореного з п'яти уступів або пелюсток, які надають уявлення розквітаючої квітки. В кутах середохрестя прямі тонкі гостроконечні промені, які направлені по бісектрисі. Написи не збереглися, але видно, що на зворотній стороні їх і не було. На лицьовій стороні видно залишки зеленої емалі.

Серед тих хрестів, які є аналогією для хреста № 2 колекції Юшкова, № 210 з РЕМ особливо важливий, бо виявлений в Калужській області разом з бісерною ціпкою (караліскою) з намистин білого, коричневого, зеленого, жовтого кольорів. Хрест № 211 з РЕМ ще у 1902 р. записаний в інвентарних книгах як хрест для намиста «Моністо», прикраса для жіночого костюму [8, с. 241]. Ми можемо припустити, що подібні хрести могли кріпитися до українського намиста з червоного коралу, до якого майстри прикріплювали хрести, чим прикраса набувала крім свого декоративного значення і такі важливі значення як духовного і соціального престижу. Останнє пояснює той факт, що навіть найбідніші жінки намагалися не поступитись перед заможними підтримувати естетичну норму вбрання — носити намисто, дукачі, хрести тощо. Іноземний подорожній О. фон Гун в 1805 р. був вражений вбогістю українських сіл поблизу Яготина, але разом з тим відмітив, що шийні прикраси селянок часто коштували більше, ніж весь дім [2].

Хрест для намиста, показує що такі його функції як єднання віруючого з Христом, викладання основ християнської віри через символи і образи, прославляння спокутної Жертви Христа і Святої Соборної Церкви тільки посилюють духовні функції декоративних жіночих прикрас [10, с. 4].

Таким чином, досліджуючи натільні хрести двох колекцій, ми спостерігали різні групи хрестів, які різняться за формами, сюжетами, композиціями і формами кінцівок балок і які можна розрізнити за гендерною ознакою. Чоловічий хрест характеризується простотою, відсутністю декорування середохрестя, прямою чотирикінцевою формою кінцівок балок. В жіночих хрестах, де роль декору відіграють не тільки середохрестя з завитками, променями з краплинами на верхівці, але й візерунок рослинного та геометричного характеру, фігурні форми кінцівок балок, які нагадують бруньки, трьохпелюсткову квітку, конюшину, або мають серцеподібну і округлу форму. Особливо присутність виїмок в трьохпелюсткових кінцівках балок наводить на думку, що вони були заповнені пастою, або склом, що підтверджується етнографічними матеріалами відносно жіночих прикрас в XVII-XVIII ст. На нашу думку присутність такого елементу сюжету хреста як цата, не

є гендерною ознакою хрестів. По-перше цата присутня в хрестах простої прямої форми чоловічих хрестів без декору. А хрести, де в декорі прямого чотирикінцевого хреста з'являється декор кінцівки балок чи то у вигляді крапельок, чи листя винограду, можна віднести до типу жіночих хрестів. Такі жіночі зразки металопродукції як хрести для намиста з фігурними кінцівками балок надають функціям тільника властивості декоративності, яка посилює духовне і соціальне значення жіночої прикраси.

Джерела та література

1. Векленко В.А. Нательные кресты Самари—Богородицкой крепости [Текст] / В.А. Векленко. — Днепропетровск: ДНУ, 2010. — 216 с.+ вкл. 48 с.
2. Врочинська Г. Українські народні жіночі прикраси XIX — початку XX століть [Електронний ресурс] / Г. Врочинська. — Офіц. веб-портал Музею Івана Гончара. Національний культурний центр /НЦНК Музей Івана Гончара. — Режим доступу: <https://honchar.org.ua/p/istoriya-rozvytku-zhinochuyh-prykras-v-ukrajini-iv-xviii-stolit/>
3. Голубева І.В. Монети першої Валківської фортеці [Текст] / І.В. Голубева // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, археологія, краєзнавство. — Х.: Курсор, 2005. — Числ. 5. — С. 128-131.
4. Голубева І.В. Відновлення досліджень Валківської фортеці [Текст] / І.В. Голубева // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — 2006. — Вип. 15. — С. 27-31.
5. Голубева І.В. Археологічні дослідження пізньосередньовічних пам'яток на Харківщині в 2006 році [Текст] / І.В. Голубева // Проблеми археології Восточної Європи. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. — Х.: Курсор, 2008. — С. 70-76.
6. Каталог Старинных крестов. Сетевая версия книги «Тысячелетие креста» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.k1000k.narod.ru/foto/5-20.htm>
7. Коришун В. Нательные кресты поморских типов XVIII — нач. XIX вв. История, хронология, классификация [Текст] / В. Коришун // Родная старина. — 2009. — № 2. — С. 36-41.
8. Островский А.Б. Русский православный крест в собрании Российского этнографического музея [Текст] / А.Б. Островский, Ю.А. Федоров. — СПб.: Арт-Палас, 2007. — 348 с.
9. Свешиников І.К. Битва під Берестечком [Текст] / І.К. Свешиников. — Львів: Слово, 1992. — 304 с.
10. Федоров Ю.А. Образ креста. История и символика православных нагрудных крестов [Текст] / Ю.А. Федоров. — СПб., 2000. — 109 с.
11. Ханенко Б.И., Ханенко В.И. Древности Русские. Кресты и образки: каталог [Текст] / Б.И. Ханенко, В.И. Ханенко. — К., 1898. — Вип. 1. — 33 с.

12. Чергік Н. Колекція кам'яних хрестів та надмогильних знаків XVIII-XIX ст. фондової збірки Національного заповідника «Хортиця» [Текст] / Н. Чергік // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: ХІК, Часи козацькі, 2007. — Вип.16. — С. 116-126.

ОСНОВНІ СЕМАНТИЧНІ СИМВОЛИ РУШНИКОВИХ ОРНАМЕНТІВ НА СЛОБОЖАНЩИНІ (XVIII — ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТОЛІТТЯ)

*Лисенко Ольга Леонідівна,
ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Рушник є одним з найдавніших побутових предметів в оселі, що відомі місцевому населенню ще з дохристиянських часів. Довгі полотнища тканини, оздоблені символічними знаками, вивішували перед входом до житла, пізніше над вікнами, захищаючи себе від злих духів, які, за тодішніми уявленнями, жили навколо, повсюди у природі [15, с. 66]. У XIX ст. терміном «рушник» («нерозрізаний рушник») позначалося взагалі нове полотно, зняте з ткацького верстата. Предметом, придатним для використання, він ставав не після розрізання, а після оздоблення [2, с. 20].

Саме орнаментика надає рушникові ту сакральну функцію, якою він володіє та захищає як людину, так і хату від злих духів, даруючи здоров'я, добробут та життєві сили протягом усього життя від моменту появи на світ до самої смерті. Тому саме рушникові візерунки і стануть предметом нашого вивчення.

За характером сюжету серед традиційних композицій українських вишитих рушників можна виділити один з основних символів — Дерево. Це символ, культ якого, як стверджують вчені, зародився ще за часів неоліту [5, с. 144]. Один із яскравих прикладів — відоме зображення на сокирі з оленячого рогу, знайденої на болоті під час копання екскаватором торфу біля села Дударківа Бориспільського району Київської області 28 серпня 1962 р. Ця знахідка належить, найімовірніше, до II тисячоліття до н. е. На ній зображене дерево, мабуть, перевернуте; навколо нього близько 10 тварин — коні, свині або вівці, хижакі — вовки або собаки, мабуть, змія; солярні знаки; на зворотньому боці — чоловіча та жіноча постаті, птах [5, с. 142]. Не менш відомим є також Світове древо скіфської доби, реконструкції якого представлені у монографії академіка Б.О. Рибаківа [11, с. 555]. Співробітники відділу

археології Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова (далі ХІМ) представили своє бачення цього давнього символу на виставці «Археологія края». Древо увінчано наверху, що символізує світ богів, середня частина прикрашена різноманітними атрибутами людей, звірів та плахів (бубонці, мушлі, пір'я, зуби і т. ін.) — це земний світ, нижня частина, яка співвідноситься з потойбічним світом, представлена двома бронзовими зміями. Семантичне значення Світового дерева у тісному та постійному зв'язку цих трьох світів, нескінченості земного життя.

Народження нового життя символізують зображення жіночих фігур у всіх давніх слав'янських народів. Як стверджує Б.О. Рибаків, це пов'язане з язичницьким культом бога Рода та його супутниць рожаниць (предків) [11, с. 475, 481, 483]. З часом, зображення жіночої фігури дуже трансформувалося у дещо схоже на дерево. У результаті такої трансформації етнограф Маслова вводить термін «жінка-дерево» або «жінка-вазон» і це стало символізувати «Матір-землю» квітучу та плодучу [8, с. 37]. На селянську вишивку архаїчного типу значним чином вплинула міська рослинна орнаментика, що змінила іконографію дерева на двоголового орла або церкву [1, с. 75]. Кожне покоління вишивальниць додавало свою стилізацію та інтерпретацію вже існуючого сюжету, так з'явився більш сучасний варіант Древа, що знайомий нам з дитинства з бабусиних рушників, які прикрашали усю хату.

Синонімами Світового дерева є численні локальні варіанти — дерево життя, дерево родючості, дерево кохання, дерево центру, дерево сходження, небесне дерево, дерево краю, шаманське дерево, містичне дерево, дерево пізнання і т. ін. — аж до сучасних варіантів типу генеалогічного дерева. Світове дерево та його варіанти являють собою образ універсальної концепції світу, яка впродовж досить тривалого часу визначала модель суспільства людських колективів Старого та Нового світів [13, с. 178].

Саме цей символ є центральним в українській народній вишивці, особливо рушників. Серед більш ніж 410 рушників, які зберігаються у колекції ХІМ, близько 80 — з мотивом дерева та близького до нього мотивом «орла» (птаха) [12, с. 66], які виготовлялися та побутували в українських та російських селах Слобожанщини. Цей найбільш архаїчний тип рушника датується XVIII — початком XIX ст. Більшість рушників виготовлені з конопляного домотканого відбіленого полотна, 4 рушника — з фабричної тканини білого кольору, ще 2 — кумачеві. Вони виконані «рушниковим швом» [7, с. 66-67] заповнюють червоного або червоного та синього (блакитного) кольорів та вишиті «в тамбур» нитками червоного кольору (на рушникові ТК-

5194 — червоного та чорного кольорів). Дуже рідко зустрічаються багатокольорові орнаменти: з додаванням зеленого та жовтого. На кумачевих рушниках вишивка зроблена білими нитками.

Дерево (Дерево життя, Світове Дерево, Дерево роду, Дерево квітка, Дерево, Вазон) символізує собою загалом космос з усіма його проявами. Сягаючи своїм корінням неосяжних глибин витоків, воно розвивається в могутній прямий стовбур (вісь Всесвіту) з кроною, спрямованою вгору. Воно являє собою безсмертя, нескінченість життя, його розмаїття. Стоїть воно понад часом (об'єднуючи минуле, сучасне і майбутнє) та простором (будучи центром світу, включаючи всі тайни буття).

Вишиване Дерево, як і дохристиянські зображення, можна поділити на три частини — коріння, стовбур і крону, які співвідносяться з трьома світами: долинним (підземним), земним та горішним (небо). В той же час на цьому образі відображено дуальність, полярність Світу — поєднання Духа і Матерії. Матерія являє собою коріння, стовбур, гілки (статична форма), як скелет дерева взимку, а Дух — це молоді гілки з листям, квіти, плоди, бруньки (динамічні речі) — дерево весною та влітку [13, с. 179].

Як і синонімічних назв, так і зображень Древа дуже багато, на кожному рушникові свої особисті риси, як авторські так і притаманні окремій місцевості та періоду виготовлення. Але дуже чітко можемо прослідкувати і спільні узагальнюючі риси на прикладі рушників з колекції ХІМ.

Почнемо з того, що Дерево життя завжди (за деякими винятками) має коріння різної форми, наприклад: на рушникові ТК-113 воно округле, схоже на клубні, на іншому (ТК-171) — трикутної форми, а на рушникові ТК-27 — у вигляді квітки, але частіше воно вишите проростаючим з вазону (ТК-5194, ТК-94, ТК-34). Так наши предки символічно зображували дерево Роду, яке росте з гілки, відламаной від Загальносвітового дерева життя. Вазон, горщик або коріння семантично означає першопредка.

Від коріння або Вазону відходить довгий прямий стовбур як центр симетрії художньої композиції (ТК-1732, ТК-1883), часто прикрашений квітками, як на рушниках ТК-170, ТК-1332, та іноді він зображується звивістим ТК-1938, ТК-2054. Від стовбура в обидва боки відходять гілки з квітами, листям, пуп'янками та плодами.

Дерево життя завжди зображується квітучим, це теж дуже символічно. Різноманітні за формою та розміром квіти символізують сучасне людське життя та його розмаїття, бруньки — мабуть, зародження майбутніх поколінь, дуже часто на рушниках зустрічаються зображення плодів або ягід, що співвідноситься з людськими діян-

нями, суперечливими за своєю значимістю для світу. На дереві завжди виділяється центральна верхня квітка, найкрасивіша та часто найбільша у композиції. До того ж вона може бути і іншої форми порівняно з квітами на бокових гілочках. На багатьох рушниках центральна квітка у вигляді багатопелюсткової квітки, яка схожа на соняшник (ТК-126, ТК-3422), інша — серцеподібна, більш схожа на великий бутон (ТК-186, ТК-94), частіше — на лілею (ТК-1332, ТК-2054), як символ духовного життя, його чистоти, досконалості. Завжди центральна квітка тягнеться угору до неба. Вона символізує собою нескінченність та прагнення життя, «Вогонь Життя, який палає постійно, не згасає, повний кінетичної енергії» [9]. Вогонь оберігається двома духами — янголами (у християнській традиції) або пташками (в народній інтерпретації), їх ми бачимо, наприклад, на рушниках ТК-126, ТК-96. Такими янголами-охоронцями виступають також першопредки, які вже відійшли з цього світу, але пильно слідкують, аби ніщо не зашкодило Родовому дереву, так можна інтерпретувати парні зображення біля центральної квітки [3, с. 10], наприклад, окремі гілочки на рушникові ТК-1857 та округлі фігури з вусами (схожі на сонця) на рушникові ТК-101.

Вишите на рушникові дерево ніколи точно не копіює конкретну рослину або її частину, квіткову гілку, листя, квіти, бруньки або плоди. Завжди це компеляція, узагальнений образ зі своєю символічною функцією. Багато мотивів та орнаментів подають схематично маленькі дерева, котрі чергуються за кольором, розміром та конфігурацією, тобто казкові, які вже не існують на Землі. Наприклад, дерево на кумачовому рушникові ТК-1833. Але є рослини, які ми завжди чітко впізнаємо на рушникових композиціях, саме до таких відноситься і виноград.

Виноград завжди був символом родючості, плодючості, вічності, як нескінченність його лози. Виноград — єдина ягода, що вбирає в себе багато соняшної енергії та довго її зберігає — це ягода сонячна. Еліксир безсмертя, у християнському обряді — «кров Господня» — виготовляється саме з винограду, фізичне відображення якого ми маємо на Землі у вигляді вина, яким людство ще і досі не вміє користуватися [9]. Часто у візерунках зустрічаються окремі елементи винограду: лоза, грона, листя, вуса, як у самій композиції Древа, так і по краях на «табі», наприклад на рушниках ТК-170, ТК-1857, ТК- 3422.

Над центральною квіткою та обабіч самого дерева зображено багато дрібних елементів, різних за формою, розмірами та семантичним значенням. Взагалі всі разом вони символізують собою «загальну життєву силу — ефір, який наповнює собою простір»

[9]. Це можуть бути окремі квіткові гілочки, квітки та геометричні елементи, які є найархаїчнішими мотивами у вишивці та сягають корінням ще до палеолітичних культур.

Найпоширеніші у вишивці рушників геометричні фігури — квадрат або ромб. Квадрат — стійка фігура, що відображає матерію статичну, а ромб, який стоїть на одному куті, має багато простору для маневру, тобто свободи, він є символом матерії у динаміці. Квадрати та ромби з «баранячими ріжками» або перехрещені по центру, хрести, складені з чотирьох квадратів, і т. ін., всі ці зображення вважаються знаками благополуччя, достатку та матеріального багатства, символізує собою родючість та плодючість [14, с. 5]. Частіше усього на рушникових орнаментах зустрічаються фігури у вигляді з'єднаних між собою квадратів по два та по три (ТК-14, ТК-93), іноді більше. Але є винятки: на рушнику ТК-171 над центральною квіткою розташовані три геометричних елемента, схожих на «бумеранги», а на базі — композиція з однакових за висотою великих широких та вузьких прямокутників.

Інша геометрична форма, котра часто зустрічається у вишивці, є коло — символ досконалості та Духу. Округлими на рушниках зображали клубні на коріннях дерева та маленьких дерев над центральною квіткою, також плоди та навіть пуп'янки. Дуже цікавим є рушник ТК-30 з зображеними над основним елементом — орлом — хрестами у колах, що являє собою язичницьку ідеограму сонця [10, с. 53] та наочно демонструє злиття язичницьких та християнських вірувань.

З цього символу виходить інший, один з найпопулярніших геометричних мотивів — 8-кутна зірка, або її трансформація у вигляді 8-пелюсткової квітки. Це символ енергетичної моделі життя всього всесвіту, кожної живої та неживої істоти, з'єднання 8 енергетичних потоків, фізичних та духовних, які і будують майбутнє [6, с. 54].

На рушникові ТК-9 бачимо ще один геометричний елемент-трикутник, який може бути як окремим символом, так і складовою частиною інших фігур (квадрата, ромба тощо). На не дзеркально симетричних композиціях на кінцях рушника, де над основним символом на одному краї розташовані «безконечник» та 2 фігури, складені з двох трикутників у формі «пісочного годинника»; з іншого краю — по центру — коло, а з обох боків — хрести, складені з чотирьох трикутників. Трикутник є семантичним знаком стихії вогню, що присутній в усіх галузях буття. Також ця геометрична фігура відібражає троїсність світу, це один з символів Трійці. Трикутник, спрямований вгору — символ духу, а вершиною до низу — матерії. Доторкнувшись вершинами один до одного трикутники

утворюють у точці дотику перехід між двома світами, між світлом та тінню [9]. Зображення «пісочного годинника» зустрічається на рушниках Слобожанщини серед рослинного орнаменту (ТК- 113).

У зображенні Древа велике значення має семантика чисел. Дерево має непарну кількість гілок, завдяки двобічній симетрії та єдиній центральній квітці, тобто їх 3, 5 або 7.

Трійка — це Священне число, символізує Трійцю (Бог отець, Бог син, Бог дух святий), а також зв'язок між небом, світом людей та потойбічним світом, як і само Древо. Часто дві бокові гілки йдуть паралельно з центральним стовбуром, як на рушникові Тк-561. Зустрічаються рушники, на яких зображено по три невеликих деревця на кожному кінці, наприклад, рушник ТК-157. П'ятірка-символ людини, сучасного життя на землі, не фізичного, а духовного, тому часто зображується зірка саме 5-кутна. Сім — магічне число, що приносить щастя та везіння, тому часто на дереві саме сім гілок [4, с.26], як на рушникові ТК-5194.

Все вище викладене — тільки перший крок до пізнання таємниць наших предків, які закладені у кріптограмах рушникових візерунків. Спроба аналізу цих візерунків на базі нашої колекції дала розуміння того, що дуже багато ще треба вивчити, осмислити та узагальнити. Але деякі висновки очевидні і зараз.

Слід зазначити, що мотив Древа, один з найархаїчніших у вишивці, виявився надзвичайно стійким і зберігається в народному побуті та фольклорі на всій території України аж до наших днів. Композиції з ним мають свої загальноукраїнські риси, але на Слобожанщині є особливості, такі як зображення геометричної фігури у вигляді «пісочного годинника». Вивчення саме цього архаїчного типу рушників з основним елементом — Деревом дає змогу повернутися до минулого та одночасно підібрати ключі до таємниць сучасного і прокласти шлях до майбутнього.

Джерела та література

1. Амброз А.К. О символике русской крестьянской вышивки архаического типа [Текст] / А.К. Амброз // Советская археология. — 1966. — № 1. — С. 61-76.
2. Астахова О.В. Свята та обряди Слобожанщини [Текст] / О.В Астахова, Т.М. Крупа, В.А. Сушко. — Х.: Колорит, 2004. — 125 с.
3. Віхрова Т. Український рушник в колекції Луганського обласного краєзнавчого музею [Текст] / Т. Віхрова. — Луганськ: Світлиця, 1998. — 24 с.
4. Гонтар І. Доля на рушникові [Текст] / І. Гонтар // Україна. — 1988. — № 21. — С. 24-27.

5. Дяденко В. Унікальна пам'ятка стародавнього мистецтва [Текст] / В. Дяденко // Народна творчість та етнографія. — 1962. — № 4. — С. 142-145.
6. Кара-Васильєва Т. Українська вишивка [Текст] / Т. Кара-Васильєва. — К: Мистецтво, 1993. — 264 с.
7. Кулік О. Українське народне художнє вишивання [Текст] / О. Кулік. — К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1958. — 124 с.
8. Маслова Г.С. Орнамент русской народной вышивки как историко-этнографический источник [Текст] / Г.С. Маслова // Советская этнография. — 1975. — № 3. — С. 34-44.
9. Мельничук Ю. Семантика українських вишитих рушників [Електронний ресурс] / Ю. Мельничук. — Режим доступу: http://www.aratta-ukraine.com/sacred_ua.php?id=104
10. Рыбаков Б. Макрокосмос в микрокосмосе народного искусства [Текст] / Б. Рыбаков // Декоративное искусство СССР. — 1975. — № 1. — С. 30-33, 53.
11. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян [Текст] / Б.А. Рыбаков. — М.: Наука, 1981. — 608 с.
12. Сушко В. Українське вишивання на Слобожанщині XIX — XX ст. [Текст] / В. Сушко // Народна творчість та етнографія. — 2007. — № 6. — С. 66-70.
13. Топоров В. «Світове дерево»: універсальний образ міфологічної свідомості [Текст] / В. Топоров // Всесвіт. — 1977. — № 6. — С. 176-193.
14. Фалеева В.А. Русская народная вышивка [Текст] / В.А. Фалеева. — Л., 1949. — 34 с.
15. Шафранська Г. Народні рушники Чернігівщини [Текст] / Г. Шафранська // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 1-2. — С. 66-69.

ІСТОРІЯ КОЛЕКЦІЇ ПИСАНОК ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА ТА СЬОГОДЕННЯ

**Кравченко (Олійник) Наталія
Дмитрівна,**
президент Харківського міського
клубу писанкарства

Микола Федорович Сумцов (1854 — 1922), етнограф, вчений, професор Харківського університету, не міг не звернути своєї уваги на таке помітне явище традиційної народної культури як писанки. Він першим на Слобідській Україні у 1889 р. звернувся до сільських мешканців з докладною програмою з цього питання

та прохав збирати як відомості про писанки, так і самі писанки. На його статтю «Вниманию сельских жителей», яка була опублікована у газеті «Харьковские губернские ведомости», відгукнулося тридцять чоловік [2, с. 182].

14 квітня 1891 р. проф. М.Ф. Сумцов прочитав першу публічну лекцію про писанки. Цього ж року у травні і червні у журналі «Киевская старина» надрукована була його монографія «Писанки», де він вперше розглядав їх етнографічне й археологічне значення. 1920 р., у зв'язку з реорганізацією музеїв, було відкрито у Харкові Музей Слобідської України (МСУ), куди була передана колекція писанок Етнографічного музею ХІФО і Міського музею. Першим директором МСУ став М.Ф. Сумцов.

Протягом 1920-1927 рр. співробітники цього музею виїжджали з експедиціями у Харківський, Зміївський, Валківський повіти, вивчали промисли, ремесла, і зокрема, писанкарство. Вони зібрали нову колекцію писанок. У той час етнографічна колекція МСУ поповнилася унікальною колекцією, що складалася з 513 подільських і київських писанок з приватного зібрання І. Зборовського, завідувача Тульчинського окружного краєзнавчого музею, 7 писанок було подаровано В.Г. Фавром, художником-аматором Харкова [2, с. 187].

Писанки зі своєї колекції М.Ф. Сумцов люб'язно надав С.К. Кульжинському, який працював тоді над «Описом колекції народних писанок» Лубенського музею Катерини Миколаївни Скаржинської. Лише частина з цієї колекції потрапила до першого випуску каталогу, а другій частині, яку Кульжинський мав намір видати у 1900 році так і не судилось вийти у світ [1, с. 189].

Невеличкі аркушки із замальованими писанками з колекції Сумцова потрапили під час Другої Світової війни до далекої Америки... Але повертаються до України наші писанки, наші скарби, завдяки зусиллям і старанням харків'ян, членів міського клубу писанкарів.

Серед багатьох різноманітних витворів народного мистецтва фондова збірка Харківського історичного музею зберігає колекцію писанок видатного етнографа професора Миколи Сумцова.

У 1993 р. було створено Харківський міський клуб писанкарства.

За період діяльності клубу (з 1993) його члени зробили дуже багато — популяризували мистецтво писанкарства, навчали розповсюджували методичну літературу, матеріали та інструменти. За цей час відбулось справжнє відродження забутого ремесла, вивчення та дослідження слобожанської писанки та під керівництвом Алли Павлівни Овчаренко (1939-2013) за її ініціативою почалась робота по відновленню та збереженню колекції професора

М.Ф. Сумцова. На жаль, писанка, як предмет матеріальної культури органічного походження, з часом може зазнавати значних пошкоджень та втрат. Це стосується як самого яйця, так і візерунка, нанесеного природними фарбами.

У своєму сучасному складі колекція писанок М.Ф. Сумцова влилась до фондів Харківського історичного музею із зібрання довоєнного Музею Слобідської України імені Г.С. Сковороди. Внаслідок двох окупацій Харкова 1941-1943 років під час Другої Світової війни було втрачено систематизовані дані щодо географії колекції. Це, з одного боку, негативно впливає на всебічну характеристику колекції та значно звужує матеріал, який пов'язує минуле з сьогоденням, а з іншого боку — розкриває перспективи для її подальшого вивчення.

1998 році Харківський історичний музей разом з керівником Харківського клубу писанкарів А.П. Овчаренко започаткував великий проект, направлений на збереження «сумцовської колекції писанок».

Це була надзвичайна подія, коли ми дізнались про існування колекції писанок у Харківському історичному музеї. Ми зібрались, як на свято, тремтіли руки, коли дозволили працівники музею розгортати та дивитися на 100-річної давнини писанки. Перші фото..., замальовки..., спроби відновлення.

Через деякий час Алла Павлівна Овчаренко та Світлана Анатоліївна Бахтіна разом з працівниками відділу фондів музею (А.В. Легейдою, В.В. Буличовою) запросили мене на нараду. Так як реставрувати та відновити писанку неможливо, було прийнято рішення зробити точні копії.

Навчила мене ремеслу писанкарства Алла Павлівна Овчаренко і вибрала для копіювання колекції теж вона, кажучи: «У тебе рука «народна». Дійсно, писанку пишу швидко, не виводячи, на одному подиху, для мене це не геометрія, а душа. На той час я викладала писанкарство у КЗ «Харківському спеціальному навчально-виховному комплексі» (для дітей з вадами слуху), де працюю і до нині, маю кабінет-майстерню, збираю роботи учнів, виставляючи за регіональними ознаками у виставковому обладнанні.

Почала працювати над писанками колекції 1999 року, а закінчила 2005. Працювала після роботи, по 2-3 години, та й не кожного дня. Розписувати могла тільки у приміщенні сховища. Співробітники музею дуже цінують свої експонати, кожна писанка має свою ячею для зберігання, загорнута у спеціальний папір.

Від писанок надходило таке тепло, наші прабабусі писали символи з побажанням здоров'я, добробуту та любові до самого голов-

ного свята — Великодня, освячували їх та зберігали разом із святинами. Під час роботи мені з Храму передавали свічки, які горіли перед іконами. Так сталося... Молитви стародавні та сучасні поєднувались разом. Стались у цей час зміни і в моєму житті: одруження, народження двох чудових доньок, і це, гадаю, не випадково.

Фотограф К. Костін та художник В. Шандиба зафіксували стару та нову колекції 2006 року, роботу було завершено, і колекцію копій писанок подаровано місту. Нині вона зберігається у фондах Харківського історичного музею.

Презентація альбому «Історія колекції писанок Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова».

Альбом видано у лютому 2018 року. Автор-упорядник Наталія Кравченко, розмір 44 сторінки, тираж 1000.

Велика подяка всім, хто працював над збереженням цієї колекції та членам Харківського клубу писанкарства ім. Алли Павлівни Овчаренко, Оксані Білоус, Зої Сташук, які підтримали рішення до 25-річчя клубу, за власні кошти, видати цю збірку-каталог.

У 2006 р. вчителем (НВК для дітей з вадами слуху) — Наталією Дмитрівною Кравченко — членом клубу писанкарства, зроблені копії писанок з колекції та подаровані місту (зберігаються у Харківському історичному музеї).

У 2010 р. харківський фотограф Костянтин Григорович Костин зафіксував писанки майже 120-річної давнини та сучасні копії.

У даній збірці ви познайомитесь з історією писанок професора М.Ф. Сумцова, писанками з колекції, маєте можливість побачити оригінал та копію (умовою працівників музею була вимога робити точну копію писанки). Усього понад 400 штук.

Ви маєте можливість побачити оригінальні писанки понад 130-річної давнини. Дослідники та писанкарі знайдуть знайомі символи, притаманні своєму регіону та нові, прості та незвичайні. Керівники гуртків писанкарства разом з учнями зможуть відтворити писанки наших прабабусь. Харківський клуб писанкарства у цьому році святкує 25-річчя, саме до цієї події присвячено видання альбому-каталогу «Історія колекції писанок Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова». відтворення цієї колекції було справою клубу.

Це великий дарюбок, значний внесок у світову скарбницю культурних традицій. безцінна колекція Миколи Сумцова. І ось нарешті кожен, хто цікавиться традиційними писанками зможе оглянути, порівняти, написати собі писанку з цієї книги. Як вчить життя — на все свій час. Традиція розпису великодніх яєць відновлена та продовжується донині.

Джерела та література

1. *Муравський шлях — 97: матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції [Текст] / Упор. М.М. Красиков, В.М. Осадча, М.О. Семенова, Н.П. Олійник. — Харків: ХДІК, 1998. — 360 с.*
2. *Сумцов Н.Ф. Писанки [Текст] / Н.Ф. Сумцов // Киевская старина. — 1891. — Т. XXXIII. Май. — С. 181-209.*

КОЛЕКЦІЯ КИШЕНЬКОВИХ ГОДИННИКІВ У ЗБІРЦІ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

*Муратова Аліна Володимирівна,
науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Потреба людства у вимірі часу та його проміжків стала поштовхом до розвитку годинникової справи. Поступовий розвиток науки та техніки протягом попередніх століть сприяло появі нових засобів та методів для виміру часу, що постійно удосконалювались. Відкриття у сфері механіки були джерелом для невпинного розвитку та удосконалення механізмів годинників.

Історія розвитку годинникарства та його становлення як окремої галузі достатньо широко висвітлена у науковій та спеціальній літературі. Завдяки цілій низці видань, присвячених даній темі, можна прослідкувати еволюцію розвитку годинників, в тому числі і на прикладі предметів з тих чи інших музейних зібрань.

Тема вивчення і атрибуції колекції годинників Харківського історичного музею не була детально досліджена та є перспективною як для науково-фондової, так і експозиційної роботи.

Збірка ХІМ представлена різними видами годинників: підлоговими, настінними, настільними, каретними, кишеньковими, наручними та іншими. Автор вважає за потрібне зупинитися на характеристиці лише саме кишенькових годинників. Опираючись на обрану групу предметів, дослідник може прослідкувати та охарактеризувати окремі процеси, закономірності та особливості розвитку годинникарства на території Російської імперії, СРСР і країн Західної Європи, а саме Швейцарії у XIX — XX століттях.

Кишенькові годинники отримали широке розповсюдження у XIX — XX ст. та були своєрідним аксесуаром їх власника, що засвідчували його положення у суспільстві та приналежність до певного соціального прошарку [1, с. 5].

У Російській імперії кишенькові годинники користувалися великим попитом серед населення і стали предметом першої необхідності, оскільки ціни на них були помірними і кожен міг дозволити собі придбати той чи інший годинник.

У 1912 р. навіть вийшла брошура «Гигиена карманных часов», в якій були поради стосовно вибору годинників при їх придбанні, перевірки точності ходу механізму та правил користування ними для тривалого їх служіння [5, с. 9].

Більшість кишенькових годинників, що ввозились до Російської імперії, були швейцарського або німецького виробництва. Швейцарія та Німеччина встановили власну монополію на російський ринок збуту, ввозячи не тільки дорогі, а й дешеві годинники, що стало гальмом для розвитку російського годинникарства [4, с. 106].

Відсутність у Російській імперії фабрик з випуску кишенькових годинників була зумовлена тим, що для цього були потрібні значні витрати капіталу і професійно підготовлені кадри. Перепонами до відкриття таких фабрик також були складність самого процесу виробництва та конкуренція з виробниками Західної Європи та Америки [4, с. 149-150].

Перешкодою для розвитку власної годинникової промисловості була митна політика, що проводилась у Російській імперії. Мито на годинники у металевому корпусі становило 1 рубль 60 копійок, у срібному — 2 рублі 75 копійок, у золотому — 6 рублів 30 копійок (дані на початок XX ст.), тому вигідно було отримувати з-за кордону тільки найбільш дорогі годинники, а дешеві привозити у розібраному стані. Усі годинникові механізми та деталі, що ввозились у Російську імперію, вимірювались у пудах. Мито, яке потрібно було сплачувати за цей ввіз, було незначним, тому така ситуація була вигідною для закордонних виробників годинників [3, с. 145].

Фірни з виробництва годинників, що постачали свою продукцію на російський ринок, відкривали у деяких містах імперії мережу магазинів, склади та майстерні, де з деталей збирали готові годинники [3, с. 179].

Широка популярність годинників призводила до того, що їх почали використовувати у якості нагород та призів. Так, в армії Російської імперії годинники були однією з форм заохочення нижніх чинів для успішного оволодіння ними військовою справою. У кінці 60-х рр. XIX ст., після введення в армії змагальних випробувань, як офіційно затверджену нагороду нижнім чинам вручали срібні кишенькові годинники [1, с. 18].

Спеціальні призи за змагання у стрільбі встановлювались і в артилерії — для навідників та інших нижніх чинів. Це теж були срібні кишенькові годинники, але з гравійованим або емалевим зображенням схрещених гармат та унітарного патрону, а також з відповідним написом: «За отличную [стрельбу]» чи «За состязательную стрельбу» [1, с. 28].

У фондах Харківського історичного музею зберігається кишеньковий призовий годинник за відмінну стрільбу в артилерії, виготовлений фірмою «Густав Жако» у швейцарському м. Ле-Локль (Р-1156). На внутрішньому боці верхньої кришки годинника міститься гравійований напис: «Приз / Карской Крепостной / Артиллерии / 1899 г.». Слід зазначити, що під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. у листопаді 1877 року Карська фортеця була взята російськими військами та за Сан-Стефанським мирним договором 1878 р. увійшла до складу Російської імперії. Починаючи з 1878 р. Карс став центром Карської області Російської імперії.

Одними з розповсюджених годинників були кишенькові годинники фірми «Павел Буре». Торговий дім «Павел Буре» був заснований Полем-Леопольдом Буре у 1815 р., а з грудня 1879 р. — отримав звання Постачальника Двору Його Імператорської Величності. Фабрика з виробництва годинників Торгового дому «Павел Буре» знаходилась у швейцарському місті Ле-Локль. Годинники «Павел Буре» у Російській імперії можна було придбати у фірмових магазинах, що розташовувались у Москві та Санкт-Петербурзі [4, с. 105-106].

Продукція Торгового дому «Павел Буре» користувалася великим попитом, чому сприяла також участь Торгового дому у різноманітних конкурсах та виставках. Так, у 1896 р. на I національній швейцарській виставці у м. Женеві та у 1900 р. на Всесвітній виставці у м. Парижі продукція «Павел Буре» була нагороджена 2 золотими медалями. Фабрика щорічно приймала участь у конкурсних змаганнях щодо випробування механізму та точності ходу кишенькових годинників у державній обсерваторії у Швейцарії, отримувала численні головні та спеціальні призи [6, с. 6].

Для захисту годинників фабрики від підробок на внутрішній кришці поміщався гравійований напис: «Павел Буре поставщик Двора Его Величества», який був гарантією виробника. Крім того, золоті та срібні годинники мали клейма з пробєю Швейцарії та пробєю російської пробірної палати. [6, с. 3]. Торговий дім «Павел Буре» на корпусах кишенькових годинників ставив серійні номери, за якими можна визначити рік випуску. [1, с. 61].

У фондах зберігаються два кишенькових годинника «Павел Буре» (М-1161 та М-2913), які мають серійні номери «427394» та «415095», що відповідають 1917 та 1916 рокам виробництва. Годинник 1917 р. має внутрішню та задню кришки, на зовнішньому боці внутрішньої кришки, що захищає механізм годинника, при виробництві було розташовано зображення двоголового орла — гербу Російської імперії, а нижче напис: «ПАВЕЛ БУРЕ / ПОСТАВЩИК / ДВОРА ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА». Цей годинник належав Яну Михайловичу Силіну, члену штаба Червоної Армії Петінського району м. Харкова. На зовнішньому боці задньої кришки годинника — гравіюваний дарчий напис: «15 лет В.Ч.К.—О.Г.П.У. Старому испытанному чекисту тов. Силину Я.М. от Комсостава Ржевского РУМ. 1917—1932 гг.».

Одним з відомих виробників кишенькових годинників була фірма «Доха», що була заснована Джорджем Дюкомменом у 1889 р. у Швейцарії. Завдяки надійності, сюжетним композиціям та відносно невеликій ціні годинники цієї фірми користувалися попитом у Російській імперії.

У фондах музею зберігається один примірник такого кишенькового годинника (М-982). Годинник з двома кришками, внутрішньою та задньою. Задня кришка прикрашена композицією з зображенням двох мисливців з рушницями у руках, поряд з якими — собака. На зовнішньому боці внутрішньої кришки зображені медалі, отримані на Всесвітніх виставках у Льєжі в 1905 р. та у Мілані в 1906 р. Годинник був подарований 23 лютого 1932 р. президією Полтавської міської ради Олексію Яковичу Забеліну — ватажку червоногвардійських та партизанських загонів — в день 14-річчя Робітничо-селянської Червоної Армії.

У колекції ХІМ міститься також кишеньковий годинник марки «Bonheur» (М-934), що належав Павлу Іллічу Чепурнову, члену Центрального штабу Червоної гвардії у м. Харкові у 1917 р. Верхня кришка годинника прикрашена композицією: два мисливці у лісі, а задня — зображенням собаки.

Виробництво годинників даної марки було розпочато у Швейцарії у 1888 році Ернестом Дегума, який походив з родини годинниківів. (Слово «Bonheur» в перекладі з французької означає «щастя»).

Також у фондах зберігається кишеньковий годинник фірми «Tavannes Watch», яка була заснована у 1891 році в Швейцарії (М-1187). Годинник з 3 кришками: передньою, внутрішньою та задньою. На зовнішньому боці внутрішньої кришки годинника містяться медалі, отримані фірмою «Tavannes Watch» на Брюс-

сельській промислово-художній та сільськогосподарській виставці 1910 р. Даний годинник належав Леву Самойловичу Леонову, який був нагороджений ним за участь у боротьбі з військами П.М. Врангеля.

У музеї зберігається кишеньковий годинник ще однієї швейцарської фірми — «Genie» (М-1380). Відомо, що фірма до Першої світової війни займалася виробництвом кишенькових годинників, які користувалися високим попитом. На жаль, інформація щодо цієї фірми обмежена і потребує більш глибокого вивчення.

Одним з останніх надходжень до колекції кишенькових годинників нашого музею є годинник фірми «Hebdomas» (М-4636), що у 2010 р. був переданий до музею криміналістами Слідчого відділу УСБ України в Харківській області. Фірма була заснована Анрі Обрі у 1888 році у Швейцарії та виготовляла кишенькові годинники, запасу ходу яких вистачало до 8 днів. Фірма була названа на честь давньогрецького фестивалю, присвяченого народженню бога Аполлона, що проходив у Греції на сьомий день кожного місяця. На даному годиннику зображені медалі, отримані фірмою на міжнародних виставках у Мілані в 1906 р. та у Брюсселі у 1910 р.

Серед колекції годинників нашого музею можна відзначити кишеньковий годинник швейцарської фірми «Omega» (М-2030). Ця фірма була заснована у 1848 р. як майстерня по збірці годинників і к початку ХХ ст. перетворилася на одне з найбільших підприємств у Швейцарії. Даним годинником користувався на початку ХХ ст. майбутній маршал бронетанкових військ СРСР Яків Миколайович Федоренко.

Серед кишенькових годинників слід окремо виділити жіночі. Жіночі годинники відрізнялися від чоловічих меншим розміром, могли мали шатлен — аксесуар у вигляді ланцюжка з затискачем, до якого кріпилися різні предмети. Також жіночі годинники оздоблювалися декоративними елементами, циферблати прикрашались емаллю зі стилізованим рослинним квітковим орнаментом (М-1278 та М-4635). У фондах зберігається жіночий кишеньковий годинник на ланцюжку з заводним ключем (Р-1157) фірми «G. Borel-Huguenin», що була заснована у 1889 р. у швейцарському місті Невшатель. Інший жіночий кишеньковий годинник (М-3629) належав Галині Іванівні Подданик (Швидкій), сержанту медичної служби 19-ї стрілецької дивізії 67-ї армії, учасниці двох визволень м. Харкова у лютому та серпні 1943 р.

Виробники кишенькових годинників пропонували споживачам таку послугу, як нанесення гравійованого напису чи монограми. Наприклад, у Торговому домі «Павел Буре» ця послуга ко-

штувала не менш ніж 10 % від вартості самого кишенькового годинника, відповідно до преїскуранта фірми 1913 р. Ілюстрацією такого гравіювання на різних годинниках може бути кишеньковий годинник М-1291. У нижній частині передньої кришки годинника розташований фігурний картуш, облямований вінком з рослинним орнаментом, в якому містяться ініціали «Е.С.».

Після Першої світової та громадянської воєн годинникова промисловість на території колишньої Російської імперії була повністю зруйнована, імпорту годинникових механізмів та деталей з-за кордону припинився. Все це змусило об'єднати залишки підприємств з випуску годинників та запустити їх виробництво на тих заводах, які ще існували і працювали.

На початку 20-х рр. ХХ ст. в СРСР був частково відновлений імпорту годинників, але дуже в невеликій кількості, що не могло задовольнити існуючі потреби. В країні майже не було запасів годинників та годинникової фурнітури.

20 грудня 1927 р. була прийнята постанова Ради Праці та Оборони СРСР «Об организации в СССР производства часов», де йшлося про створення фабрики з виробництва годинників та ознайомлення з досвідом годинникарства у Швейцарії та США. Ця постанова заклала фундамент для створення радянської годинникової промисловості.

У 1930 р. розпочав роботу 1-й Московський годинниковий завод, основою для якого стало повністю закуплене обладнання американської годинникової фабрики «Дюбер Хемптон». На заводі було налагоджено виробництво кишенькових годинників і у 1935 р. заводу було присвоєно ім'я Сергія Мироновича Кірова.

У зібранні музею міститься декілька кишенькових годинників виробництва 1-го Московського годинникового заводу, що були випущені у 1930-х рр. Серед них — кишеньковий годинник, яким був нагороджений машиніст депо Основа (м. Харків) Федір Олексійович Кулешов за запобігання аварії пасажирського та товарного потягів на 8-му кілометрі за станцією Основа 30 квітня 1934 р. (М-1656).

У 1924 р. після злиття годинникових майстерень Москви та радіотелеграфного заводу в СРСР був створений 2-й Московський годинниковий завод, серед продукції якого був і годинник марки «Салют». У колекції зберігається годинник цієї марки, яким 19 жовтня 1951 р., в день 20-ї річниці Харківської ТЕЦ №4, був нагороджений Никифор Несторович Хорс — кращий машиніст турбін (М-1022).

Базою для підготовки фахових кваліфікованих робітників годинникової справи в СРСР були учбові заклади, але, на жаль, для навчання не вистачало спеціальної літератури. Для вирішення цього питання у 1938 р. в Радянському Союзі у перекладі з французької вийшла книга «Теория регулировки карманных часов», автором якої був Лоссьє — директор годинникової школи у м. Безансон (Франція). Вперше ця книга була надрукована у 1890 році в Женеві. У передмові до радянського видання цієї книги зазначалося, що вона буде гарним посібником для викладання курсу «Годинникових механізмів» у технікумах та вищих освітніх закладах [2, с. 3].

Підводячи підсумок, ми бачимо, що колекція кишенькових годинників ХІХ—ХХ ст. у зібранні музею представлена різними фірмами-виробниками, переважно швейцарськими, та годинниковими заводами СРСР. Окреслене коло предметів є джерелом для вивчення історії становлення та розвитку годинникової справи. Кишенькові годинники з фондів ХІМ ілюструють ті процеси та тенденції, що були характерні для годинникової промисловості Російської імперії та СРСР.

Дану тему можна розглядати як частину подальшого дослідження інших видів годинників з колекції ХІМ та перспективним напрямком у дослідженні інших технічних засобів з фондової збірки нашого музею.

Джерела та література

1. Вилков А.И. Призовые часы в Российской Императорской армии [Текст]/А.И. Вилков. — М.: Collector's Book, 2004. — 112 с.
2. Лоссье Л. Теория регулировки карманных часов [Текст]/Л. Лоссье. — Л.: Станкоприбор, 1938. — 130 с.
3. Мельникова О.Н. Из истории часов в России [Текст]/О.Н. Мельникова. — М.: Исторический музей, 2016. — 272 с.
4. Пипуныров В.Н. Развитие хронометрии в России [Текст]/В.Н. Пипуныров, Б.М. Чернягин. — М.: Наука, 1977. — 216 с.
5. Рушев В.Х. Гигиена карманных часов [Текст]/В.Х. Рушев — СПб., М.: Издательство Т-ва М.О. Вольф, 1912. — 15 с.
6. Фабрика часов Торгового дома Павел Буре (Репринтное воспроизведение издания 1913 г.). — СПб.: Русский Антиквариат, 2004. — 64 с.

**КОЛЕКЦІЯ ЖУРНАЛІВ
«ТОРГОВО-ПРОМЫШЛЕННЫЙ ЮГ»
У ЗІБРАННІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ
ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА**

*Никипоренко Лариса Василівна,
зав. сектора відділу науково-
фондової роботи ХІМ
імені М. Ф. Сумцова*

У колекції Харківського історичного музею зберігаються періодичні видання, що висвітлюють розвиток науки, техніки, промисловості, торгівлі у окремих країнах і окремому вимірі часу.

Саме до таких видань і відноситься журнал «Торгово-промисловий Юг».

Журнал був започаткований як орган Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі Півдня Росії у місті Одеса у грудні 1911 року.

Перший номер журналу «Торгово-промисловий Юг» вийшов 15 грудня 1911 року. Відтоді і по лютий 1917 року включно цей журнал виходив двічі на місяць — 1 та 15 числа. Був тільки один виняток, коли під час I світової війни у 1915 році, № 20 цього журналу вийшов 20 жовтня. [6, с. 408].

Мета журналу — висвітлення питань, важливих для промисловості та торгівлі Півдня Росії.

У свою чергу, питання ці були пов'язані з економічними інтересами всієї Російської імперії і всім її економічним укладом.

Для посилення економічного напрямку журналу, незалежно від статей з питань торгово-промислового життя щодо промисловості, торгівлі, банківської та фінансової справи, торгового мореплавства, портобудівництва, шляхів сполучення, були заплановані статистичні огляди ринків — хлібного, цукрового, спиртового, кам'яно-вугільного, нафтового, металевого, хімічних продуктів, бавовняного, лляного, вовняного, шовкового, шкіряного, скотопромислового і м'ясного, молочних продуктів і яєчного.

Крім того, планувався друк матеріалів з екскурсом в історію зовнішньої торгівлі Росії і історію зовнішньої торгівлі іноземних держав [5, с. 8].

До того ж, редакцією було вирішено доповнити журнал публікаціями окремих документів з державних законотворчих, промислових та торговельних установ.

Таким чином, всі ці редакційні заходи сприяли різноманітній, цікавій наповненості журналу. Звичайно ж, цікавість видання посилювало і те, що кожний проміжок часу висував свої вимоги до тематичних напрямків журналу «Торгово-промышленный Юг» [3, с. 5].

Так, у 1911-1913 роках, це періодичне видання висвітлювало наступні питання економічного життя: діяльність торгово-промислових організацій Півдня; південно-російський експорт; розвиток промисловості у Київській, Волинській, Подольській, Бессарабській, Херсонській, Курській, Полтавській та Харківській губерніях; початок та розвиток діяльності Ради у справах страхування робітників; роль Одеси як експортного пункту для Далекого Сходу; поживлення у цементній промисловості; робота Південно-Російських торгово-промислових з'їздів.

Вивчалися у ці роки проблеми і створення лікарняних кас (за досвідом Австрії) та проведення найсучасніших залізниць і шосейних доріг у південних районах Російської імперії.

Публікації «Торгово-промышленного Юга» дають характеристику світовому хлібному ринку, розповідають про з'їзди бавовнярів у Тифлісі, а також про діяльність Одеського страхового товариства.

Торгове, промислове життя країни завжди тісно пов'язане з її міжнародною політикою. І тому, багато уваги журнал приділяв таким подіям, як створення Балканського митного Союзу та Російсько-німецької торгової палати.

Цілий ряд публікацій видання був присвячений житловому питанню: усуненню недоліків у будинках, покращенню санітарного стану міст, новим методам планування вулиць, посиленню нагляду за будівництвом.

Окремо розглядалися напрямки фінансової політики, стан банківської справи Російської імперії. Виявилось, що невідкладним завданням 1910-х років є створення спеціального експортного банку, з експортними відділеннями, — для торгівлі промисловою, сільськогосподарською продукцією.

Висвітлювалися на сторінках журналу і болючі питання промисловості. Наприклад, питання «чавунного голоду», тобто недостатнє виробництво чавуну для ливарної промисловості Півдня. З «чавунним» питанням пов'язана і тема «вугільного голоду», тобто недостатній видобуток вугілля для залізниць, металургійних, цукрових, соляних, газових, пароплавних заводів Російської імперії. Рішення цих питань було вкрай необхідним: назрівало російсько-германське економічне протистояння.

У 1911-1913 роках у журналі «Торгово-промышленный Юг» була опублікована добірка матеріалів, присвячених організації хлібної торгівлі, судноплавства та суднобудівництва саме на Півдні Росії.

На сторінках журналу розповідалось про важливий для економічного життя Росії і Малоросії (Україна до 1917 р.) взаємозв'язок промисловості та сільського господарства. Окремо розповідалось про суспільний рух в сільському господарстві, сільськогосподарській промисловості. Результатом цього руху стало створення числених сільськогосподарських товариств у Бесарабській, Волинській, Київській, Полтавській, Подольській, Таврійській, Харківській, Херсонській, Чернігівській, Катеринославській губерніях.

Багато уваги журнал «Торгово-промышленный Юг» приділяв питанню організації спеціалізованої фабричної медицини.

З публікацій 1911-1913 років читачі спеціальної економічної літератури дізнавалися про бурхливий розвиток металургійної промисловості у південних губерніях Росії, а також був зроблений детальний аналіз стану металургійного і залізничного виробництва Півдня Росії.

В цей же час «Торгово-промышленный Юг» усіляко пропагував необхідність заходів по забороні імпорту німецьких пшениці, вівса, жита та ячменю до Росії. Пропагувалися — розвиток свого зернового господарства і, як наслідок, збільшення зернового експорту до Германії та інших європейських країн.

Крім того, розвиток зернового господарства просто-таки вимагав створення величезної сітки кооперативних земських та державних елеваторів.

На сторінках журналу також знаходилося місце для обговорення новачій світової економічної науки, таких як система Тейлора. В основі цієї системи, запропонованої американським інженером Ф.У. Тейлором, є організація виробництва таким чином, щоб отримувати прибуток шляхом найбільшої інтенсивності праці.

Накопичення економічних знань вимагало, особливо для південних губерній Росії, подальшого розвитку комерційної освіти, створення комерційних училищ, комерційних шкіл.

З'являлися у різних номерах журналу і статті, що торкалися проблем іноземного інвестування у промисловість Півдня. Наприклад — загального характеру стаття І. Блюменфельда «Обследование России» була розміщена у № 17 від 1 вересня 1913 року [2, с. 14]. Про інвестиції бельгійського капіталу розповідалось у статті «Бельгийцы в России» того ж автора у № 18 від 15 вересня 1913 року [1, с. 22-23].

«Торгово-промышленный Юг» шляхом регулярних публікацій показував світовий розвиток різних видів промисловості. Так, у номерах журналу протягом 1911-1913 років був зроблений огляд розвитку цукрової промисловості з 1887 по 1912 рік включно.

Вирощування фруктів, овочів; розведення риби; поступове збільшення продукції тваринництва та птахівництва; зберігання, транспортування сільськогосподарської продукції — все це вимагало розвитку холодильної справи. І журнал «Торгово-промышленный Юг», будучи сучасним, технічно і економічно інформованим виданням, розповідав про новітні досягнення в науковій та технічній площинах холодильної справи.

З виключною увагою це періодичне видання відносилось до питань залізничного господарства та залізничного будівництва.

Для вдосконалення системи шляхів сполучення на сторінках журналу протягом 1911-1913 років була розгорнута широка програма розвитку торгового парового флоту.

У журнальних публікаціях також був відображений динамічний процес зростання заробітної платні на фабриках і заводах південних губерній Росії напередодні І світової війни.

1914 рік — рік початку І світової війни — став роком нового тематичного наповнення журналу. З'являються теми: «Организационные задачи страховых товариществ»; «Городские страховые товарищества»; «Конкуренция портов»; «Два течения в организации фабричной медицины»; «Проект страховых судов»; «Хлебная монополия»; «Союз аграриев и русско-германский договор»; «Медицина и кассовые интересы»; «Железные дороги и Донецкая угольная промышленность»; «Австро-германский экономический союз»; «Ближневосточный экспорт после Балканской войны»; «Русско-немецкая неприязнь и её причины»; «К вопросу о введении в России табачной монополии»; «Восьмой Всероссийский съезд представителей промышленности и торговли»; «Забастовки рабочих в южном районе»; «Реорганизация консульской службы»; «Английские интересы в России»; «К вопросу об экспорте мяса»; «Пивоваренная промышленность и законопроект о продаже крепких напитков»; «Россия на персидских рынках»; «Объединение Юга России»; «Ближневосточная проблема»; «Экспорт спирта и Юг России»; «Современные задачи промышленности и германский импорт»; «Современный момент в русской внешней торговле и вопрос о валюте».

Журнал «Торгово-промышленный Юг» у 1915 році був просто насичений воєнною тематикою, а саме: «Война и морские сообщения на Черном море»; «Южно-русская промышленность в первые

месяцы войны»; «Призраки голода в Германии»; «Русские банки в настоящий момент»; «Германия и Турция»; «Дарданеллы и Юг России»; «Война и наша внешняя торговля»; «Причины мировой войны»; «Мировой хлебный рынок и война»; «Мобилизация промышленности»; «Военно-промышленные комитеты»; «Война и сельскохозяйственное машиностроение»; «Война и железные дороги»; «Наша промышленность и война»; «Война и бумажные деньги»; «Организация тыла»; «Роль квалифицированных рабочих в современной войне»; «Мировая торговля в первый год войны».

1916 рік був відмічений журнальними публікаціями, в яких були зроблені підсумки I-о року війни. Це були підсумки фінансово-економічні — загальні; і окремі, — у сферах суднобудування, експорту, паливної енергетики, продовольчої промисловості, торгівлі та сільського господарства.

Цікавий статистичний матеріал було подано у № 22 «Торгово-промисленого Юга» від 15 листопада 1916 року, а саме: основні показники бюджету Росії на 1917 рік. [4, с. 17-28]

1917 рік став початком кінця у виданні журналу. У лютому 1917 року, напередодні економічного і політичного краху Російської імперії, вийшли останні 4 номери журналу «Торгово-промисленний Юг» [6, с. 408].

Тематично публікації цих номерів були присвячені проблемі хлібного постачання; новому закону про прибутковий податок від 1 січня 1917 року; питанням паливної промисловості та необхідності реформи акціонерного законодавства.

В колекції Харківського історичного музею представлені 87 журналів «Торгово-промисленний Юг». Хронологічно підбірка цього видання представлена наступними номерами за відповідні роки:

1913 р.

№ 1 від 1 січня; № 2 від 15 січня; № 3 від 1 лютого;
№ 4 від 15 лютого; № 5 від 1 березня; № 6 від 15 березня;
№ 7 від 1 квітня; № 8 від 15 квітня; № 9 від 1 травня;
№ 10 від 15 травня; № 11 від 1 червня; № 12 від 15 червня;
№ 13 від 1 липня; № 14 від 15 липня; № 15 від 1 серпня;
№ 16 від 15 серпня; № 17 від 1 вересня; № 18 від 15 вересня;
№ 19 від 1 жовтня; № 20 від 15 жовтня; № 21 від 1 листопада;
№ 22 від 15 листопада; № 23 від 1 грудня.

1914 р.

№ 1 від 1 січня; № 2 від 15 січня; № 3 від 1 лютого;
№ 4 від 15 лютого; № 5 від 1 березня; № 6 від 15 березня;

№ 7 від 1 квітня; № 8 від 15 квітня; № 9 від 1 травня;
№ 10 від 15 травня; № 11 від 1 червня; № 12 від 15 червня;
№ 13 від 1 липня; № 14 від 15 липня; № 16 від 1 грудня;
№ 17 від 15 грудня.

1915 р.

№ 1 від 1 січня; № 2 від 15 січня; № 3 від 1 лютого;
№ 5 від 1 березня; № 6 від 15 березня; № 7 від 1 квітня;
№ 8 від 15 квітня; № 9 від 1 травня; № 10 від 15 травня;
№ 11 від 1 червня; № 12 від 15 червня; № 13 від 1 липня;
№ 14 від 15 липня; № 15 від 1 серпня; № 16 від 15 серпня;
№ 17 від 1 вересня; № 18 від 15 вересня; № 19 від 1 жовтня.
№ 20 від 20 жовтня; № 21 від 1 листопада; № 22 від 15 листопада;
№ 23 від 1 грудня; № 24 від 15 грудня.

1916 р.

№ 1 від 1 січня; № 2 від 15 січня; № 3 від 1 лютого;
№ 4 від 15 лютого; № 5 від 1 березня; № 6 від 15 березня;
№ 7 від 1 квітня; № 8 від 15 квітня; № 9 від 1 травня;
№ 10 від 15 травня; № 11 від 1 червня; № 12 від 15 червня;
№ 13 від 1 липня; № 14 від 15 липня; № 15 від 1 серпня;
№ 16 від 15 серпня; № 17 від 1 вересня; № 18 від 15 вересня;
№ 19 від 1 жовтня; № 20-21 від 1 листопада;
№ 22 від 15 листопада; № 23 від 1 грудня.

1917 р.

№ 1 від 1 січня; № 2 від 15 січня; № 3 від 1 лютого.

Таким чином, досліджуючи в історичному контексті інформаційний зміст номерів журналу «Торгово-промышленный Юг», можна, завдяки точній мові статистики, дізнатися про економічне життя південно-східних районів території сучасної України у 10-х роках ХХ століття. Ці знання можуть бути використані в науково-дослідній, експозиційній та науково-освітній діяльності Харківського історичного музею.

Джерела та література

1. Блюменфельд И. Бельгийцы в России [Текст] / И. Блюменфельд // Торгово-промышленный Юг. — 1913. — № 18. — С. 22-26.
2. Блюменфельд И. Обследование России [Текст] / И. Блюменфельд // Торгово-промышленный Юг. — 1913. — № 17 — С. 10-16.
3. Торгово-промышленный Юг [Текст]. — 1913. — № 18. — 64 с.
4. Шатан Е. Роспись государственных доходов и расходов на 1917 год [Текст] / Е. Шатан // Торгово-промышленный Юг. — 1916. — № 22 — С. 17-28.

5. Шмелева А.С. *Периодическая печать России. Естественные науки. Техника. Промышленность. Транспорт. Городское хозяйство. Кустарные промыслы. 1703-1917. В 4-х томах [Текст] / А.С. Шмелева, О.Н. Геккер, И.И. Иткина. — М.: Книга, 1974. — Т. 1. — 638 с.*
6. Шмелева А.С. *Периодическая печать России. Естественные науки. Техника. Промышленность. Транспорт. Городское хозяйство. Кустарные промыслы. 1703-1917. В 4-х томах [Текст] / А.С. Шмелева, О.Н. Геккер, И.И. Иткина. — М.: Книга, 1976. — Т. 3. — 684 с.*

НАГРУДНІ ЗНАКИ ТА ЗНАЧКИ У ЗБІРЦІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

*Пашкова Ганна Вікторівна,
ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Фалеристика це допоміжна історична дисципліна, що вивчає історію розвитку і структуру нагородної системи орденів і медалей, а в широкому значенні має на увазі колекціонування нагородних, службових, членських, академічних, ювілейних, пам'ятних (меморіальних), сувенірних, нагрудних знаків (значків) та жетонів (від французького «жетер» — кидати) [1, с. 14].

Історія значків почалась ще з первісних часів, коли люди за допомогою якихось відмінних знаків виділяли членів своєї громади, які займали різний соціальний статус. Наприклад, вожді племені прикрашали себе яскравим пір'ям, намистом і браслетами з каменів, кісток і дерева. Жерці, шамани, воїни також використовували в своєму «костюмі» якісь знаки і прикраси, за допомогою чого можна було визначити їх рід діяльності або приналежність до якогось-небудь племені або роду.

З розквітом Римської імперії у якості відмінних знаків почали широко використовувати фалери (від латинського «фалере») — металеві прикраси, що служили відмітним знаком античних воїнів та римських легіонерів. У порівнянні з почесними знаками легіонерів за той чи інший тріумф, які наносилися на лати, фалери були більш простими знаками для позначення родів військ, особливостей підрозділів або приналежності до іменитого роду.

В європейських країнах фалеристика та символіка стали розвиватися не тільки на родовому, а й на державному рівні. Лицарям і членам роду на одяг і обладунки нашивались родові герби та інші символи. За цими символами можна було визначити країну

походження людини, а також з якого вона роду-племени. Хрестомосці і паломники використовували в своєму костюмі зображення хреста. Згодом з'являються нагороди у вигляді орденів і медалей, це були перші нагрудні «значки», які спочатку кріпилися на широку стрічку через плече або на шию, а пізніше у них з'явилися спеціальні застібки.

На території сучасної України перші згадки про нагородження нагрудними знаками з'являються на початку 12 століття. Але ці знаки не були нагрудними у звичному для нас розумінні, а мали вигляд нашійних знаків. Одна з таких відзнак у вигляді масивного золотого обруча була вручена Володимиром Мономахом Олександрові Поповичу, який відзначився у битві з половцями. Примітно, що фігура героя дала народження відомому богатирю Альоші Поповичу.

Поступовий розвиток та вдосконалення нагородної системи на нашій території тривало. Починаючи з 15 століття на території Московського князівства з'являються так звані «золоті» у якості орденів. Перше таке нагородження отримав російський «дослідницький загін», який дійшов до Казані. Наступними були нагороджені воїни, які відзначилися у боях, у тому ж складі був нагороджений відомий загін Ермака, серед нагороджених «золотим» був дослідник Далекого Сходу Єрофій Хабаров.

Розвиток нагрудних знаків продовжувався і за часів Російської імперії, коли випускалася велика кількість різноманітних знаків, але найбільшої популярності нагрудні знаки (значки) досягли за радянських часів. Розквіт фалеристики у роки існування СРСР був пов'язаний з розвитком промисловості у державі, величезна кількість та різноманіття значків, які були виготовлені в часи радянського періоду, вражає [3, с. 52].

У сучасному світі фалеристика є одним з найпопулярніших видів колекціонування, і наша країна не є виключенням. Існує досить велика кількість людей, які захоплюються цією наукою, адже на нашій території в різні історичні періоди виготовлялася велика кількість найрізноманітніших нагрудних знаків, значків. Тому у вітчизняних колекціонерів та дослідників існують величезні можливості для поповнення колекцій та вивчення вітчизняної фалеристики.

У сучасній Україні виготовлення значків ведеться в досить великих масштабах. Зараз в Україні щороку на різних сувенірних підприємствах і на Монетному дворі Національного банку України виготовляється величезна кількість різноманітних значків.

Але «розквіт» значків як нагрудних знаків, так і сувенірної продукції, припав на період існування СРСР.

Основна частина вироблених в Радянському Союзі значків штампувалася з металу та зверху покривалася емаллю. Значки з пластмаси були більш складні у виготовленні, і тому були менш поширені.

Пластикові значки у великій кількості стали випускатися в кінці 80-х — початку 90-х років минулого століття. На той час свою популярність пластикові значки отримали через дешевизну матеріалу [2, с. 13].

Метою даної статті є аналіз колекції нагрудних знаків та значків у складі близько восьми тисяч предметів інвентарної групи «Ордени, медалі, знаки». Переважна частина цієї колекції складається з нагрудних знаків та значків радянського періоду. Також до складу колекції входить велика кількість сувенірних значків, характеристика яких потребує окремої уваги.

Існують кілька критеріїв, за якими можна розділити нагрудні знаки та значки.

Нагрудні знаки за своїм призначенням можуть поділятися на:

Академічні — видаються тим, хто закінчив вищий або середній навчальний заклад, або тим, хто має вчений ступінь. Перші такі значки з'являються ще за часів Російської імперії, але більш поширеними вони стали в Радянському Союзі. Ці значки можуть бути як цільними (штампованими), так і з використанням накладних елементів (найчастіше це герб країни та інша символіка). Значки вузів мають форму ромба, а середніх навчальних закладів — шестикутника (так званий «поплавок»). Основне поле академічного нагрудного знака заливають кольоровою емаллю в залежності від спрямованості вузу, а кант по краю — білою. Тільки у військових навчальних закладів кант металевий (саме поле — біле). У колекції зберігаються наступні академічні значки: студентський значок, який належав М.Ф. Сумцову ОМЗ-521; та його значок академічний докторський 1900р. ОМЗ-525, також у колекції зберігаються два академічних значка 1909 р., ОМЗ-1500-1501, значок випускника Імператорської Академії мистецтв у 1812 р. ОМЗ-831., значок про закінчення Петроградського Університету ОМЗ-1920. Чотири студентських значка ОМЗ-1222; ОМЗ-1546; ОМЗ-1547; ЛНС-2795 Російського імператорського університету.

Значки організацій — ця категорія значків з'явилася ще в Російській імперії (наприклад, у членів благодійних громадських організацій), а за радянських часів величезна кількість різноманітних громадських організацій мали свої окремі значки. Наприклад, «ДОСААФ», добровільні помічники міліції тощо. Також окремі значки мали жовтєнята, члени піонерської та комсомольської ор-

ганізацій. В музейній колекції зберігаються тринадцять значків «Дружинник» (ОМЗ-1235 — ОМЗ-1237; ОМЗ-1252 — ОМЗ-1256; ОМЗ-1266, ОМЗ-3132, ОМЗ-3493, ОМЗ-4312, ОМЗ-4892); нагрудні знаки «Отличный дружинник УССР» 1976 р. (ОМЗ-3769; ОМЗ-3721); значок «Жовтень» 1973 р. (ОМЗ-2656); значки «Комсомольский» (ОМЗ-2725, ОМЗ-2629, 2630, ОМЗ-3249; ОМЗ-3123, ОМЗ-5048); значок, випущений до 50-річчя комсомолу 1972 р. (ОМЗ-2475); значок «Вожатый школы № 47» м. Харків, 1978 р. Значки «ДОСААФ» також представлені у музейній колекції кількома зразками, серед яких — ОМЗ-993 1956 р., значок «ДОСААФ За активну роботу» 1981 р. та інші (ОМЗ-4186, ОМЗ-4235, ОМЗ-4325, ОМЗ-4539, ОМЗ-557, ОМЗ-5047). У колекції серед значків зберігається значок члена «Спілки художників України» (ОМЗ-213), також представлені значки «Друг инвалида» (ОМЗ-607), «Друг детей» (ОМЗ-864), значок «Общество борьбы за трезвость 1986г.» (ОМЗ-5079).

Знаки або значки, які відносять власника до групи осіб, що відзначилися певною дією. Наприклад, значок «Крапля крові» видавався тим, хто вперше став донором. З цієї групи значків у колекції зберігається ціла низка різновидів. До цієї категорії відносяться значки, які вручали відмінникам та ударникам за трудові та інші досягнення. Переважна кількість значків нашої музейної колекції відноситься до цієї категорії. Серед них — значки «Відмінник соцзмагання» (ОМЗ-530, 531, 550, 611, 616, 621, 622, 642, 645, 664, 659, 724, 750, 829, 882, 883, 900, 919, 924, 943, 944, 1078, 1079, 1084 та інші); значки відмінник «ВСХВ» (ОМЗ-610, 613); значки «Ударник Сталинского призыва» (ОМЗ-725, 999; 1326, 1369, 1381, 1393, 1402); значок «Отличный тракторист» (ОМЗ-899); значок «Отличник санитарной обороны СССР» (ОМЗ-1006); значок «Отличник санитарной службы» (ОМЗ-2614); значок «Отличник здравоохранения» (ОМЗ-1004, 1974, 3723, 4372); значок «Отличный административный работник» 1954 р. (ОМЗ-1917), значок «Отличник станкостроения СССР» (ОМЗ-1080, 1366, 2671); значок «Отличный паровозник» (ОМЗ-1384, 1382, 1392, 1394); значок «Отличный восстановитель 1925» (ОМЗ-2154); значки «Отличный восстановитель» (ОМЗ-2421); значок «Відмінник народної освіти» (ОМЗ-2466); значок «За отличную учебу» (ОМЗ-3126, 3591); знак «Отличник гражданской обороны СССР» (ОМЗ-3180); значок «Отличник качества 1978р.» (ОМЗ-3217, ОМЗ-5105, 5106, 5366). Зберігається також величезна кількість значків «Ударник коммунистического труда» (ОМЗ-1428-1429, ОМЗ-1433-1447, 1449; ОМЗ-1460 — 1464, 1554, 1598, 1601, 1609, 1726, 1729, 1732 — 1735 та інші).

Знаки відмінності — це нагородні нагрудні знаки, які не є медалями або орденами. До цієї категорії відносяться: значок «Почесного донора» (ОМЗ-3515, 4365; 4370, 5273); значок «Почесного лауреата Ленінської премії» III ступеня (ОМЗ-874). Також у музейній колекції до цієї категорії можливо віднести значок «Почесний громадянин міста Харкова, № 30» (ОМЗ-474), значок «Почетный труженик 1972 г.» (ОМЗ-2584); значок «Почетный строитель» (ОМЗ-2586, 2706); значок «Ветеран труда» (ОМЗ-2583, 2585); нагрудний знак «Заслуженный артист УССР» (ОМЗ-3347; 4213); значок «За отличную учебу 1978» (ОМЗ-3591); нагрудний знак «Лауреат фестивалю Києвщини» (ОМЗ-4219); нагрудний знак «Лауреата Всесоюзного смотру художньої самодіяльності 1956 р.» (ОМЗ-4220); нагрудний знак «Лауреата смотру сільської художньої самодіяльності УССР 1964 р.» (ОМЗ- 4222, 4223); нагрудний знак «Лауреата фестивалю самодіяльного мистецтва УССР» (ОМЗ-4224); нагрудний знак «Лауреат першого Всесоюзного фестивалю Самодіяльного художнього мистецтва робочих 1977р.» (ОМЗ-4225); нагрудний знак «Почетному железнодорожнику» (ОМЗ-4224); нагрудний знак «Народный артист УССР 1958г.» (ОМЗ-4573, 4574, 113); значок «Народный артист УССР» (ОМЗ-114); значок «Лауреат Науково-технічної творчості молоді (НТТМ)» (ОМЗ — 3137, 4843); нагрудний знак «Заслуженный работник культуры УРСР» (ОМЗ-332); нагрудний знак «Заслуженный художник України» (ОМЗ-339); значок «Заслуженный учитель УССР» (ОМЗ-2684).

Посадові знаки — до цієї категорії відносяться знаки, які за часів Російської імперії були атрибутикою осіб на виборних державних посадах. У музейній колекції зберігаються наступні нагрудні знаки: знаки «Мирового судьи 1864 г.» (ОМЗ-361, 423, 761, 1703); знаки «Волостной судья 15 июня 1912 г.» (ОМЗ-527, 1019, 4753); знак «Волостной судья 1889г.» (ОМЗ-3148); нагрудні знаки «Сільський староста» (ОМЗ-1667, 1899, 3041); нагрудний знак обрядового старости, який реєструє новонароджених 1980 р. (ОМЗ-3836). Зараз до цієї категорії можна віднести, наприклад, депутатські значки. У колекції зберігається велика кількість екземплярів депутатських значків: «Депутат Верховної Ради УРСР» (ОМЗ-3168, 4368, 4361,4811, 4827, 5029,5208, 5909); «Депутат Обласної Ради» (ОМЗ-4362, 4358, 4622, 4812, 5982), «Депутат Міської Ради» (ОМЗ-4247, 4898, 5829); «Депутат Районної Ради» (ОМЗ-4239, 4249, 4306, 5076, 5265, 5284); «Депутат Сільської Ради» (ОМЗ-376, 529, 1951, 3107, 3156, 3099, 3303, 3304, 3468, 3475, 3488, 4343, 4363, 4681, 4914, 5001, 5104, 5266); «ЦВК СРСР» (ОМЗ-5070, 5071, 693, 759, 533, 534, 535, 606, 795, 1771).

Військові значки — до цієї категорії відносяться нагрудні знаки та значки які позначають військове звання та можуть бути нагородними. До неї можна віднести, наприклад такі знаки, як: знаки класності, відмінник ПВС тощо. У колекції зберігаються такі екземпляри з цієї категорії: значок «Отличный минер» (ОМЗ-1093, 973); значок «Отличный сапер» (ОМЗ-974, 990); знак «Отличный понтонер» (ОМЗ-1416); значок «Ворошиловский стрелок» (ОМЗ-1047, 225); значок «Отличный связист» 1942 р. (ОМЗ-2109); значок «Отличник ВМФ» (ОМЗ-2404); знак «Отличник погранвойск» (ОМЗ-5269, 5270, 5275); знак «Отличник Советской Армии» (ОМЗ-5383, 166); значок «Парашютист» (ОМЗ-5385); знак «Воин спортсмен I ст.» (ОМЗ-5386, 5394); значок «Классный специалист» (ОМЗ-5387, 5393); знаки «Специалист 1 класса», «Специалист 2 класса» та «Специалист 3 класса» (ОМЗ-170, 171, 172).

Серед військових знаків та значків можна виокремити такі, що присвячені місцю або події. До цієї категорії відносяться знаки за участь у походах і бойових діях, гвардійські знаки та ін. У музейній колекції зберігаються: відзнака за службу на Кавказі 1864 р. (ОМЗ-1362); відзнаки учасника штурмових атак періоду III Рейху (ОМЗ-504 — 507); значок за 1-2 поранення (ОМЗ-452 — 456); значок за 3-4 поранення (ОМЗ-499 — 503); знак «За Верную службу» періоду III Рейху (ОМЗ-439 — 443, 450); нагрудний знак «Гвардія» (ОМЗ-879, 884, 1273, 1301, 1528, 1639, 2595 — 2597, 2777, 2824, 3799, 4773, 4806, 4854, 4862, 5384, 5392, 142, 164, 227); значок Української армії «Гвардія» (ОМЗ-468).

Ювілейні — до цієї категорії відносяться значки, які присвячені річниці якої-небудь події. Наприклад, значок «50 років КНРС» або значок «20 років визволення Радянської України від фашистських окупантів» (ОМЗ-1942); знак «На честь 25-річчя Визволення України від фашистських окупантів» (ОМЗ-2092, 2092); значок «30 лет победы в Великой Отечественной войне 1941-1945» (ОМЗ-4327).

Ця категорія значків є однією з найчисельніших серед «Орденів, медалей, знаків», що зберігаються у музеї. Серед них — значок на честь 50-річчя заснування Харківського заводу «Свет шахтера» (ОМЗ-1322), значок «40 лет ХВЗ» (Харківський велосипедний завод) (ОМЗ-1514), значок «30 лет ХВЗ» (ОМЗ-1743), значки до 50-річчя заводу «Серп и молот» (ОМЗ-2789 — 2791), значок «25 лет ХСЗ» (Харківський верстатобудівельний завод) (ОМЗ-1575), значок «100 років заводу «Большевик 1963г.» (ОМЗ-1824), значок «50 лет Харьковскому электромеханическому заво-

ду» (ОМЗ-2065), значки до 25-річчя Харківського заводу «Южмаш» (ОМЗ-2070/1-2), значок «50 лет Изюмскому Тепловозоремонтному заводу» (ОМЗ-1945), значок «10 лет Приднепровской ГРЭС», значок «20 років Харківському кахельному заводу 1946 — 1966 рр.» (ОМЗ-1615), значок «50 лет Изюмскому ТРЗ» (ОМЗ-2124), значок «75 лет Харьковскому мясокомбинату 1972 г.» (ОМЗ-4150), значок «50 лет милиции» (ОМЗ-1944), значок на честь 1000000 трактора 1967 р. (ОМЗ-1736, 1947, 2014, 2013), значок «50 років радянським профспілкам» (ОМЗ-1586), значок «10 років радянським профспілкам» (ОМЗ-1659), значок «30-років Палацу піонерів» м. Харків 1965 р. (ОМЗ-1755/1-2), значки «50 років державної охорони природи» (ОМЗ-3639—3640), значки «30 років Українському товариству охорони природи» (ОМЗ-3643 — 3645), значки «175 лет Харьковской пожарной охране» (ОМЗ-216—222). Є також значки: «До 150-річчя Харківського Державного Університету 1955 р.» (ОМЗ-1819), «40 років Харківському фізико-технічному інституту» (ОМЗ-2068/1-3, 2069), «150 лет Харьковскому сельскохозяйственному институту им. В.В. Докучаева» (ОМЗ-1943, 2084), «40 лет Харьковскому автомобильно-дорожному институту» (ОМЗ-2102), на честь 100-річчя Київського Академічного театру опери та балету ім. Т.Г. Шевченка 1970 р. (ОМЗ-2128, 2129), «10 років Жовтневої революції» (ОМЗ-1742, 1896), «50 лет Великому Октябрю» (ОМЗ-1807, 1810, 1811, 1897, 1898, 1950, 1952, 1956, 1980, 1983, 2043/1-4, 2043/3-4, 2101/1-46), «10 лет РККА» (ОМЗ-3527), «50 лет ВЛКСМ» (ОМЗ-3530), «60 лет ВЛКСМ» (ОМЗ-3533), «50 лет СССР» (ОМЗ-2405, 2448 — 2450, 2490, 2592, 2593, 2616, 2621, 3372), «300-років возз'єднання України з Росією 1954 р.» (ОМЗ-1820, 2763), «325-річчя з'єднання України з Росією 1979 р.» (ОМЗ-3595-3607), знак «На честь 300-річчя царювання дома Романових 1613-1913 рр.» (ОМЗ-2261), значки «1000-летие крещения Руси 1988г.» (ОМЗ-5874 — 5878), значок «250 лет г. Ленинград» (ОМЗ-1823), (ОМЗ-1825), значок «10 лет Латвийской ССР» 1950 р. (ОМЗ-1826), значок «25 лет Курской битвы» (ОМЗ-1981), значок «20 лет Курской битвы» (ОМЗ-1982), значки на честь 25-ї річниці визволення Заполяр'я (ОМЗ-2954 — 2956), значки «100 років від дня народження В.І. Леніна» (ОМЗ-2952 — 2961, 2963, 2071, 2072/1-2, 2073/1-2, 2074, 2052 — 2061, 2094, 2098), значки на честь 100-річчя від дня народження Лесі Українки 1971 р. (ОМЗ-2155, 2156, 2159 — 2162), значок на честь 100-річчя від дня народження Василя Стефаника (ОМЗ-2157), значки «100-лет со дня рождения П.П. Постышева» (ОМЗ-5861, 5862), значок «50-річчя Українського мистецтва» (ОМЗ-

2545), знак на честь 50-річчя Ленінського декрету «О сельскохозяйственном машиностроении» (ОМЗ-3182).

Що стосується категорювання знаків та значків **за матеріалами та способами виготовлення**, то найпоширенішим матеріалом для їх виготовлення є метал та різні металеві сплави (мідь, латунь, алюміній), у тому числі — сплави дорогоцінних металів (срібло, золото). На другому місці за популярністю стоїть пластик. Окрім цих матеріалів використовують також дерево, скло, фарфор, гуму та інші матеріали. До основних технік виготовлення значків відносяться: штампування, лиття, фототравлення і т. д.

Значки по виробникам:

Спочатку традиційно знаки, як і усі нагороди чи монети виготовляли на монетних дворах (Ленінградський монетний двір, Московський монетний двір та ін.). Але з часом масовим виробництвом цієї продукції почали займатися заводи та фабрики. У сучасному світі існує величезна кількість приватних підприємств, які займаються виготовленням сувенірної та ювелірної продукції.

Колекція значків та знаків серед «Орденів, медалей, знаків», що зберігаються у музейній збірці, займає дуже велику частку та налічує кілька тисяч екземплярів. На даний час вона потребує більш глибокого вивчення та систематизації, особливо це стосується тієї частини колекції, що має сувенірний характер. За глибиною змісту значки досить інформативні, у музейній сфері можуть використовуватися у різноманітних тематичних виставках та експозиціях, а також можуть бути самодостатніми комплексами предметів у колекційних виставках музею.

Джерела та література

1. Всеволодов И.В. Беседы о фалеристике [Текст] / И.В. Всеволодов. — М.: Наука, 1990. — 336 с.
2. Колесников Г.А. Ордена и медали СССР [Текст] / Г.А. Колесников, А.М. Рожков. — М.: Воениздат, 1978. — 310 с.
3. Кузнецов Д.Н. Нагрудные знаки оборонного общества. [Текст] / Д.Н. Кузнецов. — М.: ДОСААФ СССР, 1983. — 78 с.

**ХАРКІВСЬКА КОНДИТЕРСЬКА ФАБРИКА
Д.К. КРОМСЬКОГО
(за матеріалами збірки ХІМ імені М. Ф. Сумцова)**

*Іванова Наталія Михайлівна,
зав. відділу науково-фондової
роботи ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Одним із засновників промислового кондитерського виробництва у Харкові був купець першої гільдії і меценат Дмитро Костянтинівич Кромський. Він народився у жовтні 1839 року у місті Короча Курської губернії. 135 років тому назад, у 1873 р., він відкрив одну з перших кондитерських фабрик у нашому місті. Спочатку на кондитерському підприємстві працювало 55 робітників, які виготовляли пряники, пастилу, халву, варення, кренделі і макарони на суму 161 тис. крб. на рік [8, с. 478]. Також Д. Кромський був відомий як виробник найсмачнішого желе. Д.І. Багалій писав: «Прянично-конфетные заведения с 40-х годов развили в Харькове свою промышленность до весьма солидных размеров. Кокин, Жуков, Полуэктов и в последнее время Кромский производят каждый на сотни тысяч этого товара, которым снабжают всю южную Россию и Кавказ» [1, с. 539].

Хоча справи на фабриці йшли добре, щоб успішно протистояти конкуренції, треба було вийти на новий рівень виробництва. Для цього у 1880-х роках Кромський починає будувати нову Парову конфектну та макаронну фабрику по вулиці Конторській, 29, яка мала бути «забезпечена всіма новітніми технічними та гігієнічними удосконаленнями» [3, с. 15].

Вже 21 грудня 1889 року газета «Южный край» писала, що «Д.К. Кромский открывает на ул. Конторской фабрику кондитерских и макаронных изделий, оборудованную паровым двигателем в 12 лошадиных сил и снабженную водопроводом, паровым отоплением, вентиляцией, электрическим освещением. Фабрика такого рода — первая на юге России» [12]. Фабрика складалася з кількох кам'яних будівель. На фото з колекції музею (ОФ-29654) зображена одна з них. У триповерховому корпусі було розміщене основне виробництво і парова машина. На першому поверсі були розташовані два робочих відділення і склади, на яких зберігалось борошно, цукор, готова продукція, пакувальні матеріали та ін. На другому поверсі працювали кондитерське, пряничне і макаронне відділення. До кондитерського відділення входили: шоколадний цех (ОФ-7519), цехи для виготовлення карамелі, вершкової та

фруктової помадки та приміщення, де готову продукцію пакували у коробки та ящики. До пряничного відділення належали приміщення для виготовлення та формовки пряників, що випікали у двох великих печах. Тут же була пакувальна кімната. У макаронному відділенні у окремому приміщенні знаходився паровий двигун у 10 кінських сил. Особлива місильна машина готувала тісто для макаронів і вермішелі. На останньому, 3-му поверсі розміщалися чотири приміщення для виготовлення монпансьє, цукерок, мармеладу та пастилі. В сусідній будівлі виробляли обгортки для продукції, поруч жінки-обгортальниці загортали цукерки. За кожний пуд продукції платили 50—55 коп. За один день загортали 1-2 пуда, тож за рік можна було отримати до 100-200 крб. [5, с. 131].

На великій механізованій фабриці Д. Кромського (на підприємстві застосовували багато машин — усього 31 механізм) умови праці були одними з найкращих у Харкові на той час. Печі у відділеннях мали спеціальні витяжки. На випадок пожежі на кожному з поверхів були виведені крани з протипожежними рукавами. Характерною рисою фабрики були чистота та загальний порядок. Робітники працювали у ковпаках і фартухах, жінки у білих кофтинках. Роботу розпочинали о 6 годині ранку і працювали до 20.00. На фабриці було дві їдальні для робітників і окрема для майстрів. Чотири рази на день робітників годували. Зранку о 7 годині давали чай з білим хлібом, в 11.30 — обід з двох або трьох страв, у 15.30 — знову чай, а о восьмій вечора — вечеря [11]. У неділю та на релігійні свята фабрика не працювала. За даними «Отчета Харьковского губернского округа за 1885 год», де був наведений список святкових днів на фабриці Кромського, вихідними були: 34 святкових дні, 11 днів перехідних свят, 52 неділі. Тож 103 дні на рік робітники не працювали [9, с. 89]. Більшість з них мешкали у власних домівках або квартирах. Для іногородніх при фабриці у 1893 році був побудований гуртожиток на 200 осіб з великими чистими кімнатами і вентиляцією.

У різні роки на фабриці працювало від 110 до 400 осіб. Заробітна плата робітника складала у 1885 році в середньому 150 карбованців, а у 1912-1915 рр. — від 120 до 250 крб. Ветерани, які працювали на фабриці понад 15 років, нагороджувалися премією у розмірі жалування за три роки [11]. Для робітників фабрики існувала можливість навчання і кар'єрного росту: бажаючі могли відвідувати недільні школи. Піклувався Д. Кромський і про здоров'я своїх робітників. На фабриці була відкрита амбулаторія. Один раз на тиждень і в екстрених випадках фабрику відвідував лікар, якого наймали за 200 крб. на рік. Витрати на медичну до-

помогу за рік складали 1 крб. 50 коп. на людину [2, с. 126]. Тільки на фабриці Кромського робітникам видавали безкоштовні квитки для відвідування торгових лазень. У фондах Харківського історичного музею зберігаються документи працівника кондитерської фабрики Товариства «Д. Кромський» Миколи Васильовича Добриніна. Особливо привертає увагу посвідчення (Д-16439), датоване 1 червнем 1912 року, про те, що «...Николай Васильевич Добрынин действительно прослужил при нашей фабрике с 1895 года в качестве помощника конфектного и шоколадного мастера, и за всю службу исполнял возложенные на него обязанности аккуратно и добросовестно. Ни в чем предосудительном замечен не был». Воно надруковано на оригінальному бланку фабрики, унизу власноручний підпис Єлисея Романенкова, зав. виробництвом з 1905 року. Угорі — зображення будівель підприємства, аверсів і реверсів 4 медалей за високу якість, отриманих фірмою у різні роки на міжнародних виставках у Парижі, Брюсселі, Москві, торгово-фабрична марка і друкований напис червоного кольору «Т-во Д. Кромский Харьков». Інше його посвідчення від 1 вересня 1917 року (Д-16461) було видане у зв'язку зі звільненням внаслідок припинення роботи ТД «Д. Кромский».

У колекції музею є ще два цікавих документа. Це оптові прейскуранти за 1914 і 1915 рр. (КБ-5315, 5317), завдяки яким можна ознайомитися з асортиментом продукції фабрики Д. Кромського. Він був надзвичайно широким і різноманітним — тільки цукерок більше 200 найменувань. Ось деякі з них: цукерки м'які в шоколаді («Лакомка с ликером», «Дон-Жуан»), вершкові («Аида», «Сальве» (АП-229/7)), цукерки десертні з натуральних ягід («Вишня», «Клубника» та ін.), карамель з начинкою («Ки-Ко» (АП-229/10,17), «Рачки», «Би-ба-бо»), карамельні батончики з охолоджуючою начинкою («Земляника мороженная», «Снежные трубочки»), монпансьє з ягідних і фруктових соків (АП-229/32). Фабрика випускала різноманітний шоколад: десертний з ваніллю «Грильяж» (АП-1081), молочний, для варки «Экономический» (АП-227), шоколад фігурний з кремом у вигляді мавпочок, пляшечок з ромом, сосисок з кремом, так званий «фантастичний шоколад» («Сигары», «Карты», «Домино», «Азбука», «Таблица умножения»), шоколадні «бомби» та «бочонки». Окрім того, випускали деліси і вафлі («Микадо» (АП-1082)), пастілу, ірис, щербет, нугу, помадки «Апельсин» (АП-229/13,14), «Лимон» (АП-229/24), «Груша» (АП-229/1,22), «Черносмородиновая» (АП-229/12,15), «Стелла» (АП-229/18), халву, мармелад, 25 видів варення, 32 сорта пряників, 40 сортів печива, каву мелену, какао у порошку «Голландский» (АП-228, 1079, 1080) та багато ін.

До свят і знаменних дат фабрика Д. Кромського випускала особливі солодоші. Так, до 300-річчя Дому Романових були випущені конфети з зображенням Московського Кремля і царських палат (АП-1078, 229/28,30), До Різдва випускали цукерки для ялинок «Хлопушки», золоті і сріблясті «Ушки», різнокольорове монпансьє «Буси на нитках», а до Святої Пасхи — яйця шоколадні, баранці трагантові з Амуром, трагантові хрести, цукрові квіти, нонпарель цукрову для посипання пасок та ін.

Д.К. Кромський використовував у назвах своєї продукції прізвища відомих акторів і співаків — цукерки «Л.В. Собинов» (АП-229/29), «Ф.И. Шаляпин» (АП-229/31) «Куочка» (АП-1603), письменників — «Гоголь», «Малороссийская Шевченко» (АП-229/5,16,26,27). Останні привертають увагу тим, що на кожній етикетці, окрім малюнку, були надруковані рядки з різних віршів поета: «Ой пішла я у яр за водою...», «Реве та стогне Дніпр широкий» та ін.

Випускали на фабриці також серії цукерок з малюнками однієї тематики. Наприклад, карамель «Русское войско» («Артиллерист» АП-229/11, «Пехотинец» АП-229/2,20,23, «Лейб-улан» АП — 229/3,19), карамель «Лесная дичь» («Глухарь» АП-229/8,9, «Тетерька» АП-229/21) та ін.

Зовнішньому вигляду продукції приділялася велика увага. Обгортки і зображення на коробках були високої якості друку. Окрім малюнку, на упаковці зазначалися: власна фабрична торгова марка, що реєструвалася в Департаменті торгівлі і мануфактур, нагороди кондитерської фірми, отримані за високу якість продукції на торгово-промислових виставках, та адреса фірми-виробника. Коробки для цукерок, бонбоньєрки робили з картону, деревини, жерсті, шкіри, оздоблювали атласом, камінцями, штучними квітами, літографіями, розписом та ін. У Харківському історичному музеї зберігаються 6 коробок із жерсті фабрики Д. Кромського: п'ять для цукерок і монпансьє (НДФ-26482, М-4534, М-1877, М-1866, М-2008) і одна з написом «Халва сахарная» (М-1879). Є у фондах і два етикета від картонних коробок для карамелі «Ягідна» (НДФ-13131, 13132) з яскравими малюнками.

Продукція кондитерської фабрики реалізовувалася через великі бакалейні магазини, кондитерські та фірмові крамниці виробників. Торговий дім «Д. Кромський» реалізував свою продукцію через роздрібну крамницю, що була розташована на Павловській площі у будинку Кузнецова.

Фабрика Д. Кромського входила до кола найбільших торгово-промислових підприємств Харкова. Дмитро Кромський здобув не-

абиякий авторитет у місті. У 1893 році на виборах він був обраний гласним міської думи, а в 1895 році став членом Харківського повітового податного присутствія [9, с. 19]. Д. Кромський був широко відомим не тільки як підприємець і громадський діяч, а й як благодійник і меценат. Д.І. Багалій відмічав: «Кромский конфетным и пряничным делом составил себе в Харькове очень крупное состояние. Скромный и нетребовательный по отношению к самому себе, Кромский огромную часть своего состояния употребил на благотворительность. Он постоянно помогал городскому самоуправлению своей родной Корочи (город Курской губернии) в его затратах на благоустройство города, немало средств употребил на устройство и поддержание учебных заведений и учащихся в той же Корочи, завещал особый капитал для раздачи пособий своим неспособным к работе землякам и т.п.» [1, с. 172].

Так, за кошти Дмитра Костянтиновича і за планом, який він розробив, у Корочі в 1905-1908 рр. була побудована триповерхова будівля для жіночої гімназії і ремісничого училища (1-й этаж) з церквою во ім'я великомученика Димитрія Солунського. Під цю забудову Кромської віддав свою садибу з фруктовим садом площею більше 2 гектарів. Проценти з його значних вкладів надходили пораненим землякам і родинам загиблих у Російсько-японській війні 1904-1905 рр., йшли на безкоштовне навчання в гімназії учениць з бідних сімей, на благоустрій міста. Кожній гімназистці у жовтні до дня народження Кромського з Харкова надсилали 400 г цукерок. 30 травня 1895 р. курський губернатор надіслав до Харкова запит про особу і матеріальне становище купця Кромського, щоб розпочати клопотання про надання Д. Кромському звання Почесного громадянина м. Корочі. Через місяць харківський губернатор повідомив: «Харьковский и Корочанский временный 2 гильдии купец Дмитрий Константинович Кромский постоянно проживает в г. Харькове в собственном доме, имеет 55 лет от роду, холост, поведения хорошего, под судом, следствием и надзором полиции не состоял и ныне не состоит. По выборам служит гласным Харьковской городской думы. Имущественное его состояние заключается в паровой фабрике конфетных, пряничных и макаронных изделий, находящейся при его же доме и стоящей 150 тыс. рублей и, кроме того, имеет в гор. Харькове торговлю для продажи изделий своей фабрики, торговый оборот которой превышает 300.000 рублей в год» [6]. У жовтні 1895 р. Д. Кромський був обраний Почесним громадянином свого рідного міста.

У 1904 році Д.К. Кромський відійшов від справ і переїхав з Харкова до міста Корочі, де і помер 17 серпня 1906 року на 68 році

життя. Його ім'я у 1908 р. було присвоєне гімназії і одній з вулиць міста.

Після Дмитра Костянтиновича Кромського власниками шоколадної фабрики Торгового дому «Д. Кромський» стали його племянники брати Іван і Єлисей Романенкови. Привертає увагу фото на паспорту з колекції музею «Шоколадне відділення фабрики Кромського 1909 р.» (ОФ-7520). Це фотомонтаж, що складається з панорамного зображення фабрики і 26 фотопортретів співробітників. Під фото на паспорту наклеєний папір з друкованими прізвищами сфотографованих. Серед них — фото Івана Романенкова, Єлисея Романенкова і його дружини Варвари Григорівни, Горбачова Олексія Івановича, управляючого з 1909 року, Добриніна Миколи Васильовича, помічника майстра шоколадного цеху, та ін. Іван Федосійович завідував комерційною частиною, а Єлисей Федосійович займався безпосередньо виробництвом. «Основний капітал Торгового дому становив 100 тис. крб. У 1909-1914 рр. брати майже вдвічі збільшили енергооснащеність фабрики і на 50 % — кількість робітників: до 450 осіб. Виробництво цукерок, печива, какао, шоколаду, варення зросло на 25 % і сягнуло суми в 1 млн. крб. на рік. Фірма мала представництва у Варшаві, Баку, Катеринославі та Севастополі, її продукція розповсюджувалася по всій Російській імперії» [4, с. 22]. Після 1917 року випуск кондитерської продукції в Харкові сконцентрувався на двох фабриках: 1-ій Державній кондитерській фабриці колишнього товариства «Ж. Борман» і 2-ій Державній кондитерській фабриці колишнього ТД «Д. Кромський». Вони увійшли до складу Державного кондитерського тресту зі спільним числом робітників 877 чоловік і продуктивністю 18500 пудів виробів на місяць [3, с. 68]. Асортимент змінився з дорожчого на дешевий «пролетарський»: помітно скоротилося споживання кави, шоколаду та шоколадних цукерок; натомість коловально зріс попит на так звані «народні» (дешеві) сорти солодоців, такі, як монпансьє та карамель. У жовтні 1921 року трест був знятий із державного забезпечення і переведений на господарчий розрахунок. За таких умов дві фабрики завантажити не вдалося. Друга державна кондитерська фабрика була законсервована до 1924 року [7, с. 374]. Частина робітників тимчасово перевели до 1 кондитерської фабрики. Одним з них був Микола Васильович Добринін, колишній робітник ТД «Д. Кромський». У музейній збірці зберігається його посвідчення ветерана праці від 5 листопада 1922 року (Д-16440), що видане «...рабочему 1-ой Госкондитерской фабрики в Харькове в том, что он является действительно ветераном труда, проработавшим на производстве 28 лет».

Після запуску Друга державна кондитерська фабрика колишнього ТД «Д. Кромський» була обладнана новим устаткуванням і з 1925 року перейменована на 2-гу Держкондфабрику ім. Н.К. Крупської. Вона складалася з семи виробничих і двох підсобних цехів, у яких працювало 424 робітника. Щорічно випускалося близько 62 тис. пудів продукції [3, с.70]. Пізніше, у 1929 році, Держкондтрест був реорганізований у «Державний конд.трест — фабрика «Жовтень». До його складу входила фабрика «Жовтень» (колишня Ж. Бормана) з виробничими цехами по вул. Кацарській, 24/26 і група цехів (карамельний, дражейний, ірисний і прянично-тістечковий) по вул. Червоножовтневій, 29 (колишня Конторська), які раніше належали ТД «Д. Кромський». Таким чином, від фабрики Кромського у 1930 — х роках залишились окремі цехи. Один з них (цех №2) у складі Харківської кондитерської фабрики проіснував до поч. 1990-х років, після чого був закритий. Зараз на вул. Конторській, 29 — напівзруйновані будівлі. Кондитерське підприємство, засноване Д.К. Кромським, не зберіглося до наших часів, але Харківський історичний музей ім. М.Ф.Сумцова зберігає пам'ять про нього. У колекції є хоча й невеликий (більше 60 шт.), але цікавий комплекс предметів, що ілюструють історію фабрики. До нього входять фото, документи, преїскуранти продукції, етикетки, різноманітні коробки для солодоців. Вони надходили до музею в період 1960-1980-х років. На жаль, у колекції мало фото виробничих процесів, робітників фабрики, особистих документів. Тож необхідно поповнювати музейну збірку, щоб мати можливість у повній мірі дослідити і відобразити історію цього підприємства.

Джерела та література

1. Багалей Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования [Текст] / Д.И. Багалей, Д.П. Миллер — Х., 1912. — Т. 2. — 982 с.
2. Гнедич А. Обзор фабрично — заводской промышленности Харьковской губернии [Текст] / А. Гнедич, С. Аксенов — Х., 1899. — Вып. I. — 198 с.
3. Історія солодкого життя. Ювілейне видання [Текст] / За ред. А.А. Коваленко. — Х.: РА «Іріс», 2010. — 240 с.
4. Історія міста Харкова ХХ століття [Текст] / О.Н. Ярміш, С.І. Посохов, А.І. Епштейн та ін. — Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. — 686 с.
5. Материалы по оценке фабрик и заводов Харьковской губернии [Текст]. — Х., 1917. — Т. 4. — 306 с.
6. Потапов В.В. Кромской Дмитрий Константинович — Почетный гражданин города Короча [Електронний ресурс] / В.В. Потапов. — Режим доступа: <http://belstory.ru/goroda/korotcha/kromskoy-dmitriy-konstantinovitch-potchetny-grazhdanin-goroda-korotcha.html>

7. *Промышленная Россия 1923-1924. Справочная книга [Текст].* — Пг.: Издание газеты «Экономическая жизнь», 1925. — 433 с.
8. *Указатель фабрик и заводов европейской России и Царства Польского [Текст].* — СПб., 1887. — 734 с.
9. *Харьковский календарь за 1897 г. [Текст].* — Х.: Издание Харьковского губернского статистического комитета, 1897. — 266 с.
10. *Харьковский фабричный округ. Отчет за 1885 г. [Текст].* — СПб., 1886. — 93 с.
11. *Харьковские губернские ведомости [Текст].* — 1893. — 18 декабря.
12. *Южный край [Текст].* — 1889. — 21 декабря.

ФАРФОРОВИЙ ЗАВОД БРАТІВ КОРНІЛОВИХ ТА ЙОГО ВИРОБИ У КОЛЕКЦІЇ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

*Хасанова Олена Іллівна,
ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Багатьох знавців і любителів фарфору притягує особлива доля та незвичайна різноманітність продукції петербурзького фарфорового заводу братів Корнілових.

У 30-ті роки 19 ст. у фарфоро-фаянсовій промисловості Російської імперії активно розвивається приватне підприємництво. Цьому сприяли заходи уряду, направлені на підтримку вітчизняних виробництв, зокрема, були введені митні обмеження та заборони на імпорт багатьох товарів, а також встановлені пільги для вітчизняних підприємців [2]. Свідченням ефективності протекційної економічної політики уряду стало виникнення багатьох нових фарфоро-фаянсових заводів. Одним з таких виробництв був завод братів Корнілових у Санкт-Петербурзі. Передісторія цього підприємства пов'язана з торгівлею порцеляною, якою з 1791 р. займався глава сімейства — петербурзький купець Савин Васильович Корнілов. У сімейній справі приймали участь дружина та п'ятеро їх синів. Вони проявили неабиякі здібності, коли спромоглися у короткий термін налагодити одне з найкращих за технічним оснащенням виробництв.

1 квітня 1835 р. вже удова купця Марія Василівна підписала документ про придбання у графа Кушелева-Безбородька частки землі поблизу с. Полюстрово. Незабаром вона подала прохання Міністру фінансів про будівництво на цій землі порцелянового заводу [5]. Вже через рік нове підприємство почало випускати

свою продукцію. Це було справжнє порцелянове місто за високою огорожею: окрім заводських будівель, на його території знаходилися ще криниця та житло для робітників.

На завод були запрошені кращі майстри провідних фарфорових підприємств — Батеніна, Попова, Гарднера та Імператорського. Для забезпечення підприємства кваліфікованими кадрами М.В. Корнілова організувала при мануфактурі школу для підлітків і у березні 1837 р. уклала контракт із Санкт-Петербурзьким виховним будинком про прийняття на фарфоровий завод його вихованців «для совершенного обучения их токарному и лепному искусству из массы фарфора, а также и живописному, смотря по склонности каждого к работе, сроком впредь до достижения ими 21 года от роду» [2]. Вихованням і навчанням майбутніх майстрів займалися запрошені скульптори і гравер. Програму занять складали з урахуванням потреб закладу. За контрактом після закінчення школи випускники отримували свідоцтво «как о поведении так и о искусстве». Молодим фахівцям надавалося право вибору: залишатися на заводі Корнілових або переходити на інше місце роботи [4].

У 1839 р. у володіння вступають брати Михайло, Петро, Василь та Іван, хоча будівництвом корпусів, облаштуванням майстерень та організацією виробництва керував Михайло Савинович Корнілов. У 1869 р., після смерті матері, він став одноосібним власником заводу, фірмового магазину у Москві та крамниці у Нижньому Новгороді [5]. Його брати Петро, Василь та Іван успадкували разом із солідними капіталами та батьківським будинком фірмовий магазин на Невському проспекті, а також крамниці, склади з товаром. Один з братів, Яків, захоплювався живописом і тому відійшов від родинної справи.

Підприємство Корнілових було одним з найзначніших в усій галузі, його капітал налічував 785 тис.крб. [4]. В облаштуванні заводу приймали участь і іноземні майстри. У 1844 р. для удосконалення виробництва був запрошений відомий французький майстер Дарт (працював із знаменитим реформатором Севрської мануфактури А. Брон'яром). Дарт побудував горн та ввів нові способи випалення, завдяки чому покращилася якість білого фарфору, відповідно, зросли прибутки заводу. До проектування виробів були залучені відомі художники та архітектори, серед яких був навіть будівник Ісаакіївського собору Огюст Монферран [2]. Заслуги Корнілових у зразковому облаштуванні заводу були відмічені багатьма нагородами та похвальними відгуками сучасників. За відмінну якість порцеляни, яка була представлена на

Мануфактурних виставках 1839 і 1849 років у Санкт-Петербурзі, а також 1841 р. у Варшаві, братів Михайла, Петра, Івана та Василя Корнілових нагородили золотими медалями на Анненській стрічці для носіння на шії «за отличие новостію формы и изящество живописи и золочения» [3]. У 1843 р. за участь у Московській Мануфактурній виставці брати Корнілови отримали почесний титул Постачальника Двору Його Імператорської Величності та право використовувати на своїх витворах Державний герб. Цей привілей разом із титулом був знову підтверджений у 1861 р. Після успішної участі у вітчизняних виставках відбулися дебюти на міжнародних експозиціях, де фарфор підприємства також не залишився без уваги: у 1866 р. він був представлений на Всесвітній виставці у Парижі.

Завод за технічними якостями фарфору — бездоганність маси, досконалість формування і випалення, чистота та яскравість фарб — перевершував, напевно, всі вітчизняні виробництва. Сучасники відводили йому одне з перших місць не тільки в нашій країні, але й серед європейських приватних заводів, майже одногласно відзначали, що «по белизне, прочности и блеску глазури, фарфор Корниловых едва ли не превосходит фарфор немецких и австрийских заводов и может быть поставлен наряду с лучшим французским фарфором» [1]. Керівники виробництва активно знаходили та використовували технічні нововведення для удосконалення та здешевлення продукції. З цією метою робітників заводу відправляли у відрядження за кордон для вивчення новітніх досягнень у керамічному виробництві, для закупівлі обладнання. Так, наприклад, у 1881 р. саме тут уперше в країні почали використовувати деколь, а наприкінці 19 ст. застосовується фотокераміка, 1880-1870-ті рр. відзначені появою продукції, прикрашеною малюнком, що імітує національну вишивку. Також уперше в Росії у 1881 р. на заводі був введений спосіб хромолітографії, який став однією з найбільш поширених технік оздоблення фарфору (спосіб друку з використанням декількох кольорів, для кожної фарби при цьому виготовлявся окремий штамп) [3]. Для оздоблення порцеляни новим способом Корнілови придбали композиції відомих талановитих художників: Єлизавети Бем, Миколи Каразіна, Івана Білібіна. Ці майстри, яких запросили для співпраці, створили нові орнаменти, а також серії сюжетних композицій у національному стилі для ансамблевих виробів. Як пригадували потім сучасники, завдяки такому друкованому відтворенню малюнків на фарфорі сталося здешевлення продукції, що, у свою чергу, стало приводом для поширення «...в массе изде-

лий художественного смаку» [2]. Цікаво, що вироби, створені за ескізами згаданих художників, маркувалися особливим написом: «Воспроизведение запрещается/ Съ ориг. рисунка...», — і мали факсимільний підпис автора червоною надполив'яною фарбою. Це були перші спроби захистити свою продукцію від підробок. Поява таких написів не тільки підвищила цінність предметів, але й стала першим для країни досвідом захисту авторських прав на фарфорові вироби [2].

У 1885 р. на заводі був введений спосіб очищення фарфорової маси від залізистих домішків (надавали коричневатого відтінку) шляхом фільтрації у рідкому вигляді крізь систему електромагнітів (цей метод був вдосконалений і уперше застосований у Росії Сергієм Михайловичем Корніловим) [5]. Трохи пізніше, у 1896 р., був побудований величезний триповерховий горн, за розміром один з найбільших у Європі. Окрім вже вище зазначеного, секрет успіху Корнілових крився ще і в матеріалах, які вони використовували. Щоб виготовити білосніжний фарфор, сировину замовляли в самих різноманітних куточках світу. Так, білу глину везли із Англії та Чернігівської губернії, польовий шпат і кварц замовляли у Фінляндії, а капсельну глину привозили з Новгородської губернії. Фарби, якими розписували вироби, доводилося завозити із Франції, хоча багато з них навчилися робити на власному заводі.

У 1886 р., після смерті Михайла Савиновича, процвітаючий і славетний завод отримали в спільне володіння спадкоємці Корнілова — сини і доньки. У цьому ж році вони організували «Товариство Братів Корнілових». Статут «Товариства» був затверджений у 1892 р., а офіційно його діяльність почалася з 1 січня 1893 р. [1].

Вироби заводу продавалися в Нижньому Новгороді, в Поволжі, на Уралі і в Сибіру. В середині XIX століття він виходить на зовнішній ринок — в Персію, Данію, Болгарію, Францію, де в Парижі також був відкритий фірмовий магазин «Товариства братів Корнілових». З 1886 р. підприємство починає експортувати фарфор у Сполучені Штати Америки і Канаду. Його основними посередниками були три фірми: у Нью-Йорку це знаменита фірма «Тіффані» (Tiffani & Co), у Філадельфії — «Біллі, Бенкс і Бідл» (Bailey, Banks & Biddle Co), а в Бостоні — компанія «Шріф, Крамп і Лай» (Shrieve, Crump & Lou) [5]. Назви посередницьких фірм поміщалися на зворотному боці виробів поряд з експортними марками підприємства. Цим маркам також надавався «національний колорит». Одна з них мала вигляд поліхромної мініатюри із зобра-

женням ведмедя, що стоїть на тлі пейзажу з чайником і штандартом, на якому вміщена монограма «JHV». З 1891 року, коли в США був прийнятий новий закон про експорт, на виробах з'являється напис «Made in Russia». На фаянсових виробах ставилася марка з гербовим щитом під короною з монограмою посередницької фірми «BWM & Co» і написом по колу: «KORNILOFF» [2]. Взагалі, у різні роки підприємство на своїх виробах застосовувало різноманітні клейма. До 1917 р. відомо 18 їх різновидів: це і просто тиснені у тісті літери «БР.К.», «БК», «БРКО», або такі ж зелені надполив'яні, це і круглі надполив'яні марки червоного і зеленого кольорів з написами по колу і усередині, і однокольорове зображення двоголового орла (червоного, золотого, чорного та синього кольорів з написом під ним півколом), та двокольорова марка (двоголовий орел на зеленому геральдичному щиті із бежевою стрічкою з написами навколо нього).

На деяких виробах корніловської порцеляни можна зустріти відразу два клейма, що не є підробкою. Одна з причин такого сусідства пов'язана з тим, що в перехідні періоди між застосуванням різних клейм на одному й тому самому предметі могли ставити як старе клеймо, так і нове. Інша причина була обумовлена політикою заводу. Два рази на рік підприємство влаштовувало розпродаж бракованої і третьосортної продукції і оголошувало на неї знижки, заздалегідь повідомляючи покупців про те, що «вновь устроены отделъ дешевыхъ фарфор. сервизовъ» [5]. Підприємці реалізовували свою продукцію і «напівфабрикатом», продаючи нерозписаний глазурований фарфор тим, хто займався живописом по фарфору. Зокрема, «білизну» купувала майстерня Терещенєва і Семячкіна, що існувала в Петербурзі з 1840-х років. Тому не варто дивуватися, якщо на предметі поряд з маркою заводу братів Корнілових зустрінеться ще одна марка, надглазурна. Вироби їх можна було не тільки купити у магазинах, але й спеціально замовити. Ресторани, трактири, кондитерські і готелі оформляли замовлення відразу на великі партії. Корнілови виконують частину робіт, які постійно велися по заповненню старих палацових сервізів, створених раніше для Двору на Імператорському і зарубіжних заводах. «Доробки» також виконувалися з досконалістю, що не поступалася оригіналам. Так, наприклад, корніловські майстри доповнювали кращі сервізні ансамблі часів Миколи I: Готичний, який використовувався на парадних обідах і маскарадах у Зимовому палаці до початку XX століття, сервіз великого князя Костянтина Миколайовича, виконаний за проектом Ф.Г. Солнцева та інші [2].

Ще з початку 1850-х рр. років на підприємстві почався випуск ікон, церковного начиння, розфарбованих мініатюрним розписом до великодніх свят порцелянових яєць. Михайло Корнілов пожертвував предмети іконостасу, створеного в пам'ять про імператора Олександра II, в одну з петербурзьких церков.

З 1880-х років на підприємстві почали випускати сувенірну продукцію, сюжети якої зазвичай приурочували до пам'ятних дат, ювілеїв або знаменних подій. Часто під час свят учасникам заходу роздавали сувенірні склянки.

Серед продукції, що випускалася, можна відмітити і різноманітні дрібнички на зразок іграшок та квітів. Їх поява пов'язана з тим, що у 1896 р. Корнілови приєднали до свого підприємства фарфоровий завод Бенуа, але це партнерство тривало не довго, всього два роки. Вироби були розраховані на жінок та дітей, тому виготовлялися, скоріше, для душі — прибутку від них було зовсім мало.

Особливу увагу приділяли виготовленню медичного фарфору. У 1889 р. був виданий спеціальний довідник заводу — «Указатель фарфоровой посуды для аптекъ и лабораторій». Ще з 1862 р. корніловські виробники першими у країні освоїли виготовлення телеграфних ізоляторів для поштового відомства. Наприкінці 19 ст. була значно розширена лінія з випуску електротехнічного фарфору. Окрім цього, завод випускав вогнетривкий фарфор — форми для випікання та різноманітні каструлі. Вже до 1880-х років виробни братів Корнілових могли задовольнити примхи навіть найприскіпливіших покупців із різним достатком. У цьому можна переконатися, якщо розглянути лише невелику частину списку продукції, яка випускалася з 1885 по 1912 рр. (цікавий деякими назвами посудних форм, що вже вийшли з обігу): «сервизы, подносы, тарелки: плоские, глубокие, десертные, пирожковые, на ножке. Блюда: круглые, овальные, рыбные, для сига, для торта, для поднесения. Селедочницы, чаши суповые, с поддонами. Салатники, сухарницы, соусники: с крышками и без. Соустерины, лотки для икры, для закуски. Миски: болтницы. Кувшины, сырные доски. Маслянки: к яичным приборам. Яичники: на поддоне. Судки для яиц, Блинницы: с водой, хреновницы, глинтвейники, перечницы, сковородки, кастрюли,....подливочники, ситечки для чая, сухарницы, сливочники....Блюда: чайные, бульонные, для варенья, для овсянки, тазиком, дулькой, кубиком и ковшиком. Банки: туалетные, для губной помады....Вазы: для цветов, ночные. Тазы с отверстием, ящики для сигар, ковши, ведра с воронкой... Ручки к дверям, задвижки оконные, кольца для зановесок, ванны, раковины, биде» та ще багато інших [3].

Розмаїття декору і колірних контрастів, якими вкрита вся ця продукція, здається надмірним, але цією надмірністю досягається ефект неперевершеної святковості, мажорності, карнавальної нарядності, що відрізняють кращі вироби заводу Корнілових.

У вересні 1918 р. підприємство було націоналізовано і передано у відання Петроградського Управління наукових і науково-художніх установ Академічного центру Комісаріату народної освіти РСФРР.

Спроба відновити виробництво і випускати на заводі дешевий посуд не увінчалася успіхом. Брати Сергій Михайлович і Микола Михайлович Корнілови увійшли до штату співробітників Державного фарфорового заводу (колишнього Імператорського). Останній директор правління «Товариства братів Корнілових» С.М. Корнілов став у 1919 р. консультантом ДФЗ з питань економічного розвитку. У січні 1919 р. обладнання, «білизна» і сировина з корніловського заводу були перевезені на ДФЗ. Колишній власник мануфактури — Микола Михайлович Корнілов (1850-1928) до 1927 р. залишався головним інженером підприємства [5]. 10 січня 1922 р. фарфоровий завод братів Корнілових названий Полюстровським порцеляновим заводом «Пролетарій», випускав електротехнічний фарфор. У радянські часи тут виготовляли «високовольтові ізолятори, магнітовентильні розрядники та обмежувачі перенапруги для ліній електропередачі, електростанцій, рухомого складу» [3]. У січні 1930 р. він був перейменований в Ленінградський ізоляторний завод «Пролетарій» Всесоюзного електротехнічного об'єднання (ВЕО). У блокаду, під час німецько-радянської війни 1941-1945 рр., завод працював на потреби Ленінградського фронту. З 1989 року підприємство увійшло до складу міжгалузевого об'єднання «Енергомаш». У період перебудови підприємство змінило свою юридичну назву, перетворившись в Акціонерне Товариство Відкритого Типу (АТВТ) «Корніловський фарфоровий завод». Відновлення колишнього імені нічого не дало для справи, що прийшла у занепад. На жаль, у 2003 р. завод був ліквідований. Але після себе він залишив багату спадщину, яка зберігається як у приватних, так і у багатьох музейних колекціях і являє собою велику колекційну рідкість.

Фонди нашого музею також володіють маленькою краплиною тієї спадщини: всього вісім предметів, але вони досить різноманітні і за призначенням, і за оздобленням, за шляхами надходження і за роками виготовлення.

Наприклад, тарілка мілка, оздоблена по борту золотими та кобальтовими рокайлями, із золотою розеткою на дзеркалі (стиль

рококо) та невелике блюдо з розкидкою маленьких кобальтових з позолотою квітів відносяться до 1840-1861 рр. Ці предмети, разом з іншими, близько 140 одиниць, у [1930-1932 рр.] надійшли із Сумського художньо-історичного музею, де належали до колекції О. Гансена, до фондів Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди, далі — до Харківського історичного музею (1948 р.). До цього періоду виготовлення належить і куплене у харків'янина у 1992 р. велике прямокутне блюдо, оздоблене стилізованими ніжними бузковими квітковими гілками із зеленим листям. Два предмети були передані мешканцем Харкова у 1953 р. Це маленький сферичний чайник, прикрашений з обох боків великою стилізованою рожевою трояндою із пуп'янками, який був зроблений у 1884-1900 рр., та кругла, з невисоким у рельєфну вертикальну смужку бортом форма для випікання, виготовлена у 1900-1917 рр. Пізніше, у 1998 р., також мешканцем міста були передані ще три предмети: дві білі рельєфні, у формі мушлі, з позолотою по вінцям ікорниці (1861-1884 рр.) і тарілка мілка білого кольору з рельєфним бортом та позолотою по хвилястому краю (1884-1917 рр.). У музейній збірці є ще декілька цікавих предметів, за формою та декором схожих на вироби підприємства, — це кухлі «Тобі» у вигляді гротескних персонажів англійського фольклору (вони увійшли в моду у 2-й пол. 19 ст.). Але на них немає ніяких марок, тому вони ще потребують уважного і ретельного вивчення. Проте, уся ця невелика кількість виробів «Товариства братів Корнілових» з упевненістю може бути використана при побудові відповідних виставок та експозицій.

З усього вищесказаного можна зробити ще один висновок: організаторський талант, мобільність в освоєнні всіх нововведень виробництва, розмах і оперативність у конкурентній боротьбі і завоюванні нових ринків, вміння поєднувати масовий характер виробництва з невичерпним розмаїттям художніх рішень, що відрізняли господарів заводу, не втрачають актуальності і в наші дні.

Джерела та література

1. Библиотека любителей старины [Текст]. — М.: Цимелия, 1993 — Вып. 1: Фарфор и фаянс Российской империи. — 171 с.
2. Витт А. Завод братьев Корниловых в Санкт-Петербурге [Електронний ресурс] / А. Витт, Д. Леонтьев. — Режим доступу: <http://www.awdl.ru/zavod-kornilovich>
3. Попов В.А. Русский фарфор. Частные заводы: [Текст] / В.А. Попов. — Л.: Художник РСФСР, 1980 — 316 с.

4. *Фабрично-Заводские Предприятия Российской Империи [Текст]. — Пг.: Типография тов-ва под фирмой «Электротипография Н.Я. Стойковой», 1914 — 1612 с.*
5. *Частные фарфоровые заводы Российской империи 1756-1917 гг. [Текст] / под ред. В.В. Знаменова. — СПб.: Ринал-Интер, 2011 — 567 с.*

ІСТОРІЯ ПИСЬМОВОГО ПРИЛАДДЯ (за матеріалами колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова)

***Сологуб Станіслав Юрійович,**
мол. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Письмо — один із засобів передачі інформації між людьми. Виникло воно із потреби зберегти відомості про життя людей, їх побут, релігію та ін. Не виключено, що люди самі намагалися розказати про себе своїм нащадкам, тому робили малюнки на камінні, глині та інших матеріалах. Спочатку люди малювали на кам'яних стінах, а вже потім передавали інформацію за допомогою символів. Цей спосіб був більш практичним, оскільки символи у порівнянні з малюнками могли передати більше інформації при менших зусиллях. Але наступні покоління не завжди могли зрозуміти, про що писали за допомогою таких символів. І зараз є стародавнє письмо, яке не можуть прочитати. З часом люди у покращенні якості письма дійшли до літер. Сьогодні більша частина світу користується різними алфавітами, літери можуть бути більш-менш схожі, а можуть мати специфічний для нас вигляд, як, наприклад, ієрогліфи. Але найбільш розповсюдженим алфавітом є латиниця.

Важливим у письмі є інструмент, за допомогою якого пишуть. Наскельні малюнки люди робили камінням. Пізніше, коли малюнки були замінені письмом за допомогою символів, люди винайшли глиняні дощечки, на яких писали бронзовою паличкою, кісткою, очеретом і іншими знаряддями. Ця система письма отримала назву клинопис [1, с. 4]. Такі таблички дійшли до нашого часу і добре досліджені істориками. Саме шумери, жителі Месопотамії, де виникли перші цивілізації, вважаються засновниками першого письма і винахідниками клинопису. Датують появу першої прописаності 4000 — 3000 рр. до н. е.

У Стародавньому Єгипті писемність, яка виникла приблизно у цей же час, дещо відрізнялася від Шумерської, хоча й теж ви-

користувувала ієрогліфи. Матеріалом для письма слугували кераміка і папірус. Перші єгипетські ієрогліфи наносили на керамічну плитку, яка знаходилася на стінах, і такий спосіб не був призначений для масового вжитку. З часом винайшли папірус, на якому писали паличкою із зрубаним під кутом кінцем чорнилами із різних трав, що давали потрібний колір [1, с. 5]. Така паличка отримала назву стилус.

У VIII ст. до н. е. виникає писемність у Стародавній Греції і Римі. Жителі цих античних цивілізацій використовували для письма воскові листи на дерев'яних табличках. Писали на них за допомогою металевго пера. Інший кінець пера виконував функцію виправлення помилок, оскільки затирав напис. В цих країнах використовували не ієрогліфи, а повноцінні літери. У II ст. до н. е. починають використовувати пергамен. Винайшли його у стародавньому місті Пергам. Користувалися ним переважно заможні верстви населення. У II ст. н. е. у Китаї було винайдено папір, який був достатньо дешевим, і з часом витіснив пергамен.

З VII ст. н. е. у якості інструмента для письма почали використовувати гусяче перо. Люди зрозуміли, що воно має властивість тримати чорнила. Для того, щоб користуватися пером, треба було зрізати його кінчик. Зрізали під кутом, щоб чорнило краще трималося. Але у пера був недолік, оскільки при письмі воно тупилося і його треба було час від часу заточувати. Для заточування пір'я потрібні спеціальні навички, яким можна було навчитися на практиці. Використання пера дало можливість винаходу прописних літер.

Письмо на території Київської Русі з'являється у XI ст. [2, с. 58]. Як і у всіх інших країнах того часу для письма використовували перо і пергамен. Чорнила, якими писали літери, були досить специфічні для того часу. Вони вирізнялися темно — коричневим кольором, так як у складі мали залізну стружку. Завдяки таким домішкам чорнила були дуже стійкими і могли триматися довше, ніж інші [3, с. 143]. Великі літери червоного кольору робили за допомогою кіноварі — чорнил, у складі яких була ртуть. Для прикрашення тексту літери оформляли золотом, рідко сріблом. Використання пера було економічно вигідним для освічених людей. Його можна було замінити за необхідності або заточити. Гусяче перо було у використанні до XIX ст. і дало багато можливостей для записів тексту.

У колекції музею зберігається гусяче перо (Р-73) яким користувалися у XIX ст. для розпису малюнків на посуді. Свідчення про це зафіксовані у облікових документах музею та дають нам знання про ще одне застосування пера — у якості засобу для малювання.

Просушували чорнила за допомогою пісочниці, у якій був звичайний пісок. Після написання тексту, його насипали на літери і струшували. Щоб рівномірно подати необхідну кількість піску на чорнила у пісочниці була кришка з отворами. У нашому музеї є така пісочниця зі скла (КС-1539).

Важливим інструментом для письма у XVII ст. були каламарі (чорнильниці). Один з них — каламар з пеналом — зберігається у колекції Харківського історичного музею (М-1492) і має вигляд видовженого прямокутного пенала для пишучого інструмента і прикріплену до нього невелику чотирикутну ємкість для чорнил. Такі каламарі використовували писарі для записів у походах.

При письмі використовували чорнильниці або чорнильні прилади, які мали різноманітний вигляд. Дешеві виготовляли простішими на зовнішній вигляд, а дорогі — оригінальні, з цінних матеріалів. Розповсюдженими були дерев'яні чорнильниці. Як правило, чорнильниці не виготовляли тільки з дерева, так як воно поглинало чорнила. Тому такі чорнильниці або цілі чорнильні прилади доповнювали іншими матеріалами. У колекції ХІМ є чорнильний прилад з дерева, який складається з чотирьох частин (ДР-1, ДР-2, ДР-3, ДР-4).

Цінувалися чорнильниці з фарфору і фаянсу, які можна було виготовити повністю з цих матеріалів. Виготовляли їх, на відміну від дерев'яних, на заводах і фабриках. У колекції музею зберігаються чорнильниці з фаянсу (КС-299) і фарфору (КС-84). Слід сказати і про скло, з якого робили чорнильниці. Як приклад, чорнильний прилад (Р-300) виготовлений з чорного скла з прозорими скляними ємкостями для чорнил і прозорі чорнильниці (КС-2950, КС-908.). Ще одним поширеним матеріалом був метал, зокрема бронза. Такі чорнильниці були дуже привабливими на вигляд і виготовлялися у формі цікавої композиції, яка відповідала запиту людини. Вони мали досить велику вагу і використовували їх переважно на постійному місці роботи. Металеві чорнильниці зазвичай не фарбували, тому що вони і так мали різноманітний привабливий колір — сріблястий або золотистий у залежності від того, які були використані домішки до міді.

Заслужують уваги чорнильниці з дорогоцінних металів. Такі чорнильниці на землях Київської Русі рідко зустрічаються [3, с. 353]. З давнини людям відомі золото та срібло, з яких пізніше виготовляли і чорнильниці. Це два метали, які серйозно збільшували вагу чорнильниць. Такі чорнильниці належали найзаможнішим верствам населення, тому що мали особливий зовнішній вигляд і цінний матеріал, з якого вони зроблені.

Для виготовлення чорнильниць використовували і камінь. Варто зауважити, що і такий матеріал використовувався не у всіх соціальних групах. Такі чорнильниці мають великі розміри і відрізняються розкішним виглядом. Зазвичай, з каменю робили підставку і деталі простих форм, а ємкості для чорнил — з металу. У ХІМ є чорнильниця (Р-382), виготовлена з мармуру, а ємкості для чорнил — з бронзи. Пізніше винайшли пластмасу, яка стала масовим і дешевим матеріалом для чорнильниць. Виділимо чорнильницю (Р-99) з білої пластмаси, яку використовували у ХХ ст. на Харківщині.

У ХVІІІ ст. світу представили новий винахід — чорнильну ручку [3, с. 540]. Металеве перо, закріплене на дерев'яному корпусі, отримало назву «вічне перо» і витіснило звичайне гусяче. Перші металеві ручки були невисокої якості і з початку не могли конкурувати зі звичними перами. Ситуація змінилася у середині ХІХ ст. із-за покращення якості сталі для ручок. Тоді ж гусячі пера вийшли з вжитку. Багато що залежало від металу для пера. Для різного стилю письма винайшли «тверді» та «м'які» пера. Тверді виготовляли зі сталі, для дорогих ручок використовували тверді дорогоцінні метали платинової групи — іридій, осмій, родій. Для більш м'якого пера використовували 14-каратне або 18-каратне золото. Виготовляли пера з бронзи, легованої сталі, платини.

Конструкція пера мала особливості. На пері був розріз посередині, де зберігалися чорнила при письмі. Пізніше, на кінці розрізу почали встановлювати кульку із твердого сплаву. Пера наклалися на хвостовик, що мав вигляд підставки для його утримання. У кінці ХVІІІ ст. у Російську імперію почали завозити перові ручки з-за кордону. Одна з таких ручок є у нашому музеї (Р-208), це ручка закордонного виробництва, якою користувалися на початку ХХ ст. на території Харківщини. Перова ручка замінила звичайне гусяче перо, але залишалася необхідність постійно змочувати ручку чорнилами і це підштовхнуло людей на винахід, який би зміг зробити письмо більш доступнішим і простішим.

Забігаючи наперед, можна сказати, що у Російській імперії взагалі не виробляли перових ручок, їх всі завозили з-за кордону. Після створення СРСР заводи цієї держави почали власне виробництво перових ручок. Привертають увагу дві ручки у колекції ХІМ, які мають вигляд дерев'яної палички з закріпленим металевим пером (Р-2162, Р-2163). Пера виготовлені зі сталі досить непоганої якості. Варто зауважити, що спочатку у СРСР серед перових ручок власного виробництва не було високоякісних зразків. Вищезазначені ручки належать до пізнішого виробництва.

Наступним етапом розвитку приладів для письма у світі був винахід перової авторучки у 1884 р. Це прилад для письма, який мав резервуар з чорнилами. Людям не треба було використовувати чорнильниці, а потрібно було тільки заправляти резервуар, якого вистачало на довгий час. До того ж значно покращилася якість матеріалу для ручки і пера, що спричинило заміну звичайних перових ручок на авторучки. В їх виробництві використовували різноманітні метали для пера — дорогоцінні метали, сталь, бронзу і т.д. Треба відзначити, що у масовому виробництві пера найчастіше стали використовувати різні марки легованої сталі. Корпус робили з дерева або ебоніту, а у дорогих ручках — з металу. Згодом перейшли на целулоїд і пластмасу.

Перові авторучки у СРСР почали виробляти і використовувати у середині ХХ ст. У колекції музею зберігаються ручки, що належали значним діячам комуністичної партії, делегатам з'їздів КПРС, діячам науки і культури. Як правило, більш дорогі ручки виготовляли повністю з металу, пера — з дорогоцінних металів. Більш дешеві виробляли з пластмаси зі стальним пером. Найбільшими виробниками перових ручок у СРСР були Ленінградський завод «Союз», Ярославський завод «Оргтехніка» і Московський завод письмового приладдя імені Сакко і Ванцетті. Також, великим виробником ручок був Харківський завод «Оргтехніка» (Авторучка). У музеї є ручка (Р-258), яка належала директору Валківської МТС Івану Лукичу Ковалю. Ручка виготовлена з пластмаси, перо закритого типу, з легованої сталі. У музейній збірці є ручка (Р-434) виготовлена на Московському заводі письмового приладдя імені Сакко і Ванцетті, яка належала Петру Дмитровичу Рижову, учаснику революцій 1905 і 1917 рр. у Харкові.

Заслужують уваги і ручки закордонного виробництва, зокрема німецькі. Зазвичай, такими ручками користувалися видатні діячі науки, культури, чиновники високого рангу. Вони цікаві матеріалом, з якого зроблені і способом виробництва. Перш за все звернемо увагу на німецьку ручку (Р-414) від компанії Montblanc із пластмаси з пером закритого типу. Ручка належала видатному радянському науковцю Миколі Федоровичу Леве. Пластмаса і сталь відрізняються від радянських більш високою якістю. Ще одна цікава ручка (Р-299) виготовлена з металу, вкритого емаллю, зі сталевим пером від німецької компанії Krupp відомої виробництвом приладів з легованої сталі. Ручка відрізняється тим, що виконана майже повністю з металу і має сталеве перо дуже високої якості. Вона належала академіку Георгію Федоровичу Проскурі.

У 1931 р. винайшли удосконалену авторучку — кулькову, яка стала масовим засобом для письма. Перова ручка потребувала деяких навичок, кулькова ж ручка була досить простою у використанні — не треба було заправляти ручки чорнилами, оскільки у кулькових ручках були змінні стрижні з пастою. Відрізнялися нові ручки і меншими затратами при виготовленні, оскільки металевим був тільки наконечник стрижня, а корпус робили з пластмаси, що значно здешевлювало виробництво. Кулькова ручка фактично виключала можливість протікання чорнил і нерівномірної їх подачі. Чорнил вистачало на довше і стрижень можна було замінити.

У Харківському історичному музеї є набір ручок від Ярославського заводу «Оргтехніка» (Р-1900, Р-1901), який належав Івану Івановичу Удовіну, делегату VII з'їзду Всесоюзної спілки винахідників і раціоналізаторів. У колекції є два набори від Харківського заводу «Оргтехніка» — (Р-1195), який належав Михайлу Васильовичу Сердюку, делегату XXVI з'їзду КПУ і (Р-1664, Р-1665), випущений заводом до XXVII з'їзду КПРС. Одна з ручок має металеве перо жовтого кольору, інша — кулькова з металевим корпусом. Можна виділити набір ручок (Р-1403) від Ленінградського заводу «Союз», який належав Олексію Олексійовичу Гавришу, делегату XXV з'їзду КПРС. Ручки, які були виготовлені до з'їздів, знаходяться у досить дорогих футлярах. Заводи, окрім наборів випускали і ручки в одному екземплярі. У Харківському історичному музеї є ручка (Р-1267), яка належала Ользі Феодосіївні Семененко, делегату XIII з'їзду професорів України. Ручка випущена Харківським заводом «Оргтехніка». Як правило, кулькові ручки цього заводу відрізнялися металевим корпусом.

Одним із різновидів кулькових були ручки з декількома стрижнями. Зазвичай, це були стрижні з чорнилом синього і червоного кольорів, а пізніше робили ще більше кольорів. Ручка такого виду (Р-585) від Харківського заводу «Оргтехніка». Вона була передана заводом до Харківського історичного музею у якості зразка продукції. Ще один цікавий підвид кулькових — ручки — ролери або гелеві. Відрізняються вони складом чорнил і меншими зусиллями при письмі. Були і сувенірні ручки досить великих розмірів. У музеї зберігається ручка (Р-1400), яка належала академіку Олександру Яковичу Усикову. Також зустрічаються у нашому музеї ручки невеликих розмірів для записних книжок (Р-1656, Р-1657) від Харківського заводу «Оргтехніка».

У письмового приладдя багата історія. Люди у винаходах нових інструментів письма пройшли великий шлях. На прикладі ко-

лекції харківського історичного музею ми бачимо, що найбільш масовим інструментом була і залишається авторучка, як чорнильна так і кулькова. У колекції харківського історичного музею зберігається багато письмових приладів — пера, чорнильниці, ручки різних видів, які мають власну історію. На основі цих даних ми можемо дізнатися багато невідомих фактів з побуту людей минулих століть. Дослідження письмового приладдя з музейної колекції дає змогу використати дані предмети у тематичних виставках, присвячених розвитку письма.

Джерела та література

1. Беляев І.С. *Практический курс изучения древней русской скорописи для чтения рукописей XV-XVIII столетий [Текст]* / І.С. Беляев. — М.: Синодальная типография, 1907. — 90 с.
2. Чаев Н.С. *Русская палеография [Текст]* / Н.С. Чаев. Л.В. Черепнин. — М.: Главное Архивное Управление МВД СССР, 1946. — 213 с.
3. Черепнин Л.В. *Русская палеография [Текст]* / Л.В. Черепнин. — М.: Политиздат, 1956. — 616 с.

ГРАМОТИ ТА ПОХВАЛЬНІ ЛИСТИ КІНЦЯ ХVІІІ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

**(за матеріалами збірки Харківського історичного музею
імені М. Ф. Сумцова)**

*Глотова Юлія Олександрівна,
ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Головною метою даної статті є спроба автора розкрити заявлену тематику через систематизацію добірки тематичних документів з колекції Харківського історичного музею. Грамоти та похвальні листи є різновидами ділових документів, які будемо розглядати окремо.

Грамоти (з грецької *γράμμα* — «письмо, писчая бумага») мали характер як офіційних, так і приватних документів. На територію Київської Русі термін «грамота» надійшов з Візантії, де так називали будь-який письмовий документ. Згодом, з ХV ст., грамотою стали називати тільки акт правового значення, тобто документ, що визначав майнові права, привілеї або обов'язки окремих осіб, церкви, монастирів тощо. Пізніше «грамота» набула додаткових

значень як відзнака за успіхи у навчанні та документ про нагородження орденами. Спершу грамоти писалися на бересті, дошках, лубі, пергаменті, а з XIV-XV ст. — на папері з позначенням дати, підписом і печатками осіб, що їх надавали (князів, царів, церкви та інші). Найдавнішою грамотою, відомою з часів Київської Русі, є згадувана в літопису від 996 року грамота великого князя Володимира Святославича київській церкві Богородиці на володіння землею [2].

Відповідно до джерела складання грамоти поділялися на:

1. урядові (жалувані грамоти, указні, судні)
2. приватні (роздільні, мінові, купчі та інші)
3. церковні (настільні, тархані, та інші).

Одним з варіантів урядових грамот можна вважати своєрідну відповідь козацької держави на грамоту турецького султана Ахмета III до запорозьких козаків у кінці XVII ст. Копії даних документів зберігаються у ХІМ (інв. 13525).

На території сучасної України у XVII-XVIII ст. урядові грамоти існували у вигляді універсалів (з польської *Uniwersał*) — актових документів, що доводили до загального відома постанову влади або її розпорядження адміністративно-політичного характеру. Універсали видавалися гетьманами Війська Запорозького, старшинами або полковниками та охоплювали різні сторони державного управління: військову справу, господарську діяльність та поточне управління [2]. Текст документа укладався в гетьманських або полкових канцеляріях і містив фактичну інформацію про тих, хто видавав і тих, кому призначався універсал, наприкінці зазначалась дата видання, підпис та прикладалась печатка. У колекції документів ХІМ зберігаються універсали, видані двома українськими гетьманами. Серед них — два універсали Івана Скоропадського: про закріпачення козаків та вільних селян у селі Васківцях, наданий в Глухові 9 червня 1720 року (інв. 20472), та універсал, підписаний ним же у 1728 році (Д-27693), а також — друга копія універсалу гетьмана Данила Апостола, наданий ним 20 серпня 1730 року (інв. 15080).

Наступним варіантом урядових грамот, що зберігаються у колекції документів ХІМ, є жалувані грамоти, які надавалися на виїзкові права станам, монастирям, церквам та окремим особам.

Серед грамот, що надавали права окремим станам, можна зазначити дві грамоти, надані імператором Олександром I дворянству Слобідсько-Української губернії. По-перше, це грамота на підтвердження прав та пільг дворянських, видана на ім'я предводителя дворянства Василя Донця-Захаржевського та дворянсько-

го депутата Федора Куколь-Яснопольського 29 грудня 1801 року (Д-16356), по-друге — грамота за участь у створенні земського війська; надана в Санкт-Петербурзі 31 грудня 1808 року (Д-16357).

Жалувані грамоти, які надавалися окремим особам, мали два різновиди — грамоти на кормління та на маєтки.

Грамоти на кормління надавали людям право управління, суду та корма, тобто людина, якій надавалася така грамота, мала право користуватися намісницькими доходами в конкретній волості. На даний час існування таких грамот у колекції документів ХІМ не підтверджується.

Грамоти на маєтки закріплювали за особою право власності на конкретне майно. Найбільш раннім документом такого типу в колекції музею є жалувана грамота Якову Вишеславцеву на землі, надані йому за службу і хоробрість у війні з Польщею, датована 1666 роком (Д-11631). До цієї групи документів відносяться також: жалувана грамота імператора Петра І прилуцькому протопопу Михайлу Трифановському на село Березовицю з усім приладдям..., датована 6 липня 1722 року (Д-11632); жалувана грамота гвардії Ізмайлівського полку підпоручику Деропу (другому) про надання йому земель та 100 душ кріпаків, видана 16 квітня 1797 року (Д-11610).

До грамот приватного характеру можна віднести купчу на продаж землі-пустоші в Зубцовському повіті за 30 рублів кадетом шляхетського корпусу Андрієм Івановичем Воейковим солдату лейб-гвардії Преображенського полку Андрію Михайловичу Воейкову 6 червня 1741 року (Д-13612).

Існували також грамоти, які надавали на відзнаку особи за якесь діяння, на присвоєння титулу або отримання чергового звання.

У колекції музею зберігається грамота Харківської губернії від губернського предводителя дворянства та повітових депутатів, зібраних для складання дворянської родословної книги, надана поручику Василю Васильовичу Римському-Корсакову 1 серпня 1839 року (Д-12805).

Про надання та підтвердження дворянського стану або цивільного звання свідчать наступні документи: грамота на підтвердження дворянського звання дворянину колезькому асесору Олександру Васильовичу Лопухіну, яка надана 18 листопада 1793 року губернським предводителем дворянства та повітовими дворянськими депутатами Володимирської губернії (Д-11622); грамота про присвоєння дворянського звання польському шляхтичу Добросельському, складена у м. Київ 12 березня 1795 року (Д-10909);

грамота лейб-гвардії поручику Івану Деропу про підтвердження присвоєння йому звання колезького асесора 10 березня 1806 року, надана в м. Санкт-Петербург 20 червня 1824 року (Д-11620).

У колекції музею зберігається ціла низка документів, які свідчать про надання чергового військового звання, а саме: грамота Олександрову Зикову на присвоєння йому звання генерал-лейтенанта руської армії, надана в Санкт-Петербурзі 11 грудня 1739 року (інв.15960); грамота вахмістру Христофору фон Деропу на присвоєння йому чина прапорщика, датована 1749 роком (Д-11630); грамота Герману Екбоуму на надання йому чина секунд-майора, надана 12 листопада 1772 року (Д-16290); грамота лейб-гвардії фур'єру Данилу Скабелкіну на присвоєння йому чина армії підпоручика 1 січня 1794 року (Д-11612); грамота капітану Олександрову Рессу на присвоєння йому чина секунданта-майора, надана 20 січня 1780 року (Д-11621); грамота лейб-гвардії ротмістру Аполлону Запольському на чин полковника, надана 22 квітня 1834 року (Д-11625). Також в колекції музею зберігається грамота лейб-гвардії Преображенського полку прапорщику Федору Желтухину про присвоєння йому звання гвардії поручика, надана в С.-Петербурзі у 1768 році (інв.15961).

Яскравою ілюстрацією документів за успіхи у навчанні є Похвальна грамота молодшому унтер-офіцеру 4-го Туркестанського стрілецького батальйону Федоту Мілько, надана 8 квітня 1910 р. за успішне закінчення курсу учбової команди та відмінну поведінку (Д-18001).

Грамоти про нагородження орденами та відзнаками можна розглянути на прикладі комплексу документів, які належали полковнику Лопухіну. Серед них:

— грамота про нагородження орденом Анни другого ступеню 15 вересня 1813 року за хоробрість у війні проти французьких військ у 1813 році, надана 29 листопада 1829 року (Д-11617);

— грамота про нагородження орденом Володимира четвертого ступеню 15 лютого 1813 року за відзнаку у бою проти французьких військ при м. Малоярославець 12 жовтня 1812 року, надана 31 липня 1819 року (Д-11611);

— грамота про нагородження 22 січня 1814 року золотою шпагою з написом «За храбрість», проявлену в боях проти французьких військ у серпні 1813 року, надана 8 серпня 1830 року (Д-11618).

Похвальні листи — окремих тип документів, які, частіше за все, надавалися як відзнака за успішне навчання в закладах освіти. Церковно-приходські школи, як складова системи освітніх закладів, також видавали похвальні листи. Серед них — похвальний

лист Гната Макаренка — учня Ольхівської церковно-приходської школи, виданий 14 травня 1893 року за відмінні успіхи в науках та благонравну поведінку (Д-10899). Цікавим також є похвальний лист, який був виданий сину християнина Харківської губернії Тимофію Опанасовичу Довбні Верхньо-Бишкінським початковим народним училищем у 1905 р. (Д-13704).

Серед похвальних листів, вручених освітніми закладами різних рівнів, можна відзначити похвальний лист Гутянського двокласного училища, розташованого в маєтку статського радника Л.Є. Кеніга, яким 6 травня 1887 року була нагороджена учениця Марія Данилівна Баранова за відмінну поведінку та успіх у науках (Д-11053); похвальний лист Бугреватівського земського училища, який був виданий учню Павлу Ігнатовичу Сухокосенку 12 травня 1910 року (Д-11972); похвальний лист Богодухівської повітової училищної ради, виданий 17 грудня 1913 року учениці Ново-Рябинівського начального училища Богодухівського повіту Харківської губернії Зінаїді Шуліці (Д-11976). Дуже цікавим є похвальний лист, який був виданий учениці начального училища при Будянській фабриці М.С. Кузнецова Серафимі Румянцевій 4-го квітня 1916 року (Д-12010).

У музеї зберігаються кілька комплексів похвальних листів, серед яких — похвальні листи, що належали сестрам Шевченко — Марії, Анастасії та Антоніні, а саме: похвальний лист Основ'янського начального народного училища Харківського повіту, виданий Анастасії Шевченко за доброзичливість та відмінні успіхи в науках 6 липня 1894 року (Д-13576); похвальний лист, виданий учениці I відділення Марії Шевченко за доброзичливість та відмінні успіхи в науках у 1902 році (Д-13575); похвальний лист, виданий у 1904 році Основ'янським двокласним училищем Міністерства народної освіти Антоніні Шевченко (Д-13580), та похвальний лист Марії Шевченко, виданий тим же училищем 30 травня 1906 року (Д-13581). Серед документів за успішне навчання та відмінну поведінку, що зберігаються у збірці музею, можна виділити також похвальні листи, якими була нагороджена учениця Вовчанської жіночої прогімназії Феодора Задорожня. Вона отримала ці документи за успішне навчання у 2, 3 та 4-му класах прогімназії м. Вовчанськ 17.12.1898 р., 17.12.1899 р., 15.12.1900 р. (Д-13734/3) [1, с. 203].

Поряд з похвальними листами за успіхи в навчанні у колекції документів ХІМ зберігаються і такі похвальні листи, якими відзначалася участь у тій чи іншій сфері діяльності. Це, по-перше, похвальний лист, виданий Російським товариством покровительства тваринам художнику Миколі Семеновичу Самокішу за труди

з ілюстрації «Вестника» товариства (Д-13126). Документ був складений у м. Петербург і датований 31 травня 1890 року. По-друге, похвальний відгук Товариства спасіння на водах, виданий художниці Олені Петрівні Самокіш, дружині М.С. Самокіша, за участь у створенні виставки предметів Сходу, який також був складений у м. Петербург і датується 31 серпня 1894 року (Д-13127).

Провівши систематизацію грамот та похвальних листів кінця XVIII — початку XX ст. в колекції Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова, ми бачимо, що існуючі документи цікаві і різноманітні. Вони ілюструють широкий спектр питань, пов'язаних з розвитком держави, освіти, військової справи, історичних подій цих часів і можуть бути використані у виставковій, масовій та дослідницькій роботі.

Джерела та література

1. Глотова Ю.О. Система народної освіти в Харківській губернії у XIX — на початку XX ст. [Текст] / Ю.О. Глотова // Двадцять перші Сумцовські читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: іновачії та збереження традицій», присвяченої 95-річчю з часу заснування Харківського історичного музею, 17 квітня 2015 р. — С. 197-204.
2. Грамота [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Грамота>

ВИДАННЯ ХАРКІВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ПОШИРЕННЯ В НАРОДІ ГРАМОТНОСТІ ТА ЛІТЕРАТУРА ПРИСВЯЧЕНА ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ В ФОНДАХ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

***Голенищева Антоніна Петрівна,
бібліотекар ХІМ
імені М. Ф. Сумцова***

Харківське товариство поширення в народі грамотності було створено 24 березня 1869 р. і проіснувало до 1920 р. Воно займалося шкільною та позашкільною освітою.

Засновниками товариства були: Я. Гордієнко, В. Спаський, М. Бекетов, Д. Каченовський, С. Миропольський, П. Лук'янов. Товариство ставило перед собою наступні завдання: «надавати матеріальну допомогу вже існуючим народним школам; відкривати

нові школи; розповсюджувати в народі корисні книги; піклуватись про підготовку досвідчених викладачів» [1, с. 153].

Харківське товариство грамотності існувало на членські внески, пожертвування та субсидії від міського та земського самоврядування. Також діячі товариства заробляли гроші влаштовуючи народні гуляння, виставки, лекції, читання, спектаклі.

Товариство складалося з восьми комітетів і комісій: довідково-педагогічного комітету і музею наочних приладь, шкільного педагогічного комітету, санітарного комітету і комітету літніх колоній, комісії народних читань, бібліотечного та комітету з управління народним будинком, комісії «розумних розваг» [4, с. 57].

За ініціативою Харківського товариства поширення в народі грамотності в місті було організовано багато шкіл: щоденні — Москалівську ім. Ф.С. Карпова (1869), російсько-єврейську ім. М.М. Бекетова (1872), Ново-Павлівську ім. В.М. Гаршина (1900), та дві повітові — Сумське жіноче училище (1888) та народне училище на хуторі Байраки Старо-Салтівської волості Вовчанського повіту.

Першу щоденну школу було відкрито у 1869 р. на Москалівці. Спочатку у школі було 50 учнів, та кількість учнів з року в рік зростала, приміщення, надане школі Преображенським попечительством, стало тісним. Постає питання про спорудження спеціального приміщення для цієї школи.

Один із засновників Харківського товариства грамотності Ф.С. Карпов у 1871 р. пожертвував місце на Москалівці в 150 сажнів для будівництва приміщення школи.

В 1872 р., приплативши 200 крб., Карпов обміняв це місце на більш зручне, а також пожертвував на будівництво школи 1433 крб. 35 коп.

Значні пожертви надійшли від Я.С. Гордієнка, Т.С. Кульшина, П.П. Рижова, Е.К. Кроянського.

Згодом Харківське міське управління виділило майбутній школі 2000 крб. [4, с. 4]. «Це був загальнодоступний навчальний заклад, що давав початкову освіту. Школа відзначалася гарним викладанням.» [6, с. 121].

Першим попечителем Москалівської школи був Ф.С. Карпов. Щороку він надсилав 150 крб. на її утримання. У 1891 р. Ф.С. Карпов вклав довічно до Харківського міського банку капітал у розмірі 10 000 крб., щоб і після його смерті проценти з цього капіталу йшли на утримання школи. Харківському товариству грамотності він залишив у спадщину капітал у 187 тис. крб. Окрім фінансової допомоги Ф.С. Карпов постійно цікавився побутовими умовами учнів та їх успіхами у навчанні [3, с. 18].

Після смерті Ф.С. Карпова рішенням загальних зборів товариства від 25 жовтня 1898 р. Москалівській школі було присвоєно його ім'я.

В бібліотеці ХІМ є книга: «История первой начальной школы Харьковской школы распространения в народе грамотности имени Ф.С. Карпова (с 1869 по 1903 г.)». — Х., 1904.

У книзі розглядається історія виникнення школи, джерела її утримання, витрати. Окремий розділ присвячений викладачам, попечителям, правилам приймання до школи, системі викладання.

Окрім щоденних загальноосвітніх шкіл Товариство грамотності мало щоденні ремісничі школи: Харківську жіночу ремісничу (1877 р.), Харківську малярно-декоративну імені М.І. Бородавського (1890 р.), Безруківську Хутірську (1894 р.) та Богодухівську жіночу ремісничу школу (1896 р.).

Однією з форм народної освіти наприкінці 1850-х на початку 1860-х років були недільні школи для простого народу. Доступ до шкіл був вільний. У 1869 р., у приміщенні Олександрівської міської школи, була відкрита жіноча недільна школа, а в 1870 р., при Харківському духовному училищі, розпочала свою роботу чоловіча недільна школа.

Під безпосереднім керівництвом Харківського товариства поширення в народі грамотності недільні школи діяли в Сумському, Слоб'янському, Богодухівському, Старобільському повітових відділеннях.

Немалий досвід Харківське товариство поширення в народі грамотності набуло і в позашкільній сфері діяльності — «В другому десятилітті свого існування воно розпочало планомірну і систематичну культурно-освітню діяльність з влаштуванням народних читань спочатку в Харкові, а згодом в усіх повітах Харківської губернії» [5, с. 95].

У 1882 р. на загальних зборах членів Товариства була схвалена пропозиція С.О. Раєвського влаштувати в Харкові, за прикладом інших міст, народні читання з «туманними картинами» (діапозитивами). Перше читання відбулося в приміщенні другої школи Товариства грамотності 27 березня 1883 р. Протягом двох місяців відбулося 6 читань на яких побувало 350 слухачів. На деякий час проведення читань було припинено, але в 1886 р. вони були відновлені, а в 1887 р. читання були перенесені у більш зручне приміщення Харківського реального училища [2, с. 203-204]. Читання все більше приваблювали до себе відвідувачів, які приходили сюди цілими сім'ями із найвіддаленіших районів міста.

У 1890 р. з'явилося ще одне приміщення для читань — на Лисій горі в четвертому приходському училищі. З цього часу кількість аудиторії у Харкові постійно зростала, і на початок ХХ ст. досягла восьми [5, с. 96]. Завдяки клопотанням членів комісії про надання субсидії в 1896 р. Земство виділило 1100 крб. на рік на проведення читань у повітах. Читання стали проводитися в повітових містах: Богодухові, Старобільську, Вовчанську, Куп'янську, Слов'янську, Ізюмі, Лебедині, Золочеві а також у великих селах повітів. В діяльності Харківського товариства грамотності народні читання відіграли важливу роль.

Про діяльність комісії народних читань можна дізнатися із її звітів.

Так, в бібліотеці ХІМ є такі видання: «Краткий очерк деятельности Харьковской комиссии народных чтений за первое десятилетие ее существования (1886-1896)» — Х., 1896; «Отчет о народных чтениях в Харькове с 1 января 1896 г. по 1 января 1897 г.». — Х., 1897 та звіти за 1898, 1901, 1914 рр.

Другим напрямом у позашкільній роботі Харківського товариства грамотності було створення народних бібліотек — читалень. Перші 4 народні бібліотеки були відкриті в 1871 р. в м. Липці, с. Мерефа, с. Нова Водолага і с. Пісочин. Але ці спроби за різних причин закінчилися невдачею. В 1890 р. це питання знову постало перед Правлінням Харківського товариства і воно почало збирати книжковий фонд для майбутніх бібліотек. 24 травня 1894 р. був створений спеціальний комітет по влаштуванню сільських бібліотек. Комітет клопотав про відкриття сільських бібліотек і народних читалень в межах Харківської губернії, складав каталоги, інструкції для сільських бібліотекарів, правила читачів, дбав про забезпечення бібліотек канцтоварами, меблями та іншим майном [5, с. 101].

На початку ХХ ст.. Харківська губернія вийшла на друге місце в Росії за кількістю сільських бібліотек. У самому Харкові було створено 5 міських бібліотек. Першу безплатну народну читальню Харківського товариства грамотності було відкрито на Москалівці по Васильківському провулку 1 грудня 1891 р. Спочатку це була читальня, тобто книги видавалися відвідувачам для читання в читальній залі. 3 9 лютого 1892 р. комітет організував абонемент видачі книг для домашнього читання, чим сприяв розширенню кола своїх читачів [5, с. 105]. 3 1906 р. перша бібліотека — читальня Харківського товариства грамотності стала носити ім'я російського поета М.О. Некрасова. Друга бібліотека — читальня була відкрита для читачів іншої околиці — Панасівки 26 травня 1894 р.

У тому ж році у Захарківському районі міста, де знаходилося багато заводів та фабрик, в приміщенні волосного правління було відкрито філію першої бібліотеки-читальні. В 1899 р. бібліотека одержала статус самостійної установи і стала третьою бібліотекою-читальнею. [2, с. 136].

Один з найстаріших членів товариства грамотності М.П. Баллін очолив групу інтелігенції, яка вирішила створити ще одну міську безплатну народну бібліотеку на Журавлівці. Було обрану комісію, яка організувала збір коштів і членських внесків, впорядкувала книжковий фонд і склала каталог. Пожертвування на відкриття четвертої бібліотеки надходили грошима, книгами, необхідними меблями. 24 серпня 1896 р. відбулося відкриття четвертої бібліотеки Харківського товариства. Але через 6 років комітет постановив перенести читальню до народного будинку. На новому місці комітет четвертої читальні одержав широкі можливості [5, с. 111].

Крім бібліотеки, тут успішно працювала читальна зала, до якої заходили відвідувачі чайної та їдальні, відкритих у народному будинку. На Журавлівці ж силами комітету четвертої бібліотеки на чолі з М.П. Балліним, було знов відкрито філію, яка стала користуватися успіхом не лише у мешканців Журавлівки, а й у жителів сусідніх сіл.

В 1903 р. загальні збори Харківського товариства грамотності визнали Журавлівську бібліотеку самостійним закладом з власним комітетом, яка стала п'ятою бібліотекою. Після смерті М.П. Балліна народній бібліотеці-читальні було присвоєно ім'я її засновника [2, с. 147].

Бібліотеки, створені Харківським товариством грамотності у селах Харківської губернії і в самому Харкові, мали велике значення. Вони пропонували народу доступний книжковий фонд, давали можливість розумно і корисно проводити свій вільний час. В бібліотеці ХІМ є наступні видання, які висвітлюють роботу бібліотек-читальень: «Отчет о деятельности комитета по устройству сельских библиотек и народных читален за 1901 г.» — Х., 1903; «Отчет о деятельности 1-й бесплатной народной библиотеки-читальни имени Н.А. Некрасова Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1913 г.» — Х., 1915.

З перших днів свого існування Харківське товариство грамотності планувало видавати доступні за ціною книги для народу. На загальних зборах 31 березня 1891 р. було засновано видавничий комітет. Першим головою був професор В.Я. Данилевський, секретарем — С.Ф. Русова [5, с. 114]. Щоб заробити кошти на видан-

ня книг, члени комітету читали благодійні лекції, влаштовували спектаклі, надсилали грошові пожертвування. За двадцятирічний період існування комітету в світ вийшло близько 170 найменувань книг загальним накладом більш 2,5 млн. примірників [5, с. 120].

У 1906 р. діячі Харківського товариства грамотності вирішили видати своєрідний посібник — «Народну енциклопедію наукових і прикладних знань» для всіх бажаючих займатися самоосвітою. Написанням статей та їх редагуванням займалися 150 співробітників. Друкувалася енциклопедія товариством І.Д. Ситіна в Москві [2, с. 197]. Це видання, що охоплювало весь цикл наукових і прикладних знань, було першою спробою донести в доступній формі наукові знання до найширших прошарків населення. В бібліотеці ХІМ є це видання: «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний». — Т. 1-14. — М. — 1910-1912.

Значним досягненням Харківського товариства грамотності було будівництво і діяльність Народного будинку. Товариству потрібно було мати велике приміщення для проведення різноманітних масових заходів. Під будівництво Народного будинку Міська дума у вересні 1897 р. надала безкоштовно Товариству ділянку землі на Кінній площі. Губернський комітет попечительства про народну тверезість виділив субсидію в розмірі 10 000 крб. З державної скарбниці надійшло 30 000 крб. Субсидії надіслані Міністерством фінансів, Харківським губернським земством, пожертвування від П.І Харитоненка, позика, надана двома членами Товариства грамотності на вигідних умовах, допомогли завершити обладнання приміщень Народного будинку [2, с. 220-221].

Урочисте відкриття Народного будинку відбулося 2 лютого 1903 р. В ньому розмістилася чайна, що належала Харківському міському комітету піклування про народну тверезість, народні читання, четверта безплатна бібліотека-читальня, книжкові крамниці видавничого комітету, курси крою і шиття, театр [7, с. 5].

Важливе місце в діяльності Народного будинку належало роботі театральної студії. В її репертуарі були українські, російські та іноземні драматичні твори. «Великого значення комітет по управлінню народним будинком надавав поширенню корисних знань серед народу шляхом організації популярних лекцій, які читалися, в основному професорами Харківського університету» [5, с. 129].

Також щонеділі в Народному будинку комісія народних читань Харківського товариства грамотності влаштовувала безплатні читання зі «світловими» картинами, які демонструвалися при допомозі «чарівного» ліхтаря. Читання художніх творів чергувалися

з читанням науково-популярного змісту. На різдвяні свята в Народному будинку обов'язково влаштовували ялинку для дітей фабрично-заводських робітників [2, с. 227]. Кожна дитина отримувала подарунок — пакунок ласощів та іграшку.

В приміщенні Народного будинку було влаштовано дитячий садочок для дітей дошкільного віку, а на вільній території біля будинку було влаштовано дитячий майданчик.

В 1906 р. Харківський народний будинок на виставці в бельгійському місті Л'єті одержав вищу нагороду — почесний диплом за просвітянську діяльність і різноманітність представлених експонатів [8, с. 7].

Про діяльність комісії по управлінню Народним будинком Харківського товариства грамотності можна дізнатися із окремого видання: «Отчет о деятельности комиссии по управлению народным домом Харьковского общества грамотности за 1915 год». — Х., 1916, яке є в бібліотеці музею.

Харківське товариство грамотності видавало загальні щорічні звіти. Вони містили в собі доповіді про діяльність загальних зборів і їх рішення, звіти про прибутки і витрати Товариства, персональний склад правління, звіти навчальних закладів, міських і сільських бібліотек, комітетів і комісій товариства. В бібліотеці ХІМ є наступні звіти: «Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1895 год» та звіти за 1896, 1897, 1898, 1906, 1913 рр. До 40-літнього ювілею Харківського товариства грамотності членом цього товариства О.А. Дідріхсоном була написана праця: «Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности (1869-1909)». — М., 1911. В книзі досліджується історія Товариства через діяльність його окремих закладів та установ. Книга містить багато фотографій діячів Товариства та його закладів.

У 90-і роки дев'ятнадцятого століття робота Харківського товариства поширення в народі грамотності була спрямована більше на позашкільну освіту. За ініціативи С.О. Раєвського товариство вирішило організувати з'їзд і з його трибуни розповісти про досягнення і проблеми позашкільної освіти.

Термін «позашкільна освіта» в 1914 р. був ще заборонений цензурою і з'їзд скликали під назвою з'їзду «розумних розваг».

З'їзд відкрився 7 червня 1915 р. в народному будинку Товариства і тривав до 12 червня [3, с. 115]. На з'їзді розглядалися питання раціональної організації розумних розваг з метою боротьби за народну тверезість та використання позашкільних заходів для

духовного і фізичного розвитку населення. З'їзд видав два томи своїх матеріалів: «Труды созданного Харьковским обществом грамотности 7-12 июня 1915 г. в Харькове съезда по вопросам организации разумных развлечений для населения Харьковской губернии: в 2-х томах». — Х., 1915. В бібліотеці ХІМ є I і II томи цього видання. Перший том має ілюстрації.

Своєю різноплановою та масштабною роботою Харківське товариство грамотності зробило вагомий внесок у розвиток народної освіти та позашкільної діяльності. Видання товариства та література присвячена його історії допоможе науковим співробітникам музею в їх науково-дослідній, експозиційній та науково-освітній роботі.

Джерела та література

1. Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях [Текст] / Собрал и издал А.Н. Гусев. — Х.: Тип. Адольфа Даре, 1902. — 260 с.
2. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности (1869-1909) [Текст] / Сост. А.А. Ди-дрихсон. — М.: Изд-во И.Д. Сытина, 1911. — 262 с.
3. История первой начальной школы Харьковского общества распро-странения в народе грамотности им. Ф.С. Карпова (с 1869 по 1903 год) [Текст]. — Х.: Тип. Губернского Правления, 1904. — 69 с.
4. Історія міста Харкова ХХ століття [Текст] / О.Н. Ярмиш, С.І. Посо-хов, А.І. Епштейн та ін. — Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. — 686 с.
5. Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотнос-ті (1869-1920 рр.) [Текст] / Т.В. Коломієць. — Х.: Консум, 1998. — 192 с.
6. Кононенко О.Є. Харківчизнознавство [Текст] / О.Є. Кононенко, Л.С. Шульженко. — Х.: Гімназія, 2002. — 304 с.
7. Отчет о деятельности комиссии по управлению народным домом Харьковского Общества Грамотности за 1915 год [Текст]. — Х.: Епар-хияльная Типография, 1916. — 42 с.
8. Отчет о деятельности комитета по управлению народным домом Харьковского общества грамотности за 1906 год [Текст]. — Х.: Рус-ская Типо-Литография, 1907. — 38 с.

РУЧНІ ГРАНАТИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ (з колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова)

*Казус Валентина Олександрівна,
зав. відділу науково-
експозиційної роботи II ХІМ
імені М. Ф. Сумцова
Соколов Андрій Володимирович,
зав. наукового відділу нових
технічних засобів ХІМ
імені М. Ф. Сумцова*

Як і будь який різновид зброї, ручні гранати мають свою довгу й цікаву історію. Прадавні зразки сучасних гранат почали виготовлятися в IX ст. ще до виникнення пороху. Для виготовлення корпусів гранат слугували найрізноманітніші матеріали. Перші свідчення про використання такого типу зброї знаходимо в описах давньої столиці Єгипту Фустату [5, с. 5].

Прадавні зразки такої зброї виготовляли з урахуванням кількох параметрів: корпус повинен бути водночас і міцним (щоб не зруйнувався до застосування), і крихким для того, щоб під час застосування дав велику кількість осколків і розповсюдив свій зміст якнайбільше. Споряджалися корпуса або вапном (хімічна суміш) чи вогнебезпечними сумішами.

В європейських літописах згадування про використання ручної розривної зброї, що кидають у скупчення супротивника з'являються на початку XIII ст. Вже в XVI сторіччі про таку зброю пишуть у працях, присвячених військовій справі, в цей же час вона отримує назву «граната» («зерниста» на латинській мові) [1, с. 210]. Можливо за аналогією з плодом граната, який при падінні далеко розкидає свої зерна.

У працях тогочасних майстрів військової справи знаходимо найрізноманітніші способи і матеріали для виготовлення гранат. Корпус міни рекомендували виготовляти з міді, заліза, дерева, скла та глини. Застосовувалися навіть ємкості з матерії просякнутої воском. Для збільшення вражаючої дії рекомендували корпус обмазувати воском, в нього кріпити кулі та знову залити воском. Запальним пристроєм гранати могла слугувати ганчірка просякнута вогневою сумішшю або пороховий запал, що знаходився в отворі корпусу. В XVII ст. з'являються і перші зразки гранат ударної дії, які розриваються при падінні на ґрунт [5, с. 7].

Оскільки більшість корпусів у період XVI-XVII ст. виготовлялися з чавуна або заліза, для їх застосування були необхідні чи добре фізично розвинуті люди, чи спеціальні пристрої для метання. В більшості армій Європи в XVII-XVIII ст. з'являються спеціальні окремі підрозділи, які були озброєні гранатами. Наприкінці XVII ст. в армії Франції було сформовано перший підрозділ, на озброєнні якого були гранати. В австрійській армії з XVIII ст. до початку XIX ст. в гренадерські підрозділи приймали людей великої фізичної сили, добре розвинутих та «страшного вигляду» [5, с. 10].

На середину XIX ст. в більшості країн Європи ручні гранати стали необхідним атрибутом оборони фортець під час їх штурму супротивником. Наприклад, для Російської імперії існував особливий розклад розподілення даних боєприпасів: на кожні 30 сажень лінії оборони потрібно було 50 штук гранат. Їх застосування було відпрацьовано розрахунком з трьох військовослужбовців. Перший кидав гранату в супротивника, другий споряджав боєприпаси, третій підносив їх до першого номера розрахунку. За одну хвилину такий розрахунок використовував до 10 гранат. Для захисту фортець іноді застосовували жолоби, по яким гранати котилися на ворога [5, с. 11].

У другій половині XIX ст. (1856 р.) в Російській імперії був виданий наказ, за яким усі вогнепровідні запали для гранат замінюються на теркові, але у більшості армій світу ця зброя лишається дорядною.

З початком російсько-японської війни ручна граната стає більш необхідним видом зброї, який застосовували як при наступі, так і при обороні обидві сторони конфлікту. Конструктори боєприпасів застосували для виготовлення все, що знаходилося у наявності: шматки труб, залишки гільз, штатні шашки вибухових речовин у полотняних або дерев'яних корпусах [5, с. 19].

На початок Першої світової війни у Російській імперії ще не було великої кількості одноманітного типу цього озброєння. Нові зразки розроблялися капітаном артилерії В.Й. Рдултовським. Розробка гранат розпочалася в двох напрямках: перший напрямок — це тип боєприпасу вагою майже два фунта (800 гр) так звана «граната для розвідників» споряджався 80 гр. меленіту в корпус з цинку. Враження осколками супротивнику задавали розміщені в корпусі гранати хрестоподібно нарізані пластини. Після декілька вдосконалень і випробувань цей вид зброї був прийнятий на озброєння як граната зразка 1912 р. Вона мала дерев'яне руків'я. Під час бою, для знищення дровових загороджень до корпусу кріпився шнур з обтяжу вальним фрагментом. Завдяки цьому фраг-

менту граната під час кидка чіплялася за дріт і не падала на землю. Відстань кидка такої гранати дорівнювала близько 40 метрів.

На основі гранати 1912 р. в подальшому було створено новий зразок 1914 року [2, с. 4]. Корпус був циліндричної форми загальною довжиною 216 мм, виготовлювався з білої жести. Для наповнення використовували в різних умовах: амонал, меленіт і тротил. Дальність ураження супротивника осколками досягала у різних модифікаціях від 4 до 12 метрів, а осколки розлітались іноді на 50 метрів. Розривний заряд розплавленого тротилу заливали в герметичний корпус, що дозволяло уникнути руйнації під впливом зовнішнього середовища. Під час Першої світової війни цей зразок зброї став основним поруч з іншими вітчизняними та закордонними гранатами і знаходився на озброєнні Російської, а потім і Червоної армій до 1930 р., коли його було модернізовано [2, с. 6].

З появою під час Першої світової війни нової військової техніки, такої як танк, виникла потреба у виготовленні боеприпасів, які могли би його знищити. У різних арміях в цей період проблему боротьби піхоти з танками вирішували по-різному. Одні виготовлювали в'язанки звичайних протипіхотних гранат для ушкодження бойової машини та екіпажу. Інші підсилювали існуючий заряд протипіхотної гранати додатковими комплектами вибухівки. В Російській імперії було декілька зразків боеприпасу для знищення броньованої техніки ворога або для руйнування укріплень. Граната штабс-капітана Новицького мала загальну вагу 2,2 кг при вазі вибухового заряду до 1,75 кг. Такими гранатами озброювали спеціальних бійців-саперів. Разом з тим, для тих же цілей у всіх воюючих сторін під час Першої світової війни з'являлись саморобні потужні гранати. Деякі з конструкцій таких саморобних гранат проіснували до Другої світової війни і застосувалися досить успішно.

На озброєнні армій Німеччини та її союзників під час Першої світової війни знаходилися декілька видів гранат. Після закінчення російсько-японської війни вище військове керівництво Німеччини зробило висновки щодо застосування нових видів зброї: кулеметів, легкої артилерії та гранат. Ще до початку Великої війни промисловість Німеччини почала масове виробництво гранат. І якщо спочатку вони призначалися для традиційного застосування гарнізонами при облозі фортець, то пізніше більша частина цієї зброї була направлена до піхотних підрозділів разом з інструкторами. Гранати випускали як дистанційної, так і ударної дії.

Найбільш розповсюдженою в німецькій армії була кулеподібна граната (Kugelhandgranate: Kugel — куля; Hand — рука). Це осколкова граната дистанційної дії призначалася для ураження супро-

тивника під час оборони позицій. Споряджена граната важила близько 800 гр. [5, с. 57], виготовлювалась у вигляді кулі з чавуну діаметром 80 мм. Зовнішній бік був ребристий з рисками. Вибуховою речовиною слугував чорний порох. Приводилася вона в дію за допомогою теркового запалу із затримкою від 5 до 7 секунд. Терковий запал виготовлявся з латунної трубки з терковим і дистанційним складом всередині. Терку робили з шматків дроту скрученого спіраллю, який розміщався в дистанційному складі. Виривання терки відбувалося за допомогою витяжного пристосування. Воно виготовлялося зі шкіри та мало на одному кінці петлю, а на іншому карабін. У трубці запалу, біля корпусу гранати, знаходився отвір для виходу порохових газів.

У міжвоєнний час Німеччина доклала багато зусиль для розробки нових видів гранат та вдосконалення існуючих. Одним з цих зразків була ручна граната М 39 (Einhandgranate) [6, с. 95]. Корпус гранати зроблено з 2-х частин, які з'єднані вальцюванням. У верхній частині отвір для кріплення запалу ВЗ Е — 39. Діаметр гранати 60 мм, висота із запалом 98 мм. Вибухова суміш комбінована: 50 % тротилу та 50 % амонієвої селітри (амотол), або повністю з тротилу. Вага вибухової речовини — 110 гр, вага спорядженої гранати — 220 гр. Застосовувався запал теркового типу характерний для більшості гранат Німеччини Другої світової війни, але з різною затримкою горіння уповільненого складу: 1-й — 1 сек. (червоний); 2-й — 4,5 сек. (блакитний); 3-й — 7,5 сек. (жовтий); 4-й — 10 сек. (білий). Радіус враження був близько 10-15 метрів, дальність кидка до 35 метрів. На більш пізніх зразках до нижньої частини кріпилося кільце для зручності кріплення. Для стрільби з сигнального пістолета «Вальтер» такою гранатою комплектувався додатковий пристрій. Зразок гранати М-39 декілька років тому було передано до фондів Харківського історичного музею. Не зважаючи на те, що дані зразки гранати не є рідкісними, вони досить не чисельні у колекціях музеїв.

У французькій армії, як і в німецькій, зробили належні висновки з російсько-японської війни. На час початку Великої війни в армії Франції вже існувала програма навчання поводження з гранатами. Для гренадерів існував спеціальний курс навчання, який з початком війни було вдосконалено. Та однаково, поводженню з гранатами навчають весь особовий склад піхоти. Так звані «вибрані» гренадери навчалися не тільки застосуванню гранат під час загальної атаки, але й використанню їх під час рейду чи індивідуального бою. Також особливий склад знайомили і з трофейними різновидами зброї. «Вибрані» гренадери повинні були проводити як інструктори

заняття з поповненням, уміти виготовляти боеприпаси з підсобних матеріалів, а також переробляти бойові боеприпаси в учбові для навчання особового складу. На озброєнні гренадерів були гвинтівка і палиця, гранати марки Ф-1, що були прийняті на озброєння у Франції в 1915 р. [5, с. 71]. Перед застосуванням гранату били по кришці запалу і кидали у ворога. Розрив корпусу наставав після вигорання дистанційного складу. Пізніше запал було модернізовано і він отримав запобіжний важіль. Такі боеприпаси після Першої світової війни у декількох різновидах виконання застосовувалися в багатьох арміях світу. Різноманітні зразки такої зброї було прийнято на озброєння в США, Польщі, СРСР та інших країнах. Наприклад, у Радянському Союзі модернізована інженером Храмеєвим граната Ф-1 була на озброєнні Червоної армії з кінця 30-х років ХХ ст. із запалами системи Ковешнікова (пізніше — уніфікований запал ручної гранати — УЗРГ). У армії Польщі подібна зброя мала запал системи Ролана. Під час Другої світової війни виготовляли гранати Ф-1 доводилося з будь-яких матеріалів, для цього застосовувалися навіть не придатні на перший погляд речі. У Ленінградській області не одноразово на місцях минулих боїв знаходили гранати, корпус яких виготовлено з порцеляни. Для ліквідації так званого «гранатного голоду» на фронтах використовували й відбраковані корпуси 50 мм мінометних мін [2, с. 45; 5, с. 151].

«Окопна війна» вже з останніх місяців 1914 р. довела, що для застосування гранат необхідні декілька складових: потужний заряд ВР, надійність і простота у використанні та спеціально навчені військовослужбовці. З 1915 р. у Великобританії королівська лабораторія почала крім розробки і удосконалення вже існуючих гранат проводити ще й навчання по застосуванню гранат. Ускладнювався процес навчання, зокрема тим, що на озброєнні в армії офіційно знаходилося 15 типів подібних боеприпасів. Ще наприкінці 1914 р. британське керівництво створило комісію під проводом полковника Джексона для оптимізації такого виду такого виду озброєння. Внаслідок цього, для озброєння війська стали знаходити прості у виготовленні і застосуванні боеприпаси.

У 1915 р. в армії Великобританії було прийнято на озброєння два види гранат: № 15 і № 16. Завдяки своїй формі кулі граната № 15 отримала назву «крокетна» або «більярдна» куля. Гранату № 16, що мала видовжену форму корпусу, назвали лимоном. Обидва зразки зброї мали запал з відрізка вогнепровідного дроту з насиченим спалахуючим складом, який було розміщено в металевій трубці. Гранати ефективно показали себе у сухому кліматі, але у вологому вони досить часто не спрацьовували [5, с. 76]. 25 лис-

топада 1915 р. ці два зразка було знято з виробництва, їх постачання до армії припинено, залишки боеприпасів було передано до арсеналів Російської імперії. Деяка частина таких гранат фарбувався у жовтий колір, завдяки чому, як вважають, отримала у Російській армії назва «лимон» або «лимонка». По аналогії з прізвиськом винахідника Лемона у довідникових виданнях 20-х рр. ХХ ст. ці гранати помилково називають «гранати системи Лемона № 15 і № 16». Корпус гранати № 16 з явними ушкодженнями невизначеного характеру та клеймом «К 1915» присутній в колекції Харківського історичного музею. Корпус сірого кольору має два отвори: нижній, що слугував для спорядження гранати вибухівкою, закритий залишками короку; верхній — для розміщення запалу.

У 1918 р. винахідник Миронович запропонував до трофейних німецьких й англійських гранат № 15 і № 16 механізм запалу ударної дії, який мав декілька запобіжників. Приведення гранати у бойове положення здійснювалося вже під час кидка. У 1919 році було проведено випробування дії механізму при застосуванні боеприпасів. Хоч він і показав дуже задовільний результат, подальші випробування, при яких його випробовували водою, вібрацією та пилом виявили неспроможність запалу до застосування.

Наприкінці 1920-х років у армії СРСР була велика потреба у боеприпасі, який можна було використовувати як при обороні, так і під час наступу. На цей час, з розвитком техніки і озброєння, існуючі в Червоній армії зразки гранат не задовольняли військові потреби. Для виготовлення такого «універсального» типу зброї було залучено чимало конструкторів і підприємств. Відбувся конкурс. Після ряду доопрацювань, виграв зразок розроблений в кінці 1920-х років Дяконовим. Граната РГД-33 мала вагу без оборонного чохла 500 гр, з чохлам, який кріпився на корпусі гранати і слугував для додаткового утворення осколків, 700 гр. бойова частина гранати споряджалася насипним, наливним або пресованим тротилом вагою близько 140 гр. Між корпусом і зарядом знаходилася металева стрічка з нарізаними осколками (біля 2000). Суцільне ураження осколками без чохла становило близько 5 метрів, з чохлам — 25 метрів [2, с. 5].

Для подальшого спрощення виробництва боеприпасів, вже під час Другої світової війни, С.Г. Коршуновим на заводі № 58 був розроблений новий зразок гранати РГ-42. Граната призначалася для наступальних дій. Корпус виготовлявся у формі циліндра з листового заліза. Вибуховою речовиною слугував насипний тротил (близько 120 гр.) або його суміші. Між корпусом і вибуховою речовиною знаходилася металева стрічка, що складалася з декілька прошарків [2, с. 45]. Граната важила 400 гр. Зона суцільного

враження осколками була 5 метрів, розліт осколків до 25 метрів. Метнути гранату підготовлений боець міг на 40 метрів [3, с. 595]. Крім цього гранату РГ-42 та інші використовували в період Другої світової в якості протипіхотних мін за аналогією з ПОМЗ-2 (піхотно-осколкова міна загородження). Якщо ручні гранати РГД-33 і РГ-42 з оборонним чохлам використовувалася в якості міни натягувальної дії з рідним запалом, то для гранати Ф-1 та деяких трофейних зразків використовували мінний підричник «МУВ».

На даний час в колекції Харківського історичного музею є декілька зразків гранат РГ-42 і РГД-33. Ці зразки зброї вдало доповнять як стаціонарні так і короткотермінові виставки, присвячені подіям Другої світової війни та визволенню України від нацистських загарбників.

Джерела та література

1. Военный энциклопедический словарь [Текст] / под. ред. Н.В. Огаркова. — М.: Воениздат, 1984. — 863 с.
2. Карпенко А. Отечественные ручные гранаты [Текст] / А. Карпенко — М.: Цейхгауз, 2006. — 88 с.
3. Наставления по стрелковому делу [Текст] / ред. В.М. Чайка. — М.: Военное издательство, 1985. — 640 с.
4. Прибылов Б.В. Ручные гранаты [Текст] / Б.В. Прибылов. — М.: Арктика 4Д, 2004. — Вып. 1. — 144 с.
5. Прибылов Б.В. Ручные и ружейные гранаты [Текст] / Б.В. Прибылов, Е.Н. Кравченко. — М.: Арктика 4Д, 2008. — Вып. 2. — 776 с.
6. Справочник по патронам, ручным и специальным гранатам иностранных армий [Текст] / под ред. И.С. Мурзаева, Н.М. Хананова. — М.: Военное издательство Министерства Вооруженных сил Союза ССР, 1946. — 136 с.

НІМЕЦЬКИЙ ПІСТОЛЕТ ІЗ ФОНДІВ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

Данченко Сергій Олексійович,
співробітник ХІМ
імені М. Ф. Сумцова

За весь час свого існування пістолет є наймасовішим видом особистої зброї. Пістолетами володіли чоловіки і жінки, військові і цивільні особи. Серед численних різновидів цієї зброї були як широко відомі моделі, наприклад, Маузер, Браунінг, Вальтер,

так і системи маловідомі, які випускалися невеликими підприємствами в обмеженій кількості. Саме до таких моделей належить німецький автоматичний пістолет, що зберігається у фондах Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова (рис. 1-3).

Ця одиниця зберігання є автоматичним пістолетом «ФЛ Зельбстладер» (F.L. Selbstlader), виготовленим на підприємстві «Геверунд Фарредфабрик» у місті Целла Санкт-Блазієн, заснованому Фрідріхом Лангенханом [2, с. 241, 308].

У 1842 році в невеликому курортному містечку Целла Санкт-Блазієн на німецькій землі Баден-Вюртемберг Ф. Лангенхан заснував свою *Gewehr-und Fahrrad-Fabrik*, де кілька десятиліть виготовляв мисливські рушниці і велосипеди. Наприкінці XIX століття модною і прибутковою темою стала автоматична зброя, револьвери і пістолети. Виходячи з цього, Лангенхан прийняв рішення переорієнтувати своє виробництво. Це було досить складно, оскільки ринок зростав і розвивався, і виробництвом ручної зброї займалося вже дуже багато людей.

Розробка автоматичного пістолета була розпочата в 1914 році, практично з початком Першої світової війни. Патент був оформлений у 1915 році. Основним покупцем, як передбачалося, була німецька армія, що поставила цей пістолет на озброєння як «*Aushilfswaffe*», тобто допоміжну зброю. Свій перший пістолет Лангенхан назвав «ФЛ Зельбстладер» (F.L. Selbstlader). Літери F.L. означали ініціали розробника (рис. 4, 5) [4].

Саме такий пістолет зберігається у фондах Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова. Він є звичайною зброєю калібру 7,65 мм із вільним затвором. Його єдиною особливістю був затвор, виконаний окремим від кожуха вузлом. До рами затвор кріпився за допомогою різьбового з'єднання, а поворотна пружина розміщувалася у верхній частині кожуха і за допомогою нерухомого фіксатора утримувалася над казенною частиною ствола. Затвор рухався в пазах рамки, праворуч якої був зроблений виріз, що утворює досить велике вікно для викидання гільз. Через це затвор не мав достатнього упору. Зчеплення затвора з кожухом забезпечувалося хомутиком, що був прикріплений до кожуха на шарнірі і з'єднувався із затвором за допомогою виступів і великого гвинта на торці останнього. Саме ця особливість конструкції і стала основою для реєстрації патентної заявки на винахід. Проте на практиці виявилось, що в міру зносу зброї хомутник утримував затвор все слабкіше і слабкіше, а гвинт поступово відкручувався, слабшаючи з кожним зробленим пострілом. Якщо не стежити за ним, то врешті-решт хомутник може злетіти, і тоді затвор буде ви-

1

2

3

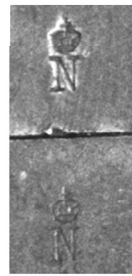
4

5

6

7

кинутий із кожуха. Це було істотним недоліком цієї моделі. Після того як фірма випустила близько 13 500 пістолетів «ФЛ Зельбстладер», було вирішено внести в конструкцію деякі зміни, що сприяли усуненню виявлених недоліків. Вікно для викидання гільз із правого боку було подовжене назад настільки, що права напружна затвора повністю зникла, і затвор став рухатися прямо по верхній поверхні рамки. Бічна поверхня затвора була відфрезерована урівень із рамкою і кожухом, а також покрита синім воронінням так, що вікно майже не впадало у вічі. Раніше поміщені всередину рамки з правого боку спусковий важіль і відокремлювач виявилися винесеними на її лівий бік, і їх стало видно зовні, а дерев'яні щічки руків'я були замінені щічками з твердої гуми [1, с. 188].

Заводський номер пістолета з фондів ХІМ ім. М. Ф. Сумцова — 28718, а це означає, що зброя є модернізованою. Із правого боку кожуха є напис:

F.L. SELBSTLADER
D. R. G. M. 625263 — 633251

Ці цифри означають номери патентних заявок, причому номер 633251 з'явився додатково, після того як спусковий важіль став розташовуватися відкрито. На кожусі пістолета нанесені клейма:

Літера N під короною — це клеймо випробувальної станції з відстрілу зброї посиленням зарядом бездимного порошу. Інше (ліворуч) — особисте клеймо майстра, що керував випробувальною стрільбою (рис. 6, 7) [3, с. 124].

На щічках руків'я праворуч і справа нанесені літери **FL**, що означають ініціали виготівника, — Fridrich Langenhan. Із лівого боку кожуха відсутні запобіжник типу прапорця і спусковий важіль.

За своїм типом представлена одиниця зберігання є автоматичним пістолетом (із віддачею вільного затвора). Боєприпаси: патрон 7,65 мм «ауто». Загальна довжина — 16,8 см. Маса без патронів — 670 г. Ствол завдовжки 10,5 см нарізний. Магазин змінний, коробчастий, на вісім патронів.

Загалом підприємство випустило для військових потреб близько 55 000 пістолетів, жоден із яких не потрапив до комерційного продажу. За мірками промислового виробництва зброї така кіль-

◀ Рис. 1. Пістолет Лангенхан (правий бік).

Рис. 2. Пістолет Лангенхан (лівий бік).

Рис. 3. Пістолет Лангенхан (загальний вигляд).

Рис. 4. Фрідріх Лангенхан.

Рис. 5. Логотип фірми-виробника.

Рис. 6, 7. Клейма на пістолеті Лангенхан.

кість випущених пістолетів досить мала (якщо порівняти з моделлю «Люгер Р08», то їх було випущено близько 550 000 штук). Це дає можливість зробити висновок, що пістолет «ФЛ Зельбстладер», який зберігається у фондах Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, є рідкісною і технічно своєрідною зброєю, а тому гідною бути розміщеною в експозиції, присвяченій Першій світовій війні.

Джерела та література

1. Хогг Я. Все пистолеты мира. Полный иллюстрированный справочник пистолетов и револьверов [Текст] / Я. Хогг, Д. Уикс. — М.: Эксмо, 2005. — 384 с.
2. Жук А.Б. Револьверы и пистолеты [Текст] / А.Б. Жук. — М.: Воениздат, 1990. — 431 с.
3. Шаульский Е.В. Клейма на патронах и оружии [Текст] / Е.В. Шаульский, А.Г. Лебардин, П.В. Бердник, В.А. Гуздун. — М.: Можайск-Терра, 1996. — 264 с.
4. Пистолет Лангенхан [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://little-histories.org/2014/12/27/langen/>

УФТІ: МИНУЛЕ ТА СУЧАСНЕ (У КОЛЕКЦІЇ ФОТОГРАФІЙ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА)

*Горлова Тетяна Андріївна,
ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Харківський фізико-технічний інститут (котрий спочатку називався Український фізико-технічний інститут — УФТІ) був створений у 1928 р. 30 жовтня 1928 р. Рада Народних Комісарів УСРР прийняла Постанову про Український науково-дослідний фізико-технічний інститут при Вищій Раді народного господарства УСРР та ухвалила його Статут і штатний розклад у складі 43 чоловік [5, с. 84].

Історія виникнення УФТІ пов'язана з ім'ям директора Ленінградського фізико-технічного інституту Абрама Федоровича Йоффе (1880 — 1960 рр.), який запропонував, використовуючи досвід Німеччини, створити ряд фізико-технічних інститутів у великих містах СРСР, у тому числі у Харкові. Сам А.Ф. Йоффе про це писав: «Інститут, що має бути пов'язаним із промисловіс-

тю, повинен бути там, де є заводи, де є промисловість. У зв'язку з цим доцільно влаштувати центр саме в Харкові» [5, с. 75]. У фондах Харківського історичного музею є тільки одне копійне фото цього видатного фізика (ОФ-24625).

Основними завданнями новоствореного інституту були: проведення досліджень у різних галузях теоретичної та прикладної фізики і технічна допомога промисловості великого індустріального центру України [6, с. 15]. Першим директором УФТІ став І.В. Обреїмов, майбутній академік АН СРСР (1958 р.). Саме І.В. Обреїмов створив тут кріогенну лабораторію для дослідження фізичних властивостей кристалів при низьких температурах, що стала першою в СРСР і четвертою в світі після Лейдена, Берліна і Торонто. В музеї зберігаються 2 фото ученого (ОФ-29156; інв. 12942).

Фізико-технічний інститут розташувався на ділянці площею 6 га в Нагірному районі Харкова, між Чайковською та Юмовською вулицями. На території інституту знаходилися Головний і Високоевельтний корпуси, житлові будинки, гараж, складські та інші підсобні приміщення [5, с. 198].

Офіційні урочистості з нагоди відкриття інституту відбулися 7 листопада 1930 р.

У 1929 — 1930 рр. в УФТІ було наукових працівників — 19, аспірантів — 18, практикантів — 7, адміністративно — технічного персоналу — 27, усього в штаті — 71 чоловік [5, с. 88]. Поступово кількість працівників інституту збільшувалася, і у 1932 р. їх було вже 229. Ядром установи стали ленінградські фізики — експериментатори, які приїхали до Харкова за ініціативою А.Ф. Йоффе. До штату УФТІ увійшли також 5 науковців — харків'ян, 4 консультанти: Рожанський Д.А., Гамов Г.А., Капиця П.Л., який в той час працював в Англії, і професор П.С. Еренфест (Голландія, Лейден).

Кадри для нового фізичного інституту спочатку готував ХММІ (Харківський механіко-машинобудівний інститут), де у квітні 1930 р. був відкритий фізико-механічний факультет, організатором і першим деканом якого став Обреїмов І.В. Згодом було створено й інженерно-фізичний факультет [2]. З 1933 р. центром з підготовки спеціалістів у галузі фізики став фізико-математичний факультет Харківського університету. У фондовій збірці фотодокументів є два копійні фото, присвячені цій тематиці. На них зображені викладачі фізико-математичної кафедри Харківського університету (ОФ-21931) та студенти фізико-математичного факультету (ОФ-21929).

Протягом 30-х років Український ФТІ досяг значних успіхів.

З дня заснування в УФТІ провідним напрямком роботи були дослідження з фізики високих енергій та ядерної фізики. 10 жовтня 1932 року так звана Високовольтна бригада інституту у складі Синельникова К.Д., О.І. Лейпунського, А.К. Вальтера та Латишева Г.Д. вперше у СРСР розщепила ядро атома літію штучно прискореними протонами, повторивши експеримент англійських учених Дж. Кокрофта і Е. Уолтона. Світова наукова спільнота дізналася про досягнення харківських фізиків з повідомлення, надрукованого у газеті «Правда» від 22 жовтня 1932 р. На музейних фотознімках ми бачимо будівлю корпусу УФТІ, де було розщеплено атомне ядро (ОФ-25592, копія), та учасників цього експерименту (ОФ-25593, копія).

У 1931 р. уперше в СРСР харківські учені одержали рідкий водень, а потім у 1932 р. — рідкий гелій; побудували першу в СРСР радіолокаційну установку, найбільший у Європі електростатичний генератор (1937 р.) тощо [3].

З 1929 р. по 1934 р. у Харкові відбулися три перші Всесоюзні конференції з фізики за участю іноземних учених. В останній брав участь Нільс Бор [5, с. 2].

Світове визнання здобули дослідження Шубникова Л.В., Хоткевича В.Г., Рябініна Ю.М., Шепелева Г.Д., Слуцкіна А.О. та ін.

З 1932 р. по 1937 р. в Українському фізико-технічному інституті працював майбутній Нобелівський лауреат Л.Д. Ландау. Він очолював теоретичний відділ УФТІ, кафедру теоретичної фізики на фізико-механічному факультеті ХММІ (1933 р.) та кафедру загальної фізики Харківського державного університету (1935 р.). Завдяки йому Український ФТІ став провідним центром теоретичної фізики. В музеї зберігаються три фото Ландау Л.Д., датовані 1935 р. (ОФ-25593, копія), 1946 р. (Інв. 12926) та 1959 р. (НДФ-9459). Найцікавіше з них — фото 1959 р., де Ландау Л.Д. зображений у групі фізиків у Москві, серед яких були Ахієзер О.І., Ахієзер І.О., Ліфшиц Є.М., Халатников І.М.

У 1939 р. УФТІ отримав назву — Фізико-технічний інститут Академії наук УРСР (ФТІ АН УРСР) [6, с. 43].

Репресії 1937 — 1938 рр. не минули й харківських фізиків — 11 співробітників інституту були заарештовані і 5 з них розстріляні [3].

У 1940 р. наукові співробітники ФТІ АН УРСР В.О. Маслов, В.С. Шпінель і Ф.Ф. Ланге подали заявку на винахід атомної бомби з назвою «Про використання урану як вибухової та отруйної речовини» [2]. Але з-за різних обставин авторське свідоцтво на цей винахід було оформлено лише у 1946 р.

З початку Другої світової війни інститут самовіддано працював на оборону країни. Згідно з планом евакуації ФТІ АН УРСР було вивезено до Алма-Ати. Більша частина працівників, за винятком кандидатів та докторів наук, академіків, була мобілізована на фронт. В евакуації харківські науковці викладали у місцевих вузах, співпрацювали з місцевою оборонною промисловістю. Окрім того, продовжували займатися науковою діяльністю, обробляючи отримані ще у Харкові експериментальні дані. Була навіть проведена наукова конференція [5, с. 436].

Офіційно Фізико-технічний інститут повернувся з евакуації 8 квітня 1944 р. Під час окупації міста його головний корпус та лабораторія були зруйновані. Цінне обладнання та бібліотеку нацисти вивезли до Німеччини. Але вже через два роки були відбудовані корпуси ФТІ, запрацювала кріогенна лабораторія. Цей період представлений одним фотознімком, на якому зафіксована зруйнована будівля інституту (ОФ — 24623).

У другій половині ХХ століття ХФТІ активно займається ядерною енергетикою СРСР, впроваджує в промисловість нові технології та обладнання. Особлива увага приділяється термоядерним дослідженням, що розвиваються за трьома довгостроковими програмами: «Ураган», «Юпітер» і «Пучок». Цьому сприяло також створення в інституті Відділу фізики плазми, засновником і першим керівником якого був Синельников К.Д. [4, с. 72].

Розвиток нових наукових напрямків потребував створення нових сучасних фізичних установок. Широкий розвиток у ХФТІ отримала фізика і техніка прискорювачів електронів і важких частинок. Ученими інституту була розроблена і споруджена серія унікальних установок стелараторного типу: «Сіріус» (1964 р.), «Ураган-1» (1967 р.), «Ураган-2» (1970 р.); газодинамічний стенд для випробування елементів атомних реакторів; найбільший у світі лінійний прискорювач електронів енергією у 2 ГеВ (1966 р.); торсатрони: «Сатурн» (1970 р.), «Ураган-3» (1981 р.) та ін. У музейній колекції представлені фото термоядерних установок «Ураган-1» (ОФ-7576/2) і «Ураган-3» (ОФ-28836, 28838), торсатрона «Сатурн» (ОФ-8345, 6578), а також лінійного прискорювача електронів (ОФ-6574/1-3, 6588, 6579, 25444, 26157/а, 25107).

З 1960 р. ХФТІ був залучений до участі в Урановій і Аерокосмічній Державних програмах. У цей період зростає також внесок харківських науковців в оборонні галузі [2].

У післявоєнний період широкого розвитку набула вакуумна металургія. Харківськими ученими Падалкою В.Г. і Толоком В.Т. була запропонована і доведена до практичного втілення вакуум-

но-плазмова технологія. Вони розробили технологічні процеси зміцнення інструментів, деталей машин і металізації природних алмазів і синтетичних надтвердих полікристаливих матеріалів. Здійснювалось це нанесенням зміцнюючих покриттів на різальний інструмент, деталі машин за допомогою установки «Булат». У середині 70-х років ця технологія була впроваджена на деяких заводах Харкова і Харківської області. Ліцензії на неї закупили фірми зарубіжних країн [2]. Фондова збірка налічує дві фотографії із зображенням установки «Булат» (ОФ-27194, 28299).

У 1955 р. починається будівництво наукового містечка ХФТІ з розвинутою інфраструктурою у с. П'ятихатки. Тут були споруджені великі лабораторії, допоміжні корпуси, житлові будинки тощо.

Основним постачальником кадрів для інституту у цей період стає фізико-технічний факультет Харківського державного університету, відкритий у 1962 р. Першим його деканом був Залюбовський І.І. У 1969 р. факультет переїхав до нового корпусу у с. П'ятихатки.

У 1973 р. ФТІ АН УРСР знову міняє назву — стає ХФТІ Міністерства середнього машинобудування СРСР, але це не вплинуло на характер його наукової досліджень.

У Харківському ФТІ працювало багато визначних фізиків, прізвища яких відомі усьому світу.

Становлення Українського фізико-технічного інституту, організація і початок ядерно-фізичних досліджень в ньому пов'язані з ім'ям Кирила Дмитровича Синельникова, видатного фізика-ядерника, академіка АН УРСР. В інституті він працював 35 років, 20 з них був його директором.

Збірка фотодокументів, присвячена цьому ученому, налічує 20 примірників. Вони надійшли до музею переважно у 60 — 90-х роках 20 ст. і ілюструють різні періоди життя та наукової діяльності Синельникова К.Д.; 9 з них у 1967 р. передала дружина Кирила Дмитровича. Серед них 6 портретних фото 1930-х і 1960-х років (ОФ-14637, 22814, 21927, 21930, 22581, 22580); на одному з них Синельников К.Д. зображений поряд з експериментальним генератором для розщеплення атомного ядра (копія фото надіслана Центральним Держархівом кінофотофонодокументів УРСР). Певний інтерес викликають фотознімки, що стосуються перебування науковця наприкінці 1920-х років в Англії, де він стажувався у Кавендіській лабораторії Ернеста Резерфорда у Кембриджському університеті (ОФ-21932, копія), та перших років існування УФТІ (ОФ-21931, 21928, 21929, копії). На інших фотографіях Синельников К.Д. зображений з науковими співробітниками ХФТІ (ОФ-21933), іно-

земними науковцями-фізиками (ОФ-22583, 22584, 31796, 21926), делегатами міжнародної конференції з фізики у Женеві (1956 р.) (ОФ-21934, 22587), під час читання лекції (ОФ-14639) та на святкуванні свого 60-річчя (ОФ-22582).

У нашому музеї зберігаються також фото академіка АН СРСР Курчатова І.В. (ОФ-24568/3, 21928/2, 22585), якому інститут зобов'язаний участю у багатьох наукових програмах, пов'язаних з дослідженням атомної енергії; Вальтера А.К., академіка АН УРСР, який разом з Синельниковим К.Д. очолював Високовольтну бригаду УФТІ (ОФ-21951, 21950, 21949, 21948, 21947, 21946, 14615, НДФ-9494); докторів фізико-математичних наук академіків АН УРСР Ахієзера О.І. (НДФ-9458, 9460) та І.М. Ліфшица (ОФ-14638, 17999, 18140), творців школи теоретичної фізики, що охоплювала майже усі її напрямки, тощо.

У 1965 р. Харківський фізико-технічний інститут очолив В.Є. Іванов, доктор фізико-математичних наук, член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР. Колекція нашого музею налічує 21 фото цього ученого. На них Іванов В.Є. зображений у лабораторіях ХФТІ під час відвідування їх керівниками АН СРСР та УРСР Келдишем М.В. і Патоном Б.Є. (ОФ-31799, 31801, 31803, 31805, 31807), міністром середнього машинобудування УРСР Славським Є.П. (ОФ-31801); з науковими співробітниками інституту (ОФ-31806, 25443) та студентами фізико-технічного факультету ХДУ (ОФ-7974). Деякі фотознімки присвячені участі Іванова В.Є. у міжнародній конференції з фізики твердого тіла в Алушті у 1978 р. (ОФ-31798, 31804), його перебуванню у складі делегації радянських фізиків-ядерників у США (ОФ-31791, 31800), Англії (ОФ-31794). Як відомо, учені ХФТІ активно займалися проблемами реакторного матеріалознавства, співпрацюючи у цьому напрямку з науковцями з багатьох країн зарубіжжя. Так, наприклад, для першої атомної електростанції у Ясловських Богуницях у Чехословаччині (1972 р.) спільними зусиллями чехословацьких та харківських спеціалістів був створений реактор КС-150 [2]. Одним з авторів цього проекту був Іванов В.Є. Одне музейне фото було зроблено під час відвідування ним цієї атомної електростанції у 1973 р. (ОФ-31802).

Починаючи з 1962 р., у ХФТІ регулярно відзначалися ювілейні дати з нагоди створення інституту (1928 р.) та розщеплення атомного ядра (1932 р.). З цього приводу в Харкові збиралися урочисті засідання, проводилися всесоюзні та міжнародні конференції [5, с. 11]. В колекції ХІМ є фото святкування 40-річчя (ОФ-7577/1-3) та 50-річчя (ОФ-28834, 28833) розщеплення атомного ядра, а також 50-річного ювілею інституту (ОФ-31795).

Окрім вищезазначених фото, цей період історії фізико-технічного інституту представлений фотознімками, зробленими під час відвідування академічної установи Генеральним секретарем Комуністичної партії Болгарії, Головою Народної Ради НРБ Т. Живковим у 1982 р. (ОФ-28835, 28840, 28837, 28839) та Президентом АН СРСР О.П. Александровим і Президентом АН УРСР Б.Є. Патонем у 1983 р. (ОФ-29387, 29388), а також фотографіями окремих співробітників ФТІ: докторів фізико-математичних наук Залюбовського І.І. (ОФ-10438), Зеленського В.Ф. (ОФ-17998, 18002, 18000), Толока В.Т. (ОФ-18002), кандидата фізико-математичних наук Клепикова В.Ф. (ОФ-25270) та ін.

Після розпаду СРСР інститут активно включився в процес становлення науково-технічного комплексу України [3]. Указом Президента у 1993 р. ХФТІ було надано статус першого в Україні Національного наукового центру (ННЦ «ХФТІ»).

У 1996 р. Національний науковий центр «Харківський фізико-технічний інститут» був переданий до сфери управління Державного комітету з питань науки, техніки та промислової політики.

У 2004 р. ННЦ «ХФТІ» увійшов до складу Відділення ядерної фізики та енергетики Національної академії наук України, а також став головною організацією для виконання Державної програми досліджень з ядерних і радіаційних технологій [3].

Зараз ННЦ «ХФТІ» є одним з найбільших та найпотужніших центрів фізичної науки в Україні. На основі його наукових відділень було створено декілька великих наукових установ: Інститут фізики плазми, Інститут фізики твердого тіла, матеріалознавства і технологій, Інститут плазмової електроніки і нових методів прискорення, Інститут теоретичної фізики, Інститут фізики високих енергій і ядерної фізики. Окрім цього, у Центрі створені Науково-дослідний комплекс «Прискорювач», Науково-технічний комплекс «Ядерний паливний цикл», Центр з проектування ядерного палива і активних зон атомних реакторів і деякі інші [3].

У ХФТІ є багато унікальних експериментальних установок, електронні і іонні прискорювачі, а також дослідно-експериментальне виробництво. Видається науковий журнал «Питання атомної науки і техніки».

ННЦ ХФТІ як ядерний об'єкт знаходиться під гарантіями МАГАТЕ [3].

Інститут співпрацює з багатьма міжнародними організаціями та науковими центрами (МАГАТЕ, ЦЕРН, Національна лабораторія ім. Джефферсона (США), Об'єднаний інститут ядерних досліджень у м. Дубна) [3].

6 грудня 2014 р. на території Наукового центру «Харківський фізико-технічний інститут» була відкрита ядерна установка, яка може виробляти більше 50 медичних ізотопів для діагностики захворювань.

У березні 2016 р. харківськими фахівцями була розроблена і запущена перша в Україні ядерна установка світового значення «Джерело нейтронів» [1].

На жаль, цей період історії ННЦ «ХФТІ» не знайшов відображення в музейній збірці фотодокументів.

Джерела та література

1. В Україні запустили першу ядерну установку світового значення [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ua.112.ua/.../v-ukraini-zapustily-pershu-iadernu-ustanovku-svitovoho-znachennia-300127.html>
2. Звонкова Г.Л. Харківський фізико-технічний інститут НАН України: короткий історичний нарис/ Г.Л. Звонкова // Вісник НТУ «ХПІ». — Х.: НТУ «ХПІ», 2013. — Серія: Історія науки і техніки. № 10 (984). — С. 42-50.
3. Національний науковий центр Харківський фізико — технічний інститут [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.kipt.kharkov.ua/bhr.html
4. Прядкин К.К. Харьковский физико-технический институт [Текст] / К.К. Прядкин — К.: Наукова думка, 1978. — 144 с.
5. Ранюк Ю. Лабораторія № 1. Ядерна фізика в Україні [Текст] / Ю. Ранюк. — Х.: АКТА, 2006. — 580 с.
6. Толок В.Т. Физика и Харьков [Текст] / В.Т. Толок, В.С. Коган, В.В. Вла-сов. — Х.: Тимченко, 2009. — 408 с.

МАТЕРІАЛИ ХАРКІВСЬКОГО ОБ'ЄДНАНОГО АВІАЦІЙНОГО ЗАГОНУ В КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

***Зіборова Яна Іванівна,
науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова***

Авіація ніколи не переставала і не перестане дивувати і захоплювати. Адже тисячоліттями допитлива людина плекала мрію про завоювання повітряного простору. І ніякі жертви не могли призупинити боротьбу за велику мрію польоту. Від повітряної кулі та реактивних літаків, що мчали у повітряному просторі

з надзвуковою швидкістю до космічних кораблів, які доставляють людей на орбітальні космічні станції — шлях, подоланий людиною в прагненні літати [3, с. 17-18].

Початок ХХ ст. ознаменувався бурхливим сплеском повітроплавання. На тогочасному етапі всі любителі повітроплавання намагалися зробити авіацію звичним повсякденним явищем. При Харківському відділенні Імператорського Російського технічного товариства в 1909 р. було створено Повітроплавний відділ, який займався поширенням знань про авіацію [4, с. 30-31]. Саме в Харкові, за ініціативою членів цього відділу, 23 серпня 1911 р. відбулось відкриття Першої авіаційної виставки в Україні, яка привернула увагу не тільки жителів міста, а й усієї держави.

Саме в Харкові були зроблені перші кроки з організації повітряного транспорту в Україні у 1921 р. — була відкрита перша в країні регулярна повітряна лінія Харків—Москва—Харків. І тому не дивно, що у березні 1923 р. в Харкові за рішенням Радянського уряду було засновано Українське товариство повітряних сполучень «Укрвоздухпуть», акціонерами якого стали державні та громадські організації [2, с. 20-30; 3, с. 42-43]. Товариство займалося організацією регулярних повітряних сполучень (перевезення пасажирів, пошти і вантажу, виконання аерофотозйомок місцевості), як у межах УСРР, так і з сусідніми державами, а також виробництвом повітряних суден і частин до них та інші. І вже 18 листопада 1923 р. відбулося народження першого в Україні авіаційного експлуатаційного підприємства [5, с. 3].

За роки свого існування підприємство пройшло ряд перетворень. При активній допомозі держави цивільна авіація Харківщини стала сучасним авіаційно-транспортним підприємством — складовою частиною єдиної транспортної системи країни [2, с. 250-251].

У даному дослідженні ми розглянемо комплектування колекції Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова по даній темі.

Починаючи з 20-х рр. ХХ ст. авіацію використовували у сільському та лісовому господарстві. Літак став незамінним засобом у боротьбі зі шкідниками в землеробстві і садівництві, в патрулюванні лісів і лісовпорядкуванні, широко став використовуватися для аерофотозйомки, обслуговуванні розвідкою звіробійних промислів, проводки суден у північних морях, в експедиційних роботах [3, с. 54]. Звичайно і Харківський авіазагін спеціального призначення приймав участь у цих роботах. У фондах музею зберігається фотографія, на якій командир корабля АН-2 Анатолій Васильович Костін проводить перед польотний розбір екіпажу на

оперативній точці у господарстві Борівського району Харківської області (1986 р.).

Харківські льотчики допомагали іншим країнам у сільсько-господарських роботах, про що свідчать Почесні грамоти, якими були нагороджені командири кораблів АН-2: Анатолій Васильович Костін за успішне і якісне виконання задач з дефоліації бавовника в радгоспі «Мангит» Узбецької РСР та Сергій Володимирович Крижановський за допомогу в запиленні полів у Франкфурті на Одері (Німеччина) у 1981 році. Про це свідчить і газета «Neuer Mag» (Новий день) на німецькій мові за 21 березня 1981 р., що зберігається в фондах музею.

Група екіпажів льотного загону спеціального призначення приймала участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (1986 р.). Вони проявили високе почуття обов'язку, відповідальності і самосвідомості та виконали завдання з честю, за що були нагороджені урядом СРСР різними нагородами [5, с. 34]. У складі групи: командир ланки В.А. Сісько., командир літака АН-2 А.Г. Кондратьєв, другі пілоти Ю.А. Камишанський, Ю.А. Єфімов та інші авіатори. Почесною грамотою начальника Українського управління цивільної авіації нагороджений Олексій Васильович Іванов, командир корабля АН-2, за бездоганне виконання службового обов'язку в період ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (1986 р.) (зберігається в фондах музею).

У музейній збірці є комплекс матеріалів командира Харківського об'єднаного авіаційного загону — начальника аеропорту (з 1959 по 1979 рр.) Кавалера ордену Леніна, Заслуженого пілота СРСР Анатолія Петровича Овечкіна, а саме: фотографії — проведення занять на тренажері літака ТУ-134; урочисті збори в Москві, присвячені 50-річчю цивільної авіації СРСР; службова характеристика (копія); наказ Українського ордену Трудового Червоного Прапора управління цивільної авіації про заохочення; гарнітура із середнім шумовим захистом (ГСШ-А-18). Також є фотографія, на якій зображений командир корабля АН-10 А.П. Овечкін у складі екіпажу Харківського авіазагону, що виконував перший рейсовий політ за маршрутом Харків—Ленінград—Харків у 1959 році. Анатолій Петрович, як командир Харківського об'єднаного авіаційного загону, доклав великих зусиль з підготовки екіпажів кораблів ТУ-134, коли авіапідприємство отримало ці літаки. Перший рейсовий політ маршрутом Харків—Свердловськ—Харків було здійснено у лютому 1973 року [5, с. 30]. В фондах музею зберігається фото, на якому зображено А.П. Овечкіна та екіпаж корабля, який здійснив цей визначний політ.

До музейної колекції ввійшли матеріали командира кораблів АН-2 та ТУ-134 Сергія Володимировича Крижановського, а саме: фотографії — після чергового польоту на фоні літака АН-2 (1981 р.) та зустріч у Харківському аеропорті, після здійснення першого рейсу у якості командира корабля маршрутом Харків — Ленінград — Харків (1985 р.); польотне завдання (1986 р.); вимпел, яким керівництво Харківського авіазагону нагородило за досягнення високих показників у соціалістичному змаганні за 1978 р.; свідоцтво про занесення в Книгу трудової слави Українського ордена Трудового Червоного Прапора Управління цивільної авіації за досягнення найкращих показників в соціалістичному змаганні за 1979 р.; знак і посвідчення «Ударник десятої п'ятилетки», яким колегія Міністерства цивільної авіації СРСР та Президія ЦК профспілки авіапрацівників; значок делегата XXVII з'їзду Комуністичної партії України.

У колекції музею є знак «Золотий колос» та посвідчення до нього, яким Центральний Комітет ВЛКСМ нагородив Анатолія Васильовича Костіна, командира корабля АН-2 в 1984 р.

Поява в 1950-х рр. переобладнаних комфортних пасажирських літаків ЛІ-2 та ІЛ-12 потребувало відповідної організації обслуговування пасажирів на борту [2, с. 124; 5, с. 18]. Для цього на борту літаків була введена посада бортпровідників. У колекцію музею ввійшли комплекси матеріалів 1980-х рр. бортпровідників Наталії Володимирівни Хори (Захарової) та Наталії Євгеніївни Серьожкової.

Наталія Володимирівна Хора була нагороджена Грамотою Комінтернівського райкому комсомолу м. Харкова, за досягнені успіхи в соціалістичних змаганнях в ознаменування 65-річчя утворення Ленінського комсомолу (1983 р.), Грамотою Харківського міського комсомолу, як переможця трудової вахти за право підписувати рапорт XXVII з'їзду КПРС (1986 р.). Вона також отримала Посвідчення «Ударник коммуністического труда»; вимпел, яким нагородило керівництво Харківського об'єднанного авіазагону за досягнення високих показників в соціалістичному змаганні за 1985 рік; Свідоцтво про занесення на Дошку Пошани Харківської обласної комсомольської організації за високі показники в праці (навчанні), громадській діяльності і великий внесок у справу комуністичного виховання молоді. Є в колекції і фотографія колективу служби бортпровідників Харківського авіазагону на Першотравневій демонстрації (1986 р.) то фото, на якому Наталя Володимирівна готує сніданок для пасажирів у службовому відсіку корабля ТУ-134.

У 1985 році Наталія Володимирівна відвідала Москву, де була у складі делегації на XII Всесвітньому фестивалі молоді і студентів, про що свідчать наступні експонати: запрошення на урочисте відкриття Клубу делегацій Союзу Радянських Соціалістичних Республік; запрошення на святковий концерт, присвячений відкриттю Клубу делегацій СРСР та жетон делегата.

Бортпроводник Наталія Євгеніївна Серьоженкова відвідала Київ у 1987 р., як делегат XXV з'їзду ЛКСМ України від Харківської обласної комсомольської організації, про що свідчать: Мандат делегата; пам'ятка делегата про порядок роботи з'їзду; запрошення на святковий концерт для делегатів та гостей з'їзду; запрошення на відвідування республіканської виставки науково-технічної творчості молоді «Ускорение — творческий поиск», присвячений XXV з'їзду ЛКСМ України; запрошення на відвідування Київського філіалу Центрального музею В.І. Леніна; запрошення на відвідування меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої вітчизняної війни 1941-1945»; запрошення на огляд Республіканської виставки молодих художників, присвяченої з'їзду; запрошення у Палац спорту на молодіжний бал «Любовь, комсомол и весна»; програма святкового концерту для делегатів і гостей XXV з'їзду ЛКСМ України та календар делегата.

У 1950-х рр. була введена посада диспетчера управління повітряним рухом [5, с. 18]. У 1980-1985 рр. проводилися великі роботи з удосконалення засобів автоматизації систем управління повітряним рухом. Були обладнані єдині зали, де встановлені диспетчерські пульти для спільної роботи двох диспетчерів [2, с. 187]. До колекції музею ввійшли комплекси матеріалів старших диспетчерів Сергія Дмитровича Агеповського та Валентина Олександровича Бондаренка.

С.Д. Агеповському було присуджено премію Ленінського комсомолу в галузі виробництва 1985 р. за високі досягнення в соціалістичному змаганні, великий внесок у впровадження прогресивних форм і методів роботи, високу професійну майстерність. Про це свідчать урядова телеграма, якою ЦК ЛКСМУ привітав Сергія Дмитровича, Диплом до премії виданий у Москві в 1986 році. В колекції музею зберігаються і Свідоцтво про занесення в Книгу Пошани «Летопись ударных дел молодежи гражданской авиации»; фотографії на яких Сергій Дмитрович знаходиться на своєму робочому місці за пультом управління та з диспетчером-стажером Мельниковим А.Н. під час обговорення схеми заходу пасажирського авіалайнера на посадку в Харківському аеропорті.

Бондаренко В.О. розпочинав свою трудову діяльність у військовій авіації як авіатехнік, про що свідчать фотографії з командиром І-го Чехословацького винищувального авіаполку (Прага, 1945 р.); з екіпажем літака Харківського військового авіаційного училища штурманів (Харків, 1952 р.); кваліфікаційний білет спортсмена (Харків, 1959 р.), книжка обліку стрибків парашутиста військово-повітряних сил (Харків, 1959 р.). Старший лейтенант В.О. Бондаренко з 1959 р. бортовий технік Харківського військового авіаучилища штурманів, про що розповідають фотографії, які зберігаються в фондах музею. В 1960 р. Валентину Олександровичу була видана Довідка раціоналізаторська № 179. У 1961 р. бортмеханіку 2 класу видано Свідоцтво про закінчення школи Вищої льотної підготовки цивільного повітряного флоту. Стає старшим диспетчером цивільних міжнародних перевезень Харківського об'єднаного авіазагону в 1972 р., про що свідчить Посвідчення службове № 1190. У 1980 р. у Харкові йому було видане Свідоцтво інженера цивільної авіації. В.О. Бондаренко стає членом Спілки офіцерів України про що свідчить Посвідчення № 251 видане у 1995 році. Також до колекції музею ввійшли фотографії з родиною та Грамота, якою факультет загальної авіапідготовки Харківського інституту льотчиків ВПС України нагородив В.О. Бондаренка у 1997 році.

У колекції музею зберігаються документи, які висвітлюють хід соціалістичних змагань Харківського об'єднаного авіазагону — Свідоцтво Міністерства авіаційної промисловості СРСР і ЦК профспілки робочих авіаційної промисловості про нагородження перехідним вимпелом за дострокове виконання виробничого плану 1983 р. і досягнуті успіхи в соцзмаганні на основі договорів про співдружність між підприємствами авіаційної промисловості і цивільної авіації; Соціалістичне зобов'язання колективу Харківського об'єднаного авіапідприємства на 1987 р.; Почесна грамота Міністерства цивільної авіації СРСР і Центрального комітету профспілки авіаробітників, якою був нагороджений екіпаж корабля АН-2 (командир А.В. Костін) за високі показники у соцзмаганні, ефективне і якісне виконання з весняної підкормки озимих і боротьбі з бур'янами (1985 р.).

Цікаво те, що ініціаторами змагань, ще у 30-х рр. ХХ ст. стали саме представники Харківського аеропорту. Вони прийняли соціалістичне зобов'язання і визвали на змагання Московський аеропорт [3, с.58].

Соціалістичні змагання, які були популярні на той час, відбувалися і серед комсомольських молодіжних колективів. У 1986 р. була нагороджена Почесною грамотою бортпровідник Ольга

Борисівна Харламова. Свідectво про присвоєння звання імені XXVII з'їзду КПРС отримав комсомольсько-молодіжний колектив Харківського об'єднаного авіазагону (керівники А.Т. Кондра-тьєв, Ю.А. Єфімов) (1986 р.).

Про злагожену роботу колективу Харківського об'єднаного авіазагону розповідають Почесна грамота Міністерства цивільної авіації СРСР і Центрального Комітету профспілки авіапрацівників (Москва, 1985 р.); Почесною грамотою керівництва Харківського об'єднаного авіазагону був нагороджений екіпаж літака АН-2 (командир Віталій Олександрович Сісько) у зв'язку з присвоєнням почесного звання «Зразковий» (1986 р.).

В фондах нашого музею зберігаються також фотографії Заслуженого пілота СРСР Олексію Маркияновичу Горяшко, (командира літака АН-2, командира льотного загону, заступника командира 87 авіазагону з льотної частини (у Харкова), командира Донецького об'єднаного авіаційного загону, начальника Українського ордена Трудового Червоного Прапора управління цивільної авіації, першого заступника Міністра Цивільної авіації). Також є фотографії Геннадія Володимировича Валович, командира корабля ТУ-134 з проведення розбору польоту після завершення рейсу з членами екіпажу (Харків, 1986 р.) та Петра Яковича Романенко, авіамеханіка цеху авіації спецпризначення авіатехнічної бази, наставнику молоді, ветерану війни і Аерофлоту (Харків, 1982 р.).

Харківський об'єднаний авіаційний загін на партійних зібраннях вирішував питання з підготовки авіакадрів, про що розповідають фотографії з фондів музею. У збірку ввійшов і трудовий рапорт екіпажу льотного автотранспортного загону (командир С. Кримановський) XXVI Харківської обласної партконференції (1985 р.).

В музейній колекції також є: вимпели «Аерофлот» (1986 р.), «Українське ордена Трудового Червоного Прапора управління цивільної авіації» (1986 р.) та Ювілейний значок, випущений на честь 60-річчя об'єднаного авіазагону.

Завдяки плідній діяльності харківських учених, конструкторів, інженерів, робітників були створені літаки ТУ-134, Ту-134А, АН-72 у 70-80-х рр. XX ст., що поновили парк Харківського об'єднаного авіаційного загону, фото яких зберігаються фондах музею.

Звичайно в колекції музею є фотографії будівлі аеровокзалу 1928 р. (початок будівництва міського аеропорту), 1974 і 1986 років.

Таким чином ми можемо зробити висновок, що, на жаль, колекція музею відображає незначний період роботи Харківського об'єднаного авіаційного загону, в основному це 70-ті-80-ті рр. XX ст. Бракує речових експонатів (групи: тканини, різне, ОМЗ та інш.).

У цьому році Харківський об'єднаний авіаційний загін буде святкувати 95 річницю з дня заснування. У даний час відбувається зростання пасажиропотоку. В аеропорт Харків виконують польоти такі великі авіакомпанії як «Міжнародні авіалінії України», Turkish Airlines, Pegasus Airlines, LOT, Belavia, які забезпечують пасажирів можливістю здійснити переліт на прямих рейсах з Харкова, а також зручними стиковками в великих аеропортах-хабах в будь-яку точку світу [1].

Джерела та література

1. Аэропорт Харьков [Електронний-ресурс]: История / Аэропорт Харьков. — Режим доступу: <https://hrk.aero>
2. Буцкий Е.З. Очерки истории гражданской авиации Харьковщины: люди, события, факты (1923-2005) [Текст] / Е.З. Буцкий. — Х.: Майдан, 2007. — 258 с.
3. Гражданская авиация СССР. — 1917-1967 [Текст]. — М.: Транспорт, 1968. — 319 с.
4. Кушлакова Н.М. Повітроплавний відділ Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства: організація та проведення Першої авіавиставки в Україні [Текст] / Н.М. Кушлакова // Питання історії науки і техніки. — 2011. — № 1. — С. 30-36.
5. Харьковский объединённый авиаотряд объединения гражданской авиации Украины. 1923 г. — 1993 г. [Текст]. — Х.: МАК «Катран», 1993. — 39 с.

ОБЛІГАЦІЇ РАДЯНСЬКОГО ЧАСУ У КОЛЕКЦІЇ ГРОШОВО-ПАПЕРОВИХ ЗНАКІВ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

Звержховська Наталія

В'ячеславівна,

зав. відділу науково-облікового
документування фондів ХІМ
імені М. Ф. Сумцова

Російські державні облігації ведуть свій початок з 1809 р., і вже через 100 років російський ринок цінних паперів досяг піку свого розвитку. Уряд активно використовував внутрішні державні позики для покриття бюджетного дефіциту, особливо з початком Першої світової війни, яка спричинила величезні військові витрати. Практику випуску внутрішніх облігаційних позик продовжив

і Тимчасовий уряд. Після Жовтневої революції декретом ВЦВК від 21 січня (3 лютого) 1918 р. державні позики царського і Тимчасового урядів були анульовані. Відмова більшовиків виконувати зобов'язання по боргам призвела до того, що ринок зовнішніх запозичень для Країни Рад виявився закритим на десятиріччя, а тим часом відбудова країни потребувала величезних коштів. Тому при переході до НЕПу одним із головних напрямків фінансово-економічної політики радянського уряду стало систематичне проведення внутрішніх позик.

«Внаслідок широкої натуралізації господарських зв'язків, повоєнної розрухи і голоду, а також прогресуючого знецінення паперових грошей» [5] перші радянські державні позики були натуральними (товарними): 2 хлібні і цукрова.

20 травня 1922 р. була випущена «Перша внутрішня короткострокова державна хлібна позика» на 10 млн. пудів жита у зерні (у колекції ХІМ вона представлена облігацією у 1 пуд жита — ДБЗ-942). Погашення цієї позики передбачалося з 1 грудня 1922 р. до 31 січня 1923 р. Облігації мали товарний номінал — 1, 3, 5, 10, 25 та 50 пудів жита, але продавалися за гроші, виходячи із середньої ринкової вартості зерна, яка визначалася Держбанком. Курс облігацій при випуску був встановлений у 95 рублів за 100, тому ті, хто придбав їх при випуску, отримали значну знижку. Пред'явник облігації мав право у визначений термін отримати по ній відповідну кількість жита або ця кількість враховувалася йому у сплату єдиного натурального податку. Більша частина облігацій цієї позики (на 6,3 млн. пудів з 10 млн.) була використана саме для сплати податку [3, с. 25].

Подібні умови мала і «Друга внутрішня короткострокова державна хлібна позика», що була випущена 22 березня 1923 р. на 30 млн. (потім збільшена до 100 млн.) пудів жита у зерні та погашалася з 1 листопада 1923 р. до 1 березня 1924 р. Але вартість її облігацій була меншою — 1, 2, 3, 5 та 10 пудів жита; облігації поділялися на три групи, кожна з яких відповідала певній території (району). У нашій збірці — облігація Першого району (зеленого кольору) у 3 пуди жита (інв.23156).

Облігації хлібних позик містять факсимільні підписи Голови ВЦВК, Народного Комісара Фінансів і Народного Комісара Продовольства. Облігації Другої позики — з двобічним друком, на звороті — зображення скульптури І. Шадра «Селянин-сівач».

Остання натуральна позика — Державна короткострокова цукрова позика 1923 р. — була випущена у листопаді 1923 р. на 1 млн. пудів цукру-рафінаду, погашалася у лютому-квітні 1924 р.

цукром, а у травні-вересні 1924 р. — грошима (на жаль, не представлена у нашій колекції).

Першою спробою довготермінової (на 10 років) грошової позики була Державна 6% виграшна позика РСФРР на суму 100 млн. рублів золотом.

Усього протягом 1922 — 1927 рр., у період боротьби з інфляцією та відновлення народного господарства після громадянської війни, були випущені 16 позик, серед яких: 3 — натуральні, 4 — виграшні позики вільного обігу, 3 селянські виграшні позики, 6 позик для розміщення коштів державних установ і підприємств. За формою виплати прибутку грошові державні позики поділялися на *виграшні* (частина облігацій виграє, а інші викупляються у визначений термін за номінальною вартістю) та *процентні* (прибуток по них виплачується у вигляді щорічного, твердо встановленого відсотка, для отримання якого облігація має відповідну кількість купонів).

Наприкінці 1920-х рр. керівництво СРСР узяло курс на індустріалізацію країни, що потребувало значного збільшення фінансування важкої промисловості, енергетики, транспортного будівництва. Для залучення фінансових коштів населення були випущені три спеціальні позики індустріалізації — 1927, 1928 та 1929 років. З цього часу «внутрішні державні позики стали щорічними, добровільними за формою, примусовими за змістом, довготерміновими за строками і масштабними за сумами» [4]. Умови випуску позик, їх назви відображали народно-господарські задачі, які вирішувалися за допомогою коштів, що залучалися до державного бюджету. Цьому ж відповідали і оформлення облігацій яскравими плакатними малюнками.

З 1927 р. державні позики почали реалізовувати серед населення шляхом колективної передплати з наданням розстрочки на сплату. Передплати проводилися на усіх підприємствах, в установах, колгоспах, радгоспах, МТС, до них залучалися партійні, комсомольські, профспілкові організації. Для залучення до участі у позиках широких мас населення було збільшено кількість виграшних випусків, які розповсюджувалися невеликими купюрами.

Протягом 1927-1941 рр. були випущені 24 позики [2], 5 з яких представлені у колекції грошово-паперових знаків ХІМ:

— облігації безпрограшного випуску Державної внутрішньої позики четвертого, завершального року п'ятирічки (3-й випуск позики «П'ятирічка за чотири роки») 1932 р. на суму 10 рублів (ДБЗ-1867) та 25 рублів (ДБЗ-1859);

— облігація процентного випуску Державної внутрішньої позики другої п'ятирічки (випуск четвертого року) 1936 р. на суму 25 рублів (одна четверта частина 100-рублевої облігації), без купонів (інв.25870);

— облігація безпрограшного випуску Державної внутрішньої позики зміцнення оборони Союзу РСР 1937 р. на суму 10 рублів (одна десята частина 100-рублевої облігації) (інв.27708);

— облігації безпрограшного випуску Державної позики третьої п'ятирічки (випуск другого року) 1939 р. на суму 10 рублів (одна десята частина 100-рублевої облігації) (інв.27707/1) та 25 рублів (одна четверта частина 100-рублевої облігації) (інв.28406/1);

— облігації безпрограшного випуску Державної позики третьої п'ятирічки (випуск третього року) 1940 р. на суму 10 рублів (одна десята частина 100-рублевої облігації) (інв.27707/2) та 25 рублів (одна четверта частина 100-рублевої облігації) (інв.28406/2).

Облігації позики 1932 р. ілюстровані малюнками, що відображають індустріалізацію країни (промислові споруди, плотина, колона тракторів), облігації позик 1932 р. і 1937 р. мають факсимільні підписи Голови ЦВК СРСР, Голови Ради Народних Комісарів та Народного комісара фінансів СРСР (у 1937 р. підписні облігації були випущені востаннє). Позики 1932 р., 1937 р., 1939 р. та 1940 р. репрезентовані у нашій колекції облігаціями безпрограшних випусків (різновид виграшних, випускалися у передвоєнні роки; по них весь прибуток виплачувався у вигляді вигравів: протягом встановленого терміну вигравали всі облігації), а позика 1936 р. — облігацією процентного випуску (прибуток виплачувався у вигляді процентів по купонах при облігації, тиражі вигравів не проводилися), але купони на ній відсутні. Позика 1932 р. була випущена на 10 років, а з липня 1936 р. внутрішні позики в СРСР випускалися на 20 років. Усі безпрограшні випуски схожі за умовами: вони випущені в облігаціях номіналом у 500, 200, 100, 50, 25 і 10 рублів, основною є облігація в 100 рублів; облігації номіналом у 500 і 200 рублів являють собою відповідно п'ять або дві 100-рублеві облігації і дають право на 5 або 2 виграві; облігації у 50, 25 та 10 рублів є частинами 100-рублевої облігації і надають право на відповідну частину (половину, одну четверту, одну десяту) виграша, що випав на 100-рублеву облігацію.

Позики періоду індустріалізації в СРСР були не лише грошовими. На початку 1930-х рр., в умовах боротьби за успішне виконання першого п'ятирічного плану (1928-1932), набуло широкого розвитку масове робітничче винахідництво, на підприємствах поширився потік раціоналізаторських пропозицій. Наприкінці

1930 р. колишній слюсар, робітник відділу раціоналізації московського заводу «Електропровод» Абрамов запропонував організувати позику ідей. За цією позикою передбачалося зібрати не менше 6 тисяч пропозицій з економічним ефектом у 1 млн. рублів. Кожну пропозицію розглядала спеціальна комісія, і у разі її прийняття та після впровадження автор отримував винагороду і облігацію позики ідей, за якою розігрувалися спеціальні премії. Ініціатива ця була підтримана багатьма підприємствами.

На початку 1931 р. робітник тресту «Трансстрой» Камінський запропонував організувати естафету масового винахідництва, у якій кожний бажаючий отримував білет на визначену суму економії заздалегідь, «у кредит», і зобов'язувався погасити цю суму через внесення раціоналізаторських пропозицій. Після погашення естафетного білета його власник отримував відповідну винагороду і право на участь у тиражах виграшів.

30 червня 1931 р. Оргбюро Всесоюзного товариства винахідників прийняло рішення про організацію усіма господарськими наркоматами і галузевими об'єднаннями Всесоюзної естафети масового робітничого винахідництва третього, вирішального року п'ятирічки, метою якої було «...сприяння і стимулювання соціалістичної раціоналізації, реконструкції і створенню нової техніки, що сприяють прискоренню темпів соціалістичної індустріалізації та зміцненню обороноздатності Союзу РСР». На базі широкого розгортання колективної творчості, змагання і винахідництва вона повинна стати основним методом розвитку і поглиблення масового винахідництва» [6, с. 136].

У музейній збірці — бланки естафетних білетів Першої виграшної естафети масового робітничого винахідництва третього, вирішального року п'ятирічки Всесоюзного локомотивного об'єднання ВРНГ СРСР, організованої для сприяння соціалістичній раціоналізації і реконструкції транспортного будівництва, номіналами 100 рублів (ДБЗ-1664-1666, НДФ-8369, НДФ-8370), 250 рублів (ДБЗ-1667-1669, НДФ-8371-8375) та 500 рублів (ДБЗ-1670).

По центру білета — назва позики, номер та серія білета, зображення залізничних споруд і техніки, робітника з прапором, відповідні гасла («Техника в реконструктивный период решает все», «С Октябрьской точкой опоры массовое рабочее изобретательство перевернет мир»), факсимільні підписи управляючого об'єднанням та керівника БРИЗу. Номінал білетів зазначений на прапорі, який тримає робітник: «100 (250, 500) рублей экономии транспортному строительству». Білети різних номіналів мали однакове оформлення, вони відрізнялися лише кольором тла ма-

люнка (зелений — для номіналу 100 рублів, жовтий — 250 рублів, блакитний — 500 рублів). Ліворуч — корінець з зобов'язанням надати транспортному будівництву корисні пропозиції на певну суму і зазначенням особистих даних власника білета; праворуч — 4 талони, що засвідчують реєстрацію пропозиції та її економічний ефект.

Естафета мала величезний успіх, під різними назвами вона розповсюджувалась у багатьох галузях народного господарства: промисловості, будівництві, транспорті, зв'язку. У 1932 р. Всесоюзне товариство винахідників організувало Всесоюзну естафету масового робітничого винахідництва четвертого, завершального року п'ятирічки.

У нашій збірці — бланк облігації Всесоюзної позики пропаганди науки і техніки четвертого, завершального року п'ятирічки секції наукових робітників СРСР на 30 годин (ДБЗ-1812). Як свідчить текст на звороті, «облігації погашаються обчисленою у годинах відповідною роботою з пропаганди науки і техніки як-то: доповіді, лекції, керівництво науковими і технічними гуртками, складання або редагування виробничих інструкцій, брошур, листівок, масової технічної літератури для робітників і колгоспників, посібників з заочного навчання і т.п., участь у створенні наукових і технічних кінофільмів, систематична технічна консультація, надання сприяння винахідникам-робітникам і колгоспникам тощо». Наукові співробітники — власники облігацій прикріплялися до певної виробничої бази (вуз, науково-дослідний інститут, дослідна станція, музей, наукова бібліотека тощо), де вівся облік погашення облігації відповідною роботою. На облігації — її назва, гасло: «Техника в период реконструкции решает все! Большевики должны овладеть техникой!», зображення виробничого пейзажу, портрет Й.В. Сталіна, факсимільні підписи Голови, відповідального секретаря та керівника сектора техпропаганди ЦБ СНР. У нижній частині — поля для зазначення особистих даних власника облігації (ПІБ, спеціальність, місце роботи), місця обліку погашення облігації (підприємство, колгосп, клуб тощо) та прикріпний талон до певної виробничої бази. У правій частині облігації — 10 купонів по 2 години та 10 купонів по 1 годині.

Окрім центральних, свої позики ідей під різними назвами проводили різні підприємства, установи, добровільні товариства. У колекції грошово-паперових знаків нашого музею позики підприємств представляють:

— бланк облігації Позики ідей 3-го року п'ятирічки («Естафета масового робітничого винахідництва») одного з харківських під-

приємств (ДБЗ-1815). На ньому — назва позики (з наддруком «4» на «3-го року»), гасло: «Виконаймо п'ятирічку за чотири роки», зображення виробничого пейзажу (промислові споруди, трактори, вантажні вагони), на передньому плані якого — робітник за кресленням; місце для зазначення назви підприємства, даних держця облігації, відомостей про його пропозицію, підписів директора підприємства, керівників партійного комітету, завкому, заводського осередку ВУТОРВИНу, два купони-чеки до каси заводу; на звороті наведений порядок видачі позики.

— бланк облігації № 297 Позики робітничих пропозицій ім. V Всеукраїнського та IX Всесоюзного з'їзду профспілок БРВИНу 6-ої друкарні УПП ДВОУ (м. Київ) номіналом 500 крб. (ДБЗ-1813).

На бланку — назва позики, портрет В.І.Леніна, гасло: «Розвиток робітничої ініціативи визволяє нас від закордонної залежності», зображення друкарського обладнання, місце для зазначення даних власника облігації і відомостей про його пропозицію, підписи директора, керівників партійного комітету і завкому, два купони-чеки до каси заводу; поверх цих відомостей — наддрук: «Виконаємо 5-річку за 4 роки». Відомості про держця облігації і його пропозицію дублюються на відривному корінці.

Ще одна з незвичних для нас позик у колекції ХІМ — «Позика пропозицій по реалізації шости умов перемоги» (ДБЗ-1814), проведена на одному з харківських підприємств з метою мобілізації ініціативи трудящих для реалізації 6 умов керівництва по-новому, що були висловлені Сталіним у доповіді «Нова обстановка — нові задачі господарського будівництва» на нараді господарників 23 червня 1931 р. На бланку зобов'язання цієї позики — її назва і гасло: «Реалізація 6-ти історичних вказівок т. Сталіна — заклад перемоги на фронті соцбудівництва», ліворуч від яких — зображення промислових споруд, праворуч — трактора на тлі сільськогосподарських будівель, нижче — перелік 6 історичних умов, текст зобов'язання власника облігації із зазначенням його особистих даних, корінець для висновків тиражної комісії про економічний ефект пропозиції, два купони (про преміювання та про одержання зобов'язання від його власника). На звороті — порядок видачі зобов'язань та їх розіграшу, перелік можливих зобов'язань робітника (підвищити продуктивність праці, знищити брак, подати раціональні пропозиції, заощадити матеріали тощо) з наведенням відповідних цифр та місце для відміток цехкому про їх виконання.

Позики ідей 1930-х рр. були однією з форм залучення до раціоналізації великої армії талановитих самоучок із робітників.

Роль державних позик у фінансуванні народного господарства і оборони країни особливо зростає у період німецько-радянської війни. Протягом 1942-1945 рр. були випущені 4 державні воєнні позики, підписка на які проводилася на підприємствах, у колгоспах і радгоспах, в армії і партизанських загонах. «Близько 15 % усіх витрат на оборону...були покриті за рахунок коштів, залучених у вигляді позик від населення» [1, с. 22]. На жаль, цей період не представлений у колекції грошово-паперових знаків ХІМ.

Випуск державних внутрішніх позик був продовжений і після закінчення війни, бо відновлення зруйнованого господарства і його подальший розвиток потребували величезних коштів. У першу повоєнну п'ятирічку були випущені 5 позик відбудови і розвитку народного господарства СРСР, протягом 1951-1957 рр. щорічно виходили позики з дещо зміненою назвою — розвитку народного господарства СРСР. Усі вони випускалися на принципах обов'язкової підписки терміном на 20 років (окрім останньої, 1957 р. — на 5 років), мали однакові номінали облігацій: 25, 50, 100, 200 та 500 рублів (з 1951 р. — ще й 10 рублів). Основною, як і у 30-ті рр., була облігація у 100 рублів, а інші являли собою її відповідну частину або дві/п'ять облігацій. У музейній збірці повоєнний період представлений 26 облігаціями 8-ми позик:

- облігація Державної позик відбудови і розвитку народного господарства СРСР 1946 р. номіналом 25 рублів (інв.25871);

- облігація Третьої Державної позик відбудови і розвитку народного господарства СРСР 1948 р. номіналом 100 рублів (ДБЗ-1165);

- облігації Четвертої Державної позик відбудови і розвитку народного господарства СРСР 1949 р. номіналами 50 рублів (ДБЗ-1167) та 100 рублів (ДБЗ-1166);

- облігація Державної позик розвитку народного господарства СРСР (випуск 1951 р.) номіналом 100 рублів (ДБЗ-1164);

- облігації Державної позик розвитку народного господарства СРСР (випуск 1954 р.) номіналом 10 рублів (ДБЗ-1172-1174);

- облігації Державної позик розвитку народного господарства СРСР (випуск 1955 р.) номіналами 10 рублів (ДБЗ-1175), 25 рублів (ДБЗ-1169-1171) та 100 рублів (ДБЗ-1162, 1163);

- облігації Державної позик розвитку народного господарства СРСР (випуск 1956 р.) номіналами 10 рублів (ДБЗ-1176, 1177), 25 рублів (ДБЗ-1168) та 100 рублів (ДБЗ-1153-1161);

- облігація Державної позик розвитку народного господарства СРСР (випуск 1957 р.) номіналом 10 рублів (ДБЗ-2406).

Облігації цього періоду добре оформлені, багатокольорові, частина з них (1948 р., 1949 р. та 1951 р.) містять малюнки, що ілюструють процес відбудови у різних галузях народного господарства (промисловості, сільському господарстві, енергетиці тощо).

У 1957 р. поточні витрати з обслуговування усіх раніше випущених державних позик перевищили надходження до скарбниці від розміщення нових цінних паперів, подальший випуск позик став невігідним для держави. 19 квітня 1957 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли Постанову «Про державні позики, що розміщуються за підпискою серед трудящих Радянського Союзу», згідно якій з 1958 р. припинявся подальший випуск державних позик, розміщуваних серед населення за підпискою, припинялися проведення тиражів вигащів раніше випущених позик і на 20 років було відкладено погашення їх облігацій [7, с. 613].

Як бачимо, облігації радянських державних позик є цікавими свідоцтвами своїх буремних часів. За інформативністю вони не поступаються паперовим грошовим знакам, відображаючи певні етапи господарсько-політичного життя країни.

Джерела та література

1. Зверев А.Г. Государственные займы и вклады в сберегательные кассы [Текст] / А.Г. Зверев — М.: Госфиниздат, 1957. — 46 с.
2. Ивонин Ю.Н. Каталог облигаций государственных внутренних займов СССР [Текст] / Ю.Н. Ивонин, Ю.А. Гоголин. — М.: Финансы и статистика, 1990. — 106 с.
3. Государственные займы в СССР [Текст] / Авт. колл. под ред. П.Я. Дмитричева. — М.: Госфиниздат, 1956. — 180 с.
4. Пинаев С.М. «Займы индустриализации» конца 1920-х гг. и особенности их реализации [Текст] / С.М. Пинаев // Вестник Тамбовского университета. — 2011. — № 8 (100). Серия «Гуманитарные науки». — С. 290-295.
5. Страхов В.В. Внутренние государственные займы в СССР конца 1920-х -1930-е годы [Текст] / В.В. Страхов // Вестник Рязанского государственного университета имени С.А. Есенина. — 2008. — № 2. — С. 59-79.
6. Теребов В. Займы идей и эстафеты массового рабочего изобретательства [Текст] / В. Теребов // Советский коллекционер. — 1987. — № 25. — С. 136-145.
7. Экономическая жизнь СССР. Хроника событий и фактов 1917-1959 [Текст]. — М.: Советская Энциклопедия, 1961. — 780 с.

**МАТЕРІАЛИ МАЙСТРІВ БАЛЕТУ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕАТРУ ОПЕРИ
ТА БАЛЕТУ ІМЕНІ М. ЛИСЕНКА: С.І. КОЛИВАНОВОЇ,
Т.К. ПОПЕСКУ, Л.В. МАРКОВА —
У ФОНДАХ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА**

*Роман Ірина Олександрівна,
науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Серед представників балетної трупі Харківського театру опери та балету ім. М.В. Лисенка особливе місце посідають провідні майстри харківської балетної школи, видатні танцівники — Світлана Коливанова, Теодор Попеску та Леонід Марков, котрі своєю творчою наснагою окреслили харківську традицію академічного балету.

Символічним є і те, що навіть їх особисте життя тісно пов'язане зі сценою. Не випадково партнери по сцені ставали подружніми парами, як наприклад С. Коливанова і Т. Попеску, чи Л. Марков та Л. Кисельова-Маркова.

Знайомство зіркового дуету Коливанова-Попеску відбулося ще під час навчання у Київському державному хореографічному училищі.

У 1958 р., як найкраща учениця, Світлана Коливанова представляла Київ на відборі балетних училищ у Москві. Разом з нею на відборі танцювали Максимов і Васильєв, Нурієв і Сизова та інші майбутні зірки балету [2].

У передвипускному класі юна балерина блискуче станцювала провідну роль у балеті А. Спадавеккіа та була відзначена пресою. Це був перший спільний спектакль з Т. Попеску, що мав символічну назву «Берег щастя», як передвісник їх подальшого щасливого подружнього життя. Саме тоді зародився творчий дует майстрів українського балету — С. Коливанової і Т. Попеску (1957—1959) [6].

У 1959 р. закінчилось їх навчання в хореографічному училищі та почалась робота в Київській національній опері.

Вже 7 квітня 1960 р., на Благовіщення, вони розписалися. Після одруження Світлана Коливанова разом з чоловіком Теодором Попеску від'їжджає до Ташкента де вони працюють в Узбецькому театрі опери та балету (1959—1963) [7].

Знаменно, що розквіт зіркового дуету припадає на харківський період їх творчої діяльності — у 1963 р. артисти на запрошення балетмейстера Михайла Сатуновського погодились приїхати до

першої столиці України. В цьому ж році їхні імена з'явилися на театральних афішах Харкова, котрий став для них містом визнання та значних творчих відкриттів [9].

Саме в Харківському театрі опери та балету вони виростили до легендарної пари вітчизняного балету, станцювавши разом п'ятдесят партій за майже півстоліття подружнього життя.

С. Коливанова стала першим в Україні лауреатом Міжнародного конкурсу артистів балету у Варні, що відбувся у 1966 р. В газетах тоді писали: «Відкриттям для всіх був виступ С. Коливанової-Попеску. Балерина з Харкова постала тонким художником, сміливим і принциповим у своїх творчих намірах, повністю виправдавши другу премію і срібну медаль, присуджену їй журі» [5].

Партнери гармонічно доповнювали один одного і на сцені і в подружньому житті: Світлана — натхнена, лірична балерина віртуозної танцювальної техніки і яскравої акторської індивідуальності, яка створила емоційно переконливі та пластично досконалі сценічні образи, і Теодор — темпераментний віртуозний танцівник з неперевершеною пластикою. Тому образи, які вони створювали на сцені, сприймалися як взаємодоповнюючі елементи концептуальної цілісності вистави.

Навіть критики відзначали, що на сцені вони були єдиним цілим, а сам Т. Попеску з цього приводу казав: «Только когда артисты понимают друг друга без слов, дополняют друг друга, когда происходит слияние их душ, тогда зритель сопереживает» [6].

С. Коливанова виконала десятки головних партій, створивши різнохарактерні образи: бешкетна Кітрі, ніжна Фрігія, жагуча Кармен, головні партії в балетах Адана, Мінкуса, Прокоф'єва, Шостаковича, а також Донна Анна («Дон Жуан» Губаренка), Мехмене Бану («Легенда про любов» Мелікова).

У сезоні 1973-74 рр. дует офіційно запросили до участі в гастролях Великого театру СРСР — США, Канада, Бразилія [7].

Газета «Красное знамя» відзначала творчість Коливанової: «Її натхненню, техніці аплодували у ФРН, Канаді, США, Бельгії. Танцювала вона на сцені Великого і на знаменитому бразильському стадіоні «Маракана», де шалена торсида влаштувала їй овацію, змусивши вийти на «біс» [10].

Наступні гастролі 1977 р. відбувалися в Італії, і там харківські митці балету викликали справжній фурор [6].

Теодор Попеску міг бути і аристократичним, як, наприклад, у більшості класичних вистав на музику П. Чайковського, С. Прокоф'єва, А. Адана, Л. Мінкуса, так і міг вражати брутальною силою та атакуючим натиском.

Його пластика була неперевершеною. Хоча став танцюристом він несподівано навіть для себе.

Соліст дитбудинківського духового оркестру прийшов на іспити до Київського музичного училища з твердим бажанням стати сурмачем. Але переплутав двері і потрапив на вступний іспит ... до танцюристів і виявилось, що у нього гарні дані для заняття танцями — його зарахували. Та, враховуючи, що танцювати він почав аж у 17-річному віці, щоб наздогнати своїх ровесників, які займалися балетом з дитинства у майстерності, Попеску тренувався навіть ночами, що згодом дало неперевершений результат [6].

Балетний дует Попеску-Коливанова об'їздив свого часу увесь СРСР.

Разом із трупю театру вони гастролювали, приймали участь у фестивалях «Пражская весна», «Белые ночи», «Русская зима» та інших.

На сцені ними були створені численні образи у різних спектаклях, головні партії в балетах Адана, Мінкуса, Прокоф'єва, Шостаковича, Чайковського.

У музейній фондівій добірці є різні експонати, що розповідають про харківський період їх активної сумісної творчості: фотографії (ОФ-24065-24067, ОФ-24319-24324, ОФ-25025), дипломи та почесні грамоти різних країн (Д-19987-19989, Д-19900-19994, Д-20001), знак «Заслужений артист УРСР» (ОМЗ-3347), костюм Жизелі із одноіменного балету на музику Адана (ТЗ-3830-3831), програмки та афіші до балетів (НДФ-4351, Д-28469, АП-731-732), Урядові телеграми з поздоровленням (Д-19985, Д-19986).

За свою діяльність вони були відзначені почесним званням Народного артиста УРСР: Коливанова Світлана Іванівна — у 1968 р., а Теодор Константинович Попеску — у 1973 році [3].

Про них писали: «Гордістю харківської сцени й усього українського балету став дует народних артистів УРСР Світлани Коливанової і Тодора Попеску. Талант цих визнаних майстрів, віртуозний танець яких приваблює благородством і високою культурою, засяяв усіма гранями і в нових виставах на музику С. Прокофєва, А. Хачатуряна, Д. Шостаковича, А. Мелікова, Р. Щедріна..., і в класичних балетах «Жизель», «Лебедине озеро», «Лускунчик», «Спляча красуня», «Пахіта», «Корсар»...» [8, с. 293].

Та народними вони були не тільки тому, що їх творчість свого часу була винагороджена цим почесним званням, а тому, що їх любив народ і навіть ходили «на Коливанову і Попеску», чим не всі артисти балету могли тоді похвалитися [7].

Навіть після виходу на пенсію свій багатий виконавський досвід Т.К. Попеску і С. Коливанова успішно передавали численним учням, серед яких, насамперед, були студенти факультету класичної хореографії Харківського училища культури [1].

Зійшовши зі сцени в 1987 р., Теодор Костянтинович присвятив себе вихованню нового покоління танцівників, вміло поєднуючи в навчальному процесі непорушні досягнення класичного танцю з новими віяннями сучасної хореографії.

Попеску також деякий час очолював балетний колектив Молдавського театру опери та балету, а потім знову повернувся до Харкова і до останніх років життя видатний танцівник та балетмейстер працював як балетмейстер-репетитор.

У 1989 р. при Харківському музичному училищі (зараз — Харківський вищий коледж мистецтв) за ініціативою народних артистів України С.І. Коливанової та Т.К. Попеску було створено відділ класичної хореографії.

Т.К. Попеску завжди був вимогливим до себе та колег і робив усе для підтримки високого рівня харківських танцівників. Підготовлені за його участю ролі молоді артисти виконували з тим ступенем самовіддачі й емоційної наснаги, які підтверджували непересічний рівень майстерності Т.К. Попеску — педагога [2].

У своєму останньому інтерв'ю народний артист Української РСР, хореограф, балетмейстер Харківського театру опери та балету Теодор Костянтинович Попеску говорив: «Я румун, але вважаю себе українцем, так як все моє свідоме життя, моє творче становлення пов'язані з Україною, яку я називаю Батьківщиною» [2].

Останній спектакль «Панночка і хуліган» Д. Шостаковича, який він відродив на харківській сцені був його улюбленою постановкою. Під музику з нього його проводжали в останню путь — помер Т.К. Попеску 8 березня 2008 року (на 74-му році життя) [2].

Світлана Іванівна продовжує активно працювати художнім керівником балету Харківського державного академічного театру опери та балету ім. М.В. Лисенка. Нею були поставлені вистави «Спляча красуня», «Весна священна», «Петрушка», «Купальські ігри», «Попелюшка» за участю учнів місцевої хореографічної школи. Віддаючи належне як професіоналу балетної майстерності, її запрошують у журі міжнародних конкурсів балету, щорічно помпезно відкриваючих новий театральний сезон [8, с. 363].

У газеті «Вечірній Харків» писали про Коливанову: «...творча діяльність її — це кращі театри Канади, Америки, Італії, Бразилії, Польщі, Чехословаччини, Німеччини... і скрізь аншлаги, оплески, овації, квіти. Кращі танцюристи — Лавровський, Фадеїчев, Рома-

ненко, Лієпа, Барішніков — вважали за честь бути її партнерами, а потім партнерами ставали й найталановитіші з її учнів» [2].

Театральний і літературний критик, мистецтвознавець ХАТОБу О.І. Чепалов відзначив: «...она была первой украинской балериной принесшей в Украину звание Лауреата Международного конкурса. Она была первой...не только по числу ведущих партий в премьерах, принесших Харьков слав балетного города. Она была первая потому, что второй такой нет...» [11].

Світлана Іванівна Коливанова-Попеску — народна артистка України, художній керівник балету ХАТОБу, кавалер орденів Трудового Червоного Прапора, багатьох державних, міжнародних та професійних нагород, нагороджена численними грамотами урядів Білорусії, Казахстану, Азербайджану, Вірменії, України, має «Відзнаки Президента за особливі заслуги у розвитку культури в Україні».

Балерина продовжує передавати свою безцінну майстерність усе новим і новим поколінням. У 2005 р. нагороджена орденом «Княгині Ольги» III-го ступеня.

У березні 2006 р. творчий союз Попеску-Коливанова був відзначений премією «Народне визнання» в номінації «За відданість мистецтву» [3].

3 грудня 2010 р. Коливанова стала членом Експертної ради з попереднього розгляду кандидатур на присвоєння звання «Почесний громадянин міста Харкова».

Про відому пару створено телефільм «Танцюють Світлана Коливанова і Теодор Попеску» та інші, їх імена увійшли в Українську музичну енциклопедію і Енциклопедію радянського балету [4].

Ще однією самобутньою балетною парою з середини 1970-х років став творчий дует Леонід Володимирович Марков та Любов Константинівна Кисельова-Маркова.

Прихід у велике мистецтво для Л.В. Маркова був вельми своєрідним. Для хлопчика, який народився у маленькому кримському містечку Керч, головними речами в житті були футбол та море.

У 1961 р. до міста на гастролі приїхав Донецький театр опери та балету. П'ятнадцятирічний хлопчик потрапляє на виставу «Лебедине озеро». Задоволення від побаченого було неперевершеним. Музика, рухи, пластика, якою можна передавати почуття героя... До кінця спектаклю підліток сидів як заворожений і зрозумів: це — його, а тут ще й випадок підвернувся. Л. Марков дізнався, що в Київському державному хореографічному училищі буде набір в експериментальний клас. Хлопець умовив матір спробувати взяти участь у конкурсі — і раптом вступив [2].

Навчання було не з легких, прийшлося докласти неймовірних зусиль для відновлення після захворювання на тиф. По закінченню навчання в училищі у 1967 р. його направили на роботу до Харківського академічного театру опери та балету ім. Лисенка, де протягом року він танцював усі кордебалетні партії, отримуючи за це 75 крб. Та був щасливим, і вже через рік його праця була винагороджена — він почав виконувати цікаві ролі в спектаклях театру: Ганса в балеті «Жизель», іспанський танець у «Лебединому озері», Гефеста у балеті «Прометей», Візира «Легеда про любов» та багато інших. До речі, значну роль у творчому зрості молодого Л.Маркова відіграли Народні артисти УРСР С. Коливанова та Т. Попеску, у яких він переймав досвід академічного танцю [10].

За майстерне виконання партій другого плану в 1976 р. Л.В. Маркову було присуджено звання заслуженого артиста УРСР і в цьому ж році його переводять у категорію провідного соліста балету (спецвипуск ХАТОБу «Гастроли 79 » Г-6144, Г-6145).

Творча біографія талановитого танцівника поповнюється незвичними партіями для молодого чоловіка — підлітків та навіть жінок. Леонід Марков виконав три жіночі партії: Фея Карабос у «Сплячій красуні», Марселіни у спектаклі «Даремна обережність» (НДФ-23708) та отаманши у «Бременських музикантах», в останньому він дебютував і як вокаліст [2].

Синтез досвіду минулих століть і сьогодення по-різному проявлявся у творчості майстра балету. Особливості танцювального стилю і самобутні акторські здібності дозволяли Маркову створювати неповторні образи.

У 1980 р. на харківській сцені відбулася постановка «Спартака» київського балетмейстера А. Шекери в новій хореографічній інтерпретації партитури А. Хачатуряна, в якій Л. Марков блискуче виконав партію Крааса, створивши образ «який дістав розгорнуту хореографічну характеристику», писав у своїй монографії Юрій Станішевський [8, с. 263].

За двадцять років балетної діяльності в театрі Марковим було виконано більше сорока партій у різних спектаклях на різних сценах Радянського Союзу (Гж-644, 645), де він проявив себе не тільки як неперевершений виконавець, але як і неперевершений актор. Особливо блискуче виконання партій у балетах «Кармен-сюїта», «Іспанські мініатюри» (НДФ-23709, ОФ-33026, кастаньети — Др-122-123, афіша театральна — АП-281, грамота Маркову від політуправління Чорноморського флоту — Д-2732) та «Кам'яний господар».

Більше десяти років партнеркою по сцені була його дружина Любов Констянтинівна Кисельова-Маркова — «Фея бузку», як на-

живали її в театрі після виконання ролі «Сплячій красуні». Вона захоплювала шанувальників хореографічного мистецтва своїми високопрофесійними виступами, яскравим темпераментом і великою самовіддачею, за що згодом отримала звання Заслуженої артистки республіки та інші численні нагороди (Почесна грамота Міністерства культури України — Д-2729).

Про період їх спільної діяльності свідчать матеріали у фондах музею: фотографії з виступами у балетах «Бегущая по волнам», «Кам'яний господар», «Кармен-сюїта» (ОФ-33022, ОФ-33023, ОФ-33024, ОФ-33025, ФтД-1045), з дітьми на репетиції (НДФ-23710).

Про Любов Константинівну писали: «...В свято мистецтва перетворюються вистави, у яких артистка виступає разом із своїм чоловіком, партнером по сцені — заслуженим артистом республіки Леонідом Марковим» (Театральний Харків № 7-1983 — Жр-3639).

У 1985 р. Л. Марков вступив до московського ГІТІСу на балетмейстерське відділення (клас В.В. Васильєва та К.С. Максимової), яке закінчив у 1991 р. після чого став активно приймати участь як балетмейстер у постановках балетних спектаклів на сценах театрів України (програма опери-балету «Бегущая по волнам» Д-2727, афіша «Шельменко-денщик» Донецького музично-драматичного театру, зустріч Л. Маркова з І.С. Козловським у Будинку мистецтв у Москві ОФ-33027).

Після того як був завершений його трудовий стаж, Марков, маючи яскраві задатки балетмейстера та педагога, розпочинає балетмейстерську діяльність, здійснюючи танцювальні постановки не тільки у театрах Харкова, а й у музично-драматичних театрах України: Полтаві, Чернігові, Сімферополі, Миколаєві [2].

З 1998 р. Л. Марков у Харківській академії культури викладає предмети «Мистецтво балетмейстера», «Дуетний танець», «Зразки класичного наслідування», «Іспанський народний танець», тренує молоді кадри для постановок молодіжних та дитячих спектаклів (Д-2728 — програма до спектаклю «Ящірка» театру дітей «СТЕЛ»).

А починаючи з 2003 р. він стає завідувачем кафедри сучасної хореографії і керівником студентського театру танцю «ЕСТЕТ». Здійснює постановки, серед яких: мюзикл «Монах», концертні номери «Вдови» і «Концерт по заявках», хореографічні постановки для вокальних номерів, спільно з китайською студенткою Юань Юань ставить хореографічну композицію «Чайка» за мотивами повісті-притчі Р. Баха «Чайка на ім'я Джонатан Лівінгстон».

Майстер керував роботою студентів кафедри народної хореографії М. Дяченка, Є. Креньова, В. Байстрюченка і кафедри су-

часної хореографії Т. Стасик по підготовці конкурсних номерів до І-го Відкритого Харківського конкурсу балетмейстерів (2006 р.).

Із номером «Концерт на замовлення», у виконанні солісток ансамблю, Л.В. Марков став лауреатом першої премії ІІ Відкритого харківського конкурсу балетмейстерів у номінації «Малі форми сучасної хореографії».

Нині заслужений артист України, доцент Л.В. Марков продовжує працювати в академії культури, театрах Харкова та України, активно займається педагогічною, науковою та творчою діяльністю (АП-280, 283, Д-2730, 2731).

Його дружина — Любов Костянтинівна Маркова, заслужена артистка України, працює викладачем «Виробничої та сценічної практики» у Харківському Вищому коледжі мистецтв разом із С. Коливановою, активно передає свій талант танцівникам, готує молодь до конкурсів балету.

В історії українського оперно — балетного театру, і в радянську добу бурхливого розквіту мистецтва, і до цього часу, ці неперевершені майстри балету, залишаються явищем високої віртуозної майстерності балетного виконавства, що презентують своє досконале національне мистецтво на театральних підмостках не тільки Харкова, України, а й багатьох куточків світу.

У різний час колекція фондів музею поповнювалася цікавими експонатами, що розкривають більш детально сторінки творчого життя талановитих танцюристів. Ці матеріали експонуються на наших виставках, проводяться різноманітні заходи мета яких — ознайомлення гостей музею з творчою спадщиною культурного Харкова різних часів. Щоб у повній мірі висвітлювати життя знаменитих харків'ян планується і надалі поповнювати колекції Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова новими цікавими матеріалами.

Джерела та література

1. Быховский В. Светлана Колыванова: Утро надо начинать у станка [Текст] / В. Быховский // Слобода. — 2003. — 7 февраля. — С. 1-12.
2. Гагадій О.Е. Зірки балетної трупи Харківського академічного театру опери та балету імені М.В. Лисенка [Електронний ресурс] / О.Е. Гагадій. — Режим доступу: ku-khsac.in.ua/kultura34/28.pdf
3. Коливанова Світлана Іванівна // Енциклопедія сучасної України (ЕСУ) [Електронний ресурс]. — 2014. — Режим доступу: <http://esu.com.ua>
4. Милославський К. Харківський театр опери та балету [Текст] // К. Милославський. — К.: Музична Україна, 1965. — С. 127-131.

5. Попова Л. Одетта чи Одилія. Риси творчого портрету [Текст] / Л. Попова // Соціалістична Харківщина. — 1973. — 11 березня.
6. Румянцева И. Барышня и хулиган [Текст] / И. Румянцева // Время. — 2000. — 30 сентября.
7. Рубан Н. Жизнь без фальши [Текст] / Н. Рубан // Харьковские известия. — 2009. — 10 ноября.
8. Станішевський Ю.О. Балетний театр України. 225 років історії [Текст] / Ю.О. Станішевський. — К.: Муз. Україна, 2003. — 438 с.
9. Станишевский Ю.А. Харьковский театр оперы и балета [Текст] / Ю.А. Станишевский // Музыкальная энциклопедия.- М.: Советская энциклопедия, 1981. — Т. 5. — С. 1035-1037.
10. Чепалов А.И. За чертой ампула: эскизы к творческому портрету Леонида Маркова [Текст] / А.И. Чепалов // Красное знамя. — 1975. — № 209 (9368). — 22 жовтня.
11. Чепалов А.И. От Маляривы до Колывановой [Текст] / Чепалов А.И. // Время. — 1994. — 28 апреля.

КОСМІЧНА ЇЖА В КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

*Зіборова Яна Іванівна,
науковий співробітник ХІМ
імені М. Ф. Сумцова*

Їжа космонавтів під час космічної подорожі дуже цікавить багатьох з нас. Справді: що будуть їсти космонавти, яка їжа для них найбільше прийнятна, доцільна, яким буде сам процес приймання їжі та води у космосі? Яка повинна бути їжа? Вчені, які працюють у галузі харчування, вдосконалюють раціональні дієти для космонавтів. Задача складається у тому, щоб створити такі продукти, які б займали якомога менше місця, мало важили і у той же час були висококалорійними, зручними для прийому та смачними.

У даному дослідженні ми розглянемо раціон харчування космонавтів та види пакування космічної їжі 1980-х рр. в колекції Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова.

Історія космічного харчування почалася ще за довго до польоту в космос першого космонавта світу. Учені і технологи не мали точної уяви, як повинна виглядати космічна їжа, як буде здійснюватися її прийом чи прийме організм космонавта їжу в умовах невагомості. Все це було вперше випробувано на польоті радянського космонавта — Ю.О. Гагаріна. І хоча політ тривав всього

108 хвилин, за які космонавт міг би утриматися від прийому їжі, ученим було цікаво дізнатися про прийом їжі в космосі.

У 1963 р. при інституті Російської академії наук у Москві була відкрита лабораторія, яка досліджувала космічне харчування [5]. Учені і практики вивчали і відпрацьовували різні форми, види і групи продуктів харчування. У результаті були організовані спеціалізовані відділи, служби та виробництва по виготовленню їжі для космонавтів. Такі підприємства як Бірюльовський експериментальний завод, Астраханський ордена Леніна рибо-консервно-холодильний комбінат, Всеросійський науково-дослідний інститут «Експериментальний завод консервно-ковбасних і кулінарних виробів», Всеросійський науково-дослідний інститут харчоконцентратів космічного харчування, Молдовський науково-дослідний інститут, Дослідний завод хлібопекарської промисловості та інші спеціалізувалися на цій продукції.

Ученими було розроблено комплекс космічної їжі.

Їжа, приготована для перших космонавтів Ю.О. Гагаріна і Г.С. Тітова, складалася головним чином з поживних соків і пюреподібних продуктів у алюмінієвих тубах. Використання туб полегшувало стерилізацію продуктів, що забезпечувало тривалість їх зберігання. Прийом їжі з туб в умовах невагомості не повинен був зустріти труднощів, а засвоєння пюреподібної їжі була максимальною. Калорійність і склад продуктів повністю відповідав енергозатратам людини [4, с. 103].

Разом з тим слід зазначити, що смакові якості і незвична консистенція різних продуктів не всіма космонавтами оцінювалася позитивно. Стало зрозуміло, що для більш тривалих польотів потребує вживання не тільки рідкої і напіврідкої, але і твердої їжі. Тому у раціон перших космонавтів окрім пюреподібних консервів, була включена і необхідна кількість натуральних продуктів твердої консистенції. Науковці припускали, що якщо розжовування і проковтування цих продуктів не буде мати труднощів в умовах невагомості, то у подальшому ці натуральні продукти знайдуть більш широке використання [4, с. 103]. Наприклад, «Шоколад «Особый», який експонується на виставці «Харківщина: відбудова перебудова 1943-1991 рр.». Виявилось, що невагомість ніяким чином не спричиняє труднощів у ковтанні, а консистенція їжі при цьому грає таку ж роль, як і на Землі.

Тому при приготуванні багатоденних космічних рейсів радянські учені сміливо і свідомо пішли на розширення складу раціону, включення в нього натуральних продуктів, до яких космонавти звикли у звичайних земних умовах. Наприклад, «Чернослив»,

«Чернослив с орехами», «Орех фундук», що зберігаються у фондах музею.

Раціон А.Г. Ніколаєва, П.Р. Поповича, В.Ф. Биковського та В.В. Терешкової складався з натуральних продуктів із врахуванням смаків космонавтів. У склад раціону вводилися різні сендвічі, м'ясні продукти, пиріжки, фрукти, упаковані в пакети, а також повноцінні продукти і готові блюда у рідкому та пюреподібному стані, герметично упаковані в алюмінієві туби. Продукти раціону виготовлялися із суворим додержанням всіх санітарно-гігієнічних норм, а спеціальна обробка дозволила [4, с. 104] значно збільшити строк їх зберігання, при цьому не втрачаючи смакові якості.

Добовий раціон був насичений вітамінами і складався з першого і другого сніданків, обіду та вечері.

Для забезпечення космонавтів водою був сконструйований спеціальний резервуар з поліетилену з трубкою й мундштуком, що дало можливість здійснювати вільний прийом води в умовах невагомості. Консервуючі речовини, які використовувалися у воді, робили її приємною на смак протягом польоту [4, с. 105].

Головне правило сніданку для космонавтів складається у тому, що не повинно бути ніяких крихт, тому що вони можуть розлетітися, і спіймати їх потім буде неможливо, при цьому вони здатні потрапити у дихальні шляхи космонавта. Тому хліб для космонавтів випікають спеціальний, який не кришиться. Саме тому хліб виготовляють маленьким, спеціально упакованими кусочками. Перед їжею його підігрівають, як і інші продукти. Музей має в колекції два види хліба («Хлеб пшеничный сдобный», «Хлеб ржаной Московский»), які експонуються на виставці. Також у колекції музею є і пічка для розігріву їжі з орбітальної космічної станції «Салют-6», яка також експонується на виставці.

У раціон космонавтів входять блюда з м'яса, риби, сиру, овочів та фруктів. Наприклад, «Суп-пюре овощной», «Вырезка свиная с картофельным пюре», «Говядина по-домашнему», «Творог с черносмородиновым пюре», а також «Сок виноградно-сливовый с мякотью», «Сок абрикосовый с мякотью», «Кисель черносмородиновый с пектином», що зберігаються в музеї. Меню досить різноманітне.

Після більш тривалого перебування в космосі почалися відпрацювання ідеї з більш ефективного і якісного харчування.

Спочатку повсякденне меню космонавтів розраховувалося на вісім діб, тобто воно повторювалося кожні наступні вісім діб [1]. Зараз меню різноманітніше і розраховується на 16 діб.

І хоча вже багато років існує затверджений спеціалістами список дозволених продуктів і спеціальне меню, перебування космонавтів у тривалих космічних польотах намагаються зробити максимально комфортним. Тому, крім стандартних блюд, космічне меню намагаються всіляко урізноманітнити, включаючи в нього національні блюда і навіть улюблені кулінарні уподобання космонавтів [2].

Старанно відібраний і збалансований по незамінних компонентах харчування і по калорійності раціон дозволяє членам тривалих експедицій зберігати і гарний настрій, і високу працездатність в складній роботі в космосі [6, с. 13-14].

Після розробки меню постало питання про найбільш ефективне транспортування їжі. Тоді і з'явилися зручні алюмінієві туби — найвідоміший тип пакування космічного харчування, в які у вигляді пюре упаковували перші, другі страви, десерти, напої, мед і різні приправи. Вага кожної туби стандартна 160-165 грам. Таким чином, вирішилося питання про збереженість поживної цінності продуктів, їх компактності і тривалого зберігання.

До колекції музею страв упакованих у туби ввійшли «Борщ с копченостями», «Томатно-овощной соус «Молдова» (експонується на виставці), «Творог с клюквенным пюре» (експонується на виставці), «Крем творожный с лимоном», «Десерт плодовой», «Мед натуральный», «Сок вишнево-яблочный с сахаром» (експонується на виставці), «Напиток из клюквы», «Чай с вишневым соком».

Сьогодні матеріалом для створення туб є багатошаровий ламінат та коекструзія [8].

Інша тара для упаковки їжі — жерстяні банки (консерви) — це найрозповсюджений вид упаковки космічної їжі. У тубах їжа знаходиться у вигляді пюре, а в банках вона більше походить на звичну земну їжу і саме їй віддають перевагу космонавти.

До цієї категорії упакування страв для космонавтів в колекцію музею входять: «Солянка мясо-овощная», «Мясо с черносливом и овоще-крупяным гарниром», «Жаркое по-домашнему», «Омлет с куриным мясом», «Карбонад», «Сосиски малютки», «Бекон рубленый», «Говядина в сметанном соусе», «Осетр заливной», «Белуга в желированном томатном соусе», «Вишня в желе».

З 1982 р. до звичних тюбиків і жерстяних банок додався ще один вид харчової упаковки (спеціальні пакети) із сублімованими продуктами, в які безпосередньо перед їжею необхідно залити гарячу або холодну воду, щоб блюдо набуло звичного виду [8].

Готові продукти заморожувалися, а потім різко піддавалися сушці при високій температурі. Таким чином лід відразу перехо-

див у пароподібний стан, не переходячи до рідини. Таким способом можливо зменшити вагу їжі на 70 %.

Продукти, висушені методом сублимації, зберігають вітаміни, поживні і смакові якості, колір, запах і первісний обсяг завдяки швидкості сушіння і відсутності окисних процесів. Засвоюваність зневоднених методом сублимації продуктів рівноцінна засвоюваності свіжих.

Упаковують ці та інші продукти у жерстяну тару, використовують для упакування також дубльовані поліетиленові плівки (лакований целофан з поліетиленом), фольгу, покриту поліетиленом, папір, покритий поліетиленом і алюмінієвою фольгою [3].

У пакетах з різних полімерних матеріалів у музеї зберігається «Чай без сахара», «Кофе с сахаром», «Печенье «Русское», «Галеты «Арктика», «Ирис «Ледокол», «Шоколад «Особый», «Палочка фруктовая из айвы», «Палочка фруктовая из яблок и слив».

Аналізуючи склад колекції космічної їжі, приходимо до висновку, що у Харківському історичному музеї мені М.Ф. Сумцова кількість предметів з колекції космічної їжі складає 43 одиниці (серед яких є і муляжі — 18 шт.). Її можна умовно поділити на 5 груп: перші страви, другі страви, десерти, напої та інше. В колекції музею також представлені всі типи упаковки космічного харчування.

Джерела та література

1. А что едят космонавты? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.calorizator.ru
2. Пища для космонавтов — Что едят на орбите? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.sciencedebate2008.com
3. Сублимовані продукти — цінний подарунок науки людству [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.rogadito.pp.ua
4. Сушков Ю.Н. Полеты в космос [Текст] / Ю.Н. Сушков. — М.: Воениздат, 1963. — 143 с.
5. ФГУП «Бирюлевский Экспериментальный завод» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: eda-kosmonavtov.rf/fgirbez
6. Путеводитель «Космос — народному хозяйству» [Текст]. — М.: Типография ВДНХ СССР, 1985. — 17 с.
7. Человек в длительном космическом полете. Пер. с англ. П.В. Симонова и Ю.П. Симонова. Под ред. и с предисл. чл.-кор. АН СССР О.Г. Газенко [Текст]. — М.: Мир, 1974. — 360с.
8. Упаковка, еда и космонавты [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://article.unipack.ru>

АРХЕОЛОГІЧНІ І ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КРАЮ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ МУЗЕЙНИМИ ЗАСОБАМИ

ВІДКРИТТЯ, ЩО ЗДОЛАЛИ ЧАС:
до 115-річчя XII археологічного з'їзду у Харкові

*Бабенко Леонід Іванович,
ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова
Аксьонов Віктор Степанович,
кандидат історичних наук,
зав. відділу археології
ХІМ імені М. Ф. Сумцова
Пеляшенко Костянтин Юрійович,
кандидат історичних наук,
ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Традиція проведення археологічних з'їздів у Російській імперії була започаткована у 1869 році. За весь час було проведено з періодичністю раз у три роки 15 археологічних з'їздів. Із 6-ти археологічних з'їздів, які відбулися в українських містах, найрезультативнішим вважається XII Археологічний з'їзд, проведений у Харкові в 1902 році.

Відкриття з'їзду відбулося 15 серпня. У його роботі взяли участь 403 делегати, які представили 30 міст Російської імперії. На науковий форум з'їхалися науковці 8 університетів (серед яких — 50 професорів і 12 приват-доцентів) — Харківського, Московського, Санкт-Петербурзького, Київського, Новоросійського, Казанського, Юрійвського, Варшавського, а також Історико-філологічного інституту князя Безбородька, Лазаревського інституту східних мов і Санкт-Петербурзького археологічного інституту, 4 духовних академій.

На з'їзді працювали 9 окремих секцій за наступними напрямками роботи: первісних старожитностей; історико-географічних

та етнографічних старожитностей, пам'яток мистецтв, нумізматики, сфрагістики; побуту домашнього, господарського, громадського, юридичного та військового; церковних старожитностей; старожитностей писемності та мови; старожитностей класичних, візантійських, східних та західноєвропейських; слов'янських старожитностей; археографічних пам'яток [12].

Усього на секції первісних старожитностей було заслухано 22 доповіді, присвячені саме археологічним пам'яткам. До найважливіших результатів роботи цієї секції належить виділення В.О. Городцовим трьох нових археологічних культур доби енеоліту-бронзи: ямної, катакомбної, зрубної; відкриття археологічного комплексу із кількох селищ, катакомбного могильника та городища-фортеці неподалік від с. Верхній Салтів Вовчанського повіту, що спричинило виділення салтівської культури, пов'язаної з історією Хозарського каганату; укладення Д.І. Багалієм зводу археологічних пам'яток Харківської губернії, репрезентованого у вигляді археологічної карти та пояснювального тексту до неї; дослідження на Донецькому городищі тощо.

Попри відчутну результативність археологічного з'їзду, проведення наступного наукового форуму археологів на Харківщині довелося чекати майже століття. Симптоматично, що приводом для відродження подібних заходів став саме черговий «некруглий» ювілей з'їзду — у 1992 році у Харкові та Старому Салтові було проведено представницьку археологічну конференцію, присвячену 90-річчю події [6]. Досвід виявився вдалим і з заснуванням Харківського історико-археологічного товариства археологічні наукові форуми на Харківщині стали періодичним та звичним явищем, причому робота ряду конференцій чи окремих їх секцій час по часу присвячувалася черговому ювілею XII Археологічного з'їзду [9; 10, с. 92-97].

До 115-річниці з'їзду, що припала на 2017 рік, у Харкові також відбулося декілька урочистостей, присвячених цій події, дещо іншого формату — відразу два музейних заклади, Музей археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна та Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова, запропонували відвідувачам свої тематичні виставки. Попри тематичний збіг виставок, вони різнилися своєю концепцією, структурою та наповненням. Найбільш відчутно кидалася в очі відсутність на виставці університетського Музею археології археологічних предметів, що мали би безпосереднє відношення до ювілейної події та досить широко їх презентація на виставці ХІМу. Подібна ситуація спричинена об'єктивними факторами, а саме наповненням архео-

логічних колекцій обох музеїв та особливостями їх формування. Як сталося, що університетський музей, до фондів якого після закінчення археологічної виставки з'їзду надійшла більшість її експонатів, позбувся такої репрезентативної колекції?

Втрата під час окупації Харкова у 1941-43 рр. архівної та облікової документації музеїв перешкоджає документальному з'ясуванню особливостей формування колекцій довоєнного походження. Але певним чином переміщення можна прослідкувати завдяки одному цікавому документу, що зберігається в архіві ХІМу, а саме «Инвентарная опись культурно-исторических ценностей и материалов Украинского государственного исторического музея, разграбленных и уничтоженных немецко-фашистскими захватчиками в 1941-43 гг.».

Передісторія створення цього документа наступна. Вже на початку 1942 року, після контрнаступу радянських військ під Москвою, на звільнених територіях СРСР стали створюватися спеціальні комісії «для обліку та документації всіх руйнувань музеїв, найбільших бібліотек пам'яток старовини і для встановлення фактів вивезення, загибелі та псування експонатів і книг». В кінці цього ж року була заснована Державна Надзвичайна комісія з визначення збитків, яка очолила цю роботу [11, с. 266-288].

Після визволення Харкова подібна комісія була створена і при історичному музеї, до складу якої були залучені два археолога — І.Ф. Левицький і С.А. Семенов-Зусер. Вибір кандидатур для цієї роботи цілком закономірний — це були найбільш авторитетні харківські археологи, які зуміли пережити війну (перший — в окупації, другий — в евакуації). І.Ф. Левицький з березня 1932 року очолював відділ докласового суспільства Українського державного історичного музею, а С.А. Семенов-Зусер з 1937 року кафедру стародавньої історії і археології Харківського державного університету. Безсумнівно, що більш обізнаних про склад довоєнних археологічних колекцій харківських музеїв дослідників не було. Поставлена задача була виконана успішно, за що наказом директора музею № 61 від 21 липня 1944 року був виплачено невелику грошову винагороду — І.Ф. Левицькому 500, С.А. Семенову-Зусеру 300 карбованців.

Археологічна частина інвентарного опису складається з двох великих розділів. Перший має назву: «Отдел докласового общества» і можна припустити, що сюди були включені знахідки, що належали до війни історичному музею, тому що найменування розділу повністю відповідає аналогічному структурному підрозділу музею.

Другий розділ названий «Археологические фонды» і принципи формування його складу розкриті в описі більш повно, а саме: «Ар-

хеологические фонды до оккупации находились в здании Харьков. Госуд. Университета (ул. Свободной Академии) и принадлежали: Х.Г.У. материалы до 1920 г. и Украин. Историч. Музею — материалы с 1920 по 1940 г. В фондах хранились: археологические собрания, этнографические коллекции б. Этнографич. Музея Х.Ун., нумизматическая коллекция. В 1942 году археологические фонды были перевезены немцами в здание Пединститута, на Сумскую 33».

Опис був складений по пам'яті і містив докладний перелік археологічних матеріалів, а також вирізок-монолітів, малюнків, фотографій, креслень, карт, макетів і муляжів з довоєнних колекцій харківських музеїв. Загальна кількість позицій обох розділів — 201, кількість втрачених предметів — 44544 [3, с. 137-139].

Матеріали, що пов'язані з проведенням археологічного з'їзду, є в обох розділах опису. У першому вони складають пункт 58 і репрезентовані всього 51 предметом, що походять з розкопок В.О. Городцова курганів бронзової доби поблизу Малої та Великої Комишувах, Шпаківки, Стратилатівки, «Гострої Могили» тощо. Скоріш за все, це матеріали, що були передані на початку 30-х років з Археологічного музею Харкова до Історичного музею після його реорганізації з Музею Слобідської України та створення у його структурі відділу докласового суспільства.

У другому розділі опису колекції з виставки XII Археологічного з'їзду, що до війни залишалися у фондах університетського музею, представлені значно краще і складають 32 пункти (№№ 121-152). Окрім матеріалів з досліджень В.О. Городцова (усього 134 кургани) це різноманітні предмети з розкопок В.Ю. Данилевича, К.М. Мельник, Д.І. Багалія, О.М. Покровського, В.О. Бабенка, колекцій М.М. Ковалевського, Ю.І. Морозова, численна кількість випадкових знахідок тощо.

Примхою долі під час окупації Харкова розділені частки колекції були знову об'єднані. З липня 1942 року з ініціативи окупаційної влади почалися роботи зі створення окремої археологічної виставки, якій відводилося важливе пропагандистське завдання — за допомогою презентації, перш за все, черняхівських старожитностей обґрунтувати права загарбників на території, зайняті в пізньоримську добу готськими племенами. З цією метою археологічні колекції історичного музею та фонди археологічного музею Харківського університету були зведені в будівлю педагогічного інституту, зайняте незадовго перед цим під медичний склад (Сумська, 33). Виставка відкрилася 1 листопада, вже в ніч з 14 на 15 лютого 1943 року, перед відходом з міста, німецькими окупантами будівлю було підпалено, і більшість матеріалів виставки загинуло [1].

Після звільнення Харкова представники історичного факультету університету зацікавленості до уцілілих експонатів зі згорілої виставки не виявили. Ймовірно, це пояснюється тим, що відродження університетського музею пов'язувалося, насамперед, з відновленням власних археологічних досліджень [7, с. 107]. Навпаки, Харківським історичним музеєм у особі І.Ф. Левицького були організовані систематичні розкопки попелища, що тривали протягом трьох років — з 1943 по 1945 рр. Таким чином, історичний музей мимоволі став спадкоємцем переважної частки довоєнних археологічних колекцій Харкова, у тому числі і тих, що походять з матеріалів XII Археологічного з'їзду.

Але через вже згадану вище втрату облікової документації далеко не всім предметам із мізерних решток колекцій, що були врятовані попри всі перипетії подій, вдається відновити науковий паспорт. Це пояснюється тим, що опубліковані матеріали XII Археологічного з'їзду проілюстровані в дуже обмеженій кількості. Значна кількість предметів згадана лише у загальному переліку, почасти використана не характерна для наукового опису термінологія. Все це створює об'єктивні труднощі під час атрибуції колекцій з позначкою «зі спалених фондів», що вірогідно можуть відноситися до матеріалів з'їзду. Поміж тим, походження низки предметів можна встановити практично достовірно.

Частина з них пов'язана з одним із найвизначніших відкриттів XII Археологічного з'їзду, а саме розкопками В.О. Городцовим курганів Ізюмського та Бахмутського повітів, матеріали яких дозволили досліднику започаткувати підвалини відносної хронології бронзової доби Східної Європи, актуальність якої не втрачена і по цей час. Достеменно із комплексів, що призвели дослідника до наукового прозріння, походять гральні кістки з поховання 5 кургану № 9 біля с. Шпаківка [5, табл. VI, 3], горщики ямної [5, табл. III] та катакомбної культури з поховання 5 кургану № 5 поблизу с. Мала Комишуваха та поховання 2 кургану № 1 біля с. Селимівка [5, табл. VIII, 4, 8].

Яскравість та значимість спостережень В.О. Городцова для археології бронзової доби мимоволі затінила для широкого наукового загалу ще одне, не менш знакове відкриття дослідника, здійснене ним напередодні з'їзду. Мова йде про розкопки поховання 5 кургану № 1 біля хутора Чорногорівка, що призвели до відкриття епонімного для окремої групи пам'яток комплексу, пов'язаного з історичними кіммерійцями чи протоскіфами. Найбільш яскрава знахідка цього поховання — бронзові вудила зі стременоподібними закінченнями, є безперечною окрасою археологічної колекції

ХІМу [5, табл. XIII, 6]. Встановленню їх паспорта передувала досить жвава серед науковців дискусія. Але остаточна їх атрибуція мала не лише меморіальне значення — під час огляду була виявлена не помічена раніше орнаментация ланок вудил, що дозволило уточнити деякі нюанси абсолютної та відносної археології передскіфського часу [4; 8].

Декілька предметів з матеріалів з'їзду, що зберігаються у фондах ХІМ, репрезентують сарматські старожитності. Це бронзовий казан з поховання 2 кургану № 2 біля с. Селимівка, з розкопок В.О. Городцова [5, табл. XIV], глиняна курильниця, прикрашена змієподібним орнаментом та два бронзові дзеркальця з кургану № 3 біля слободи Сватова Лучка, з розкопок Є.П. Трефільєва [2, табл. IV, 9; 13, с. 137, рис. 19].

Значно складніше визначити походження довоєнної колекції салтівських старожитностей. Відкриття салтівської культури можна без перебільшення вважати найяскравішим досягненням археологічної секції ХІІ Археологічного з'їзду. У фондах музею салтівські старожитності довоєнного походження складають окрему колекцію (Арх. 30/1-191), встановити паспорт якої вкрай важко. Довоєнні роботи на верхньосалтівських могильниках відзначаються масштабністю робіт, що проводилися низкою дослідників. Окрім першовідкривача салтівської культури В.О. Бабенка у різний час катакомби розкопували Д.І. Багалій, О.М. Покровський, Є.П. Трефільєв, П.С. Уварова, М.О. Макаренко, О.С. Федоровський тощо. Лише з 1900 до 1917 рік на Верхньосалтівському могильнику було розкопано 325 катакомб. Окрім музеїв Харкова та Вовчанська ці матеріали потрапляли до колекцій різних інших музейних установ — Державного історичного музею (Москва), Державного Ермітажу (Санкт-Петербург), Одеського археологічного музею та інших [14, с. 339-346]. Можна з упевненістю стверджувати, що матеріали колекції походять з розкопок однієї або декількох верхньосалтівських катакомб, але достеменно ототожнити їх з тим чи іншим комплексом, на жаль, ми не в змозі.

Нарешті, справжньою перлиною усієї колекції Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова є верхня частина леза давньоруського меча з рукояткою, на яку за допомогою чеканки, штампування та чорніння накладним сріблом нанесено складний візерунок. Уламок цього меча було випадково знайдено біля с. Краснянка Куп'янського повіту та вперше репрезентовано на виставці ХІІ Археологічного з'їзду [2, табл. IV, 8].

Таким чином, в археологічній колекції Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова є декілька предметів, походження

яких можна достеменно пов'язати з матеріалами XII Археологічного з'їзду. Цінність цих предметів, окрім наукового чи експозиційного значення, визначає ще і меморіальна їх складова. До матеріалів з'їзду може також належати і певна частина депаспортизованих предметів довоєнного походження, але через брак інформації їх достовірна атрибуція на наш час неможлива.

Джерела та література

1. Аксьонов В.С. Археологічні фонди Харківського історичного музею: історія формування колекції [Текст] / В.С. Аксьонов, Л.І. Бабенко // Вісімнадцяті Сумцовські читання. — Х.: Майдан, 2012. — С. 176-184.
2. Альбом выставки XII Археологического съезда в г. Харькове [Текст]. — М., 1903. — 25 с., 56 л. ил.
3. Бабенко Л.И. Удивительное «хронопутешествие» одной известной находки [Текст] / Л.И. Бабенко, С.Б. Вальчак // Российская археология. — 2014. — № 1. — С. 137-142.
4. Вальчак С.Б. К вопросу о датировке комплекса из Черногоровского кургана [Текст] / С.Б. Вальчак // Российская археология. — 1994. — № 2. — С. 131-133.
5. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года [Текст] / В.А. Городцов // Труды XII Археологического съезда в Харькове. — М., 1905. — Т. 1. — С. 174-340.
6. История и археология Слободской Украины. Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию XII Археологического съезда (Харьков — Старый Салтов, 19-21 октября 1992 г.) [Текст]. — Х., 1992. — 231 с.
7. Зайцев Б.П. Археологический музей Харьковского университета [Текст] / Б.П. Зайцев, В.А. Латышева // Вестник Харьковского университета. — Х.: Основа, 1992. — № 362. История. Вып. 25. — С. 103-110.
8. Махортых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья [Текст] / С.В. Махортых. — К.: Шлях, 2005. — 380 с.
9. Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25-26 жовтня 2002 року [Текст]. — Х., 2003. — 244 с.
10. Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Международной археологической конференции (Харьков, 9-10 ноября 2012 г.) [Текст]. — Х.: ООО «НТМТ», 2012. — 100 с.
11. Симкин М.П. Советские музеи в период Великой Отечественной войны [Текст] / М.П. Симкин // Труды научно-исследовательского института музееведения. — М., 1961. — Вып. II. — С. 176-327.
12. Скирда І.М. XII Археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення [Текст] / І.М. Скирда / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпро, 2016. — 20 с.

13. Трефилъев Е.П. Археологическая экскурсия в Купянский уезд Харьковской губернии летом 1901 г. [Текст] / Е.П. Трефилъев // Труды XII Археологического съезда в Харькове. — М.: Типография А.И. Мамонтова, 1905. — Т. 1. — С. 131-140.
14. Хоружа М.В. Дослідження Верхньо-Салтівського археологічного комплексу у 1900—1941 рр.: досягнення та втрати [Текст] / М.В. Хоружа // Двадцять перші Сумцовські читання. — Х.: Майдан, 2015. — С. 339-346.

Фото 1-3. Виставка, присвячена 115-й річниці XII Археологічного з'їзду в експозиції Харківського історичного музею.

**АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ ЕКСПЕДИЦІЙ
ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ
ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА: ВИСТАВКА-ПРЕЗЕНТАЦІЯ**

Аксьонов Віктор Степанович,
кандидат історичних

наук, зав. відділу археології

ХІМ імені М. Ф. Сумцова

Бабенко Леонід Іванович,

ст. науковий співробітник

ХІМ імені М. Ф. Сумцова

Пеляшенко Костянтин Юрійович,

кандидат історичних наук,

ст. науковий співробітник

ХІМ імені М. Ф. Сумцова

Сніжко Ірина Анатоліївна,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії та

мовознавства Українського

державного університету

залізничного транспорту

Відкриття експозиції «На перехрестях століть. Археологія краю» відбулося 18 травня 1996 року і в сучасній експозиційній структурі Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова вона є найдавнішою її частиною. За 22 роки свого існування експозиція зазнала декілька перебудов, пов'язаних насамперед з переміщенням до нової будови музею за адресою Університетська, 5. Попри всіх змін наповнення вітрин за незначним винятком залишалося сталим, адже кожна з вітрин вирізнялася закінченим художнім вирішенням, яке легко могли порушити навіть малопомітні експозиційні пертурбації.

Разом з тим співробітники відділу археології протягом усього часу після відкриття експозиції продовжували активні польові дослідження цілої низки пам'яток. З 1997 року були поновлені і по цей час тривають розкопки 4-ої ділянки Верхньосалтівського катакомбного могильника, завдяки чому джерельна база поповнилася матеріалами 117 катакомб. Ще близько 100 поховань салтівської культури було досліджено на Нетайлівському ґрунтовому могильнику. З часу побудови експозиції були закінчені розкопки майстерні по обробці кременю біля с. Синичено (1997, 2002 рр.) [6] та розпочато дослідження нової пам'ятки — стоянки-майстерні поблизу с. Кам'янка (2005-2017 рр.) [7]. З 2013 року експедиція

музею проводить розкопки на Циркунівському городищі скіфського часу [5].

Результатом кожного польового сезону є поповнення колекції музею декількома тисяч предметів — нерідко з високим ступенем атрактивності, подекуди — унікальних. Але інформація про здобутки археологів історичного музею дуже рідко виходить за межі фахового кола і залишається невідомою широкому загалу. Вихід з цієї неприйнятної ситуації ми бачимо в організації щорічних тимчасових виставок, які б репрезентували підсумки польового сезону. Практика подібних виставок була успішно реалізована музейниками Харківського національного музею імені В.Н. Каразіна, до участі в яких залучалися матеріали розкопок археологів Харківщини різних установ, у тому числі і історичного музею. Попри позитивний досвід таких виставок, їх вирізняє короткотривалість — через об'єктивну необхідність підготовки наукових звітів про розкопки, та певна обмеженість для знайомства з нею широких кіл відвідувачів.

Зважаючи на це, було вирішено поновити подібну традицію і в межах Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова, вписавши тимчасову виставку окремим комплексом у простір постійної експозиції. Тим більш, що досвід створення таких виставок-звітів за результатами польових сезонів співробітники відділу археології мають (наприклад: виставка за результатами дослідження Пісочинського курганного могильника скіфського часу 1979 р. та виставка за результатами дослідження ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів 1999 р. у приміщеннях музею по вул. Університетській 10). Тематично виставка складалася із трьох самостійних підрозділів, в яких репрезентовано головні досягнення кожної з археологічних експедицій музею.

1. Дослідження пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка (керівник І.А. Сніжко). В 2016 році експедицією Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова продовжено дослідження пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка Ізюмського району Харківської області. Пам'ятка знаходиться на високому мисі при впадінні в р. Сіверський Донець невеличкої правої притоки р. Суха Кам'янка. Мис являє собою горизонтальну терасу, що піднята над рівнем р. Сіверський Донець на 8-10 м. Пам'ятку відкрито під час розвідок 2004 р., загальна розкопана площа становить 164 м², колекція крем'яних артефактів налічує понад 8,5 тис предметів.

Метою робіт на пам'ятці в сезоні 2016 р. було дослідження південно-західної частини розповсюдження культурного шару. Ділянка площею 18 м² на загальній сітці квадратів має позначки 6-7-

Д-Л. З розкопу походить колекція із 419 артефактів, що нерівномірно розміщені на його площі. Найбільш насиченими виявилися квадрати 6Є, 7Ж, 6Ж. Невеличке скупчення простежено на кордоні квадратів 6і-6И, південна та північна ділянки розкопу містять поодинокі предмети. В квадраті 7і зафіксовані 2 пластинки емалі зубу, вірогідно, бізона. Скупчення кременю в квадратах 6Є-Ж, що, скоріш за все, є робочим місцем майстра з обробки кременю, складалося з кубовидного спрацьованого нуклеусу, 23 відщепів та пластинчастих відщепів (7 напівпервинні), 6 пластинок, бокового різця на первинному відщепі, сколов підправки нуклеусу, лусочок та уламків. Компактне скупчення в квадраті 7Ж містило нуклевидний уламок, 9 відщепів (більшість пластинчасті), 9 пластинок, реберчасті соли підправки, лусочки, уламки. В скупченні на кордоні квадратів 6і-И включало нуклевидний уламок, 3 відщепа, 4 пластинки, наконечник з боковою виїмкою, 2 сколи підправки, кілька лусочок.

Знахідки свідчать, що на поселенні відбувався повний цикл розщеплення — від заготовок нуклеусів до залишкових ядрищ і утилізованих знарядь. До колекції, що походить з ділянки, дослідженої 2016 р., входять нуклеуси: кубовидний спрацьований, двохплощадковий та одноплощадковий торцеві; 5 нуклевидних уламків, з яких один використовувався як відбійник. Процес виготовлення та підживлення нуклеусів представлено реберчастими сколами і відщепами. Значна кількість заготовок і сколів з жовною кіркою свідчать, що джерело добування кременю знаходилось порівняно недалеко від стоянки. Метою первинного розщеплення були заготовки у вигляді видовжених пластинок та відщепів: 81 відщеп (з них 24 мають ділянку жовної кірки), 74 пластинчасті відщепи (9 напівпервинні), 50 пластинок та 11 мікропластинок. Знаряддя із вторинною обробкою представлені заготовкою біфасу на масивному напівпервинному відщепі, двома кутовими різцями, 3 відщепами та 2 пластинками з ретушованими ділянками та 2 наконечниками з боковою виїмкою — цілим та фрагментом. Останні є найбільш цікавою знахідкою, оскільки не мають аналогій не тільки в матеріалах розкопок попередніх років, а й в колекціях пам'яток суміжних територій. Цілий наконечник довжиною 6 см та шириною 1,6 см має круту ретуш, що зліва формує черешок та виїмку, та пологу ретуш, що тягнеться майже до вістря. З правого боку в нижній частині також невеличка ділянка крутої ретуші. Фрагмент наконечника є черешковою частиною з крутою ретушшю зліва до виїмки та ділянкою крутої ретуші праворуч в нижній частині.

Наконечники є найбільш цікавою знахідкою, оскільки не мають аналогій не тільки в матеріалах розкопок попередніх років, а й в колекціях пам'яток суміжних територій.

2. Розкопки археологічної пам'ятки скіфо-сарматського часу — Циркунівського городища (керівник К.Ю. Пеляшенко). Пам'ятка розташована на околиці с. Циркуни, Харківського району Харківської області. У топографічному відношенні займає високий мис правого корінного берега р. Харків, що з заходу та сходу обмежений глибокими ярами. Городище відкрито в 1925 р. археологами О. Потаповим та М. Фуксом, які дали перший опис і культурну атрибуцію нового археологічного об'єкта [8]. Перші розкопки були проведені на початку 50-х та 60-х років XX ст. Б.А. Шрамком. В 2005 р. невеликі розкопки здійснені Д.С. Гречком, а з 2007 р. регулярні дослідження проводить експедиція під керівництвом К.Ю. Пеляшенка [5]. За всі роки розкопок була досліджена значна площа, що складає майже 2 тис. кв. м. Комплексні планомірні розкопки дозволили отримати інформацію про оборонні споруди та етапи їх зведення, матеріальну культуру, характерні ознаки житлових і господарських будівель, загальну хронологію пам'ятки. На сьогоднішній день колекція артефактів з Циркунівського городища в фондах Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова складає майже 1 тисячу одиниць.

Завданням досліджень 2016 р. було продовження розкопок у північній частині городища, вивчення культурного шару, господарський об'єктів та уточнення хронології. На розкопаній площі (292 кв. м.) було досліджено 11 господарський ям і один жертковий комплекс.

На тимчасовій виставці були представлені найбільш яскраві і інформативні артефакти. Зразки місцевого ліпленого посуду скіфського часу, частина з яких була попередньо реставрована. Серед них можна окремо зазначити ліплений глечик орнаментований наліпними пружками, що утворюють прямі вертикальні і одну горизонтальну смугу. Даний посуд є досить рідкісним на нашій території і ілюструє етнокультурні зв'язки з південно-східними племенами меотів. Імпортний кружальний посуд представлений фрагментами давньогрецьких амфор і сіроглиняною столовою керамікою меото-сарматського кола. Серед античного імпорту присутні також дві скляні намистини. Такі хатні промисли як прядіння і ткацтво ілюструють глиняні прясла і грузила ткацького верстату. Предмети з металу скіфського часу репрезентовані: цікавою бронзовою бляшкою, яка складається з двох підковоподібних фігур, що направлені в різні сторони, бронзовими трьох-

гранними наконечниками стріл, залізними проколками. Окрім того, дослідження 2016 р. дали серію цікавих матеріалів, що датуються III—I ст. до н. е. і є важливими джерелами для вивчення подій фіналу скіфської історії і початку сарматської доби. Слід зазначити, що Циркунівське городище є поки єдиною археологічною пам'яткою на Харківщині з культурними відкладеннями цього періоду. Ці артефакти також були представлені на виставці: залізна дротяна фібула середньолатенської схеми, залізний черешковий трилопатевий наконечник стріли, фрагменти бронзової підвіски у вигляді кільця з округлими виступами, залізний поясний гачок та захисна панцирна пластинка. Даний комплекс знахідок саме на цій пам'ятці дозволяє стверджувати, що Циркунівське городище, протягом тривалого часу після загибелі Великої Скіфії продовжувало виконувати роль територіального центру в сіверськодонському Лісостепу.

3. У 2016 р. середньовічна експедиція музею (керівник В.С. Аксьонов) разом з експедицією Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (керівник доцент В.В. Скирда) продовжувала роботи на Верхньо-Салтівському IV могильнику, який знаходиться на східних схилах Нетечинського яру в 500 м від північної околиці с. Верхній Салтів Вовчанського району Харківської області. Ця ділянка катакомбного могильника була випадково відкрита у 1989 р. зав. відділом археології ХІМ В.Г. Бородуліним [2, с. 24]. Експедицією під його керівництвом у 1989 та у наступному 1990 році було досліджено 17 катакомб салтівської культури (№ 1—17) [2, с. 24-37; 3, с. 2-17]. Подальші роботи на цій ділянці могильника відновилися лише у 1996 р., коли експедицією Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди було досліджено ще 10 середньовічних катакомб (№ 18—27) [4]. З 1998 р. і по теперішній час роботи на могильнику веде середньовічна експедиція ХІМ під керівництвом В.С. Аксьонова [1].

У 2016 р. за час роботи експедиції були розкопані два дромоси катакомб, що були досліджені експедицією у попередні роки — № 111 (2011 р.) та № 131 (2015 р.). Окрім цього були виявлені та досліджені чотири катакомби (№ 132, 133, 134, 135) та одне поховання у звичайній ґрунтовій ямі (№ 136). У дромосах усіх виявлених катакомб був зафіксований хід повторного проникнення до поховальної камери, котрий був пов'язаний з проведенням у давнину обряду знешкодження похованих людей. У всіх випадках хід повторного проникнення перерізував дромос катакомби у тій його частині, що знаходилась перед поховальною камерою. На підлозі

ходу повторного проникнення до поховальної камери катакомб № 132 та № 134 були зафіксовані плити кам'яних закладів, які були відсунуті від входу до камери при повторному проникненні до неї.

У камерах усіх досліджених катакомб були зафіксовані нависне зруйновані кістяки небіжчиків. Камерах катакомб № 132, 133, 135 містили рештки дорослих людей (чоловіка та жінки), у камері катакомби № 134 знаходилися рештки двох дітей віком 4-7 років. Попри навмисну руйнацію кістяків людей у камерах був знайдений чисельний поховальний інвентар.

У камері катакомби № 132 були знайдено дзеркало, срібна сережка з рухомою привіскою, тесло-мотика, залізні черешкові ножі у дерев'яних піхвах оздоблених срібними оковками, бронзові литі бубонці, два срібних персня зі вставками з синього скла та гірського кришталю, срібні елементи від двох поясів (38 екз.), срібна коповушка, фігурний гудзик, бляшки та наконечники, що прикрашали ремінці взуттю небіжчиків, буси зі скла, сердоліку та кораллу, велика морська мушля. В лівому ближньому куті камери стояли дві глиняні посудини — кухоль та кубушка.

Інвентар катакомби № 133 був представлений сокирою-чеканом, теслом-мотикою, дзеркалом, бронзовим дротовим браслетом, чотирма бронзовими гудзиками, чотирма бронзовими бубонцями, черешковими ножами у дерев'яних піхвах зі срібними оковками, намисто зі скла та крейди, елементи поясної гарнітури (пряжка, бляшки, наконечник) (36 екз.), глиняний кухоль. Із заповнення дромосу були вилучені: залізний черешковий ніж, бронзова дротяна спіралеподібна пронизка, чотири скляні намистини та одинадцять намистин з роговики.

Дітей у катакомбі № 134 супроводжував не чисельний інвентар, представлений двома простими сережками з бронзового дроту, та намистинами виготовленими з роговику (2 екз.) та скла (28 екз.), глиняним кухлем. Залишки жертовної їжі у камері були представлені трубчатою кісткою молодого вівці/кози віком 0,5 року та шкарлупою яйця домашньої птиці.

З катакомби № 135 був вилучений наступний поховальний інвентар: залізні черешкові ножі у дерев'яних піхвах зі срібними оковками, кільце від сережки зі срібляного дроту, три срібні поясні бляшки, намистини зі скла (39 екз.) та сердоліку (3 екз.), штамповані елементи (бляшки, наконечники), що прикрашали реміні взуття, бронзовий амулет з соколими голівками.

Поховання у ґрунтовій ямі (№ 136) було безінвентарним. Кістяк підлітка поганої збереженості лежав у випростаному положенні на спині головою на північний схід з випростаними вздовж тулу-

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Карта Харківської області з позначенням місць здійснення археологічних розкопок експедиціями Харківського історичного музею.

ба руками. Ноги прямі та перехрещені у голіностопі. Мезокранна форма черепа та перехрещені ноги дозволяють припустити, що похований у ямі підліток належав до проболгарського етносу.

Знайдений поховальний інвентар дозволяє датувати досліджені поховальні комплекси початком — третьою чвертю IX ст. н. е. Нові дослідження могильника біля с. Верхній Салтів дозволяють поглибити наші знання відносно рівня матеріальної культури аланського населення на заключному етапі існування салтово-маяцької культури.

За час свого функціонування виставка викликала неабияку зацікавленість у відвідувачів, більшість з яких вперше дізналася про плідну діяльність археологів музею у сьогоденні. Виходячи з наявного попиту у музейної аудиторії широкого вікового та соціального діапазону, доцільно продовжити традицію побудови подібних виставок у музеї.

Джерела та література

1. Аксенов В.С. Исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника [Текст] / В.С. Аксенов // Археологічні відкриття в Україні 1997 — 1998 рр. — К.: ІА НАНУ, 1998. — С. 49-50.
2. Бородулин В.Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника, расположенного на территории колхоза «Украина» Волчанского района в 1989 г. [Текст] / В.Г. Бородулин // Архів Інституту археології НАН України. — Ф.о. 23625. — 53 с.
3. Бородулин В.Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1990 году [Текст] / В.Г. Бородулин // Архів Інституту археології НАН України. — Ф.о. 24040. — 30 с.
4. Колода В.В. Исследование раннесредневековых катакомбных захоронений близ с. Верхний Салтов в 1996 г. [Текст] / В.В. Колода // Хазарский альманах. — Х.—К.: Каравелла, 2004. — Т. 3. — С. 213-241.
5. Пеляшенко К.Ю. Історія дослідження Циркунівського городища [Текст] / К.Ю. Пеляшенко // Наука і освіта у краєзнавчому вимірі. Матеріали XXXII Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених: тези доповідей. — К., 2014. — С. 37-39.
6. Сніжко І.А. Пізньопалеолітична майстерня біля с. Синичине [Текст] / І.А. Сніжко // Археологический альманах. — Донецьк, 2006. — № 18. — С. 111-117.
7. Сніжко І.А. Нова пам'ятка пізнього палеоліти на Харківщині [Текст] / І.А. Сніжко // Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 р. — К.-Запоріжжя, 2007. — Вип. 9. — С. 339-343.
8. Фукс М. Про городища скитської доби на Харківщині [Текст] / М. Фукс // Записки Всеукраїнської археологічної комісії. — К., 1931. — Т. 1. — С. 101-103.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННОЇ ДІЛЯНКИ СТОЯНКИ БІЛЯ с. КАМ'ЯНКА

*Сніжко Ірина Анатоліївна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та
мовознавства Українського
державного університету
залізничного транспорту*

Пізньопалеолітична стоянка біля с. Кам'янка Ізюмського району Харківської області досліджується експедицією Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова з 2004 р. Пам'ятка розташована на місі при впадінні в р. Сіверський Донець невеличкої правої притоки р. Суха Кам'янка (рис. 1, А). Розкопки ведуться суцільною площею, яка на сьогоднішній день становить 182 м², колекція крем'яних артефактів налічує близько 9 тис предметів. В роботі експедиції традиційно беруть участь школярі — вихованці археологічного гуртка Харківського міського палацу дитячої та юнацької творчості.

Завданням польового сезону 2017 р. було вивчення південної частини пам'ятки, для чого закладено розкоп площею 24 м² на захід від ділянки, дослідженої в 2005 р. та на південь від ділянки 2016 р. На прийнятій на пам'ятці сітці квадратів це відповідно 4-9-А-Г (рис. 1, Б). Колекція, що походить з розкопу та підйомного матеріалу налічує 409 предметів.

Культурний шар визначається рівнем залягання знахідок, не має специфічного забарвлення, розтягнутий по вертикалі, пошкоджений діяльністю риючих тварин. Він представлений розщепленим кременем, фрагментами кісток тварин, дрібними шматочками вохри. Найбільша концентрація знахідок спостерігається частково в темно-коричневому, світло-коричневому та жовтуватопалевому суглинку, окремі артефакти зустрічаються також в гумусовому горизонті та в типовому лесі. На ділянках, де можна простежити рівень первинного відкладання знахідок, культурний шар корелюється з жовтуватопалевим суглинком, що відноситься до верхньопричорноморського підгоризонту.

Південна стінка розкопу в квадратах 4-9-А показала наступну стратиграфію:

горизонт	Кв. 4-А	Кв. 9-А	Опис відкладів
горизонт А	0-0,22 м	0-0,16 м	Гумусовий горизонт, темно-сірий, важкосуглинковий, не ущільнений; перехід вниз чіткий (шар оранки)

горизонт	Кв. 4-А	Кв. 9-А	Опис відкладів
гори- зонт В	0,22- 0,25 м	відсут- ній	Темно-коричневий, важкосуглинковий, комкуватий, не ущільнений (давньоголоценовий ґрунт)
горизонт ВС	0,25- 0,33 м	0,16- 0,25 м	Світло-коричневого кольору, важкосуглинковий, слабо-ущільнений, комкувато-призматичної структури; кротовини виконані матеріалом горизонту С(в)рґ.
горизонт С(в)рґ	0,33- 0,35 м	0,25- 0,33 м	Жовто-пального кольору, неоднорідно забарвлений, середньосуглинковий, пильоватий, безструктурний, з кротовинами, виконаними матеріалом горизонтів А та ВС.
горизонт Срґ	0,32- 0,35 м	0,33- 0,4 м	Типовий лес.

За результатами попередніх спостережень, давня денна поверхня мала більш крутий схил в бік річок Сіверський Донець та Суха Кам'янка, у порівнянні з сучасним рельєфом. В профілі стінки розкопу чітко видно, що оранкою знищено шар давньоголоценового ґрунту, трохи нижче якого розташований горизонт залягання знахідок. Лесоподібний суглинок і навіть чистий лес в південній частині дослідженої ділянки знаходились майже під шаром оранки. Тобто лінія квадратів «А» — це фактично південна межа ділянки, яку варто досліджувати розкопом. З 2004 р., з часу відкриття пам'ятки, на місці навколо розкопу зібрано численний підйомний матеріал. Враховуючи, що на лінії квадратів «Щ» (дослідження 2011 р.) глибина залягання горизонту знахідок становить понад 0,7 м і він не пошкоджувався під час оранки, можна припустити походження підйомного матеріалу з ділянки південніше ліній квадратів «А».

Під час розкопок було використано методику дослідження культурного шару умовними горизонтами потужністю близько 5 см. До глибини 20 см ґрунт знімався лопатами, далі розбирання здійснювалось за допомогою ножів. Всі знахідки по можливості лишались на місцях до остаточної фіксації. Кожний залишений на місці кремій одержував номер і наносився на план (рис. 1, В). Далі проводилось фотографування та інструментальна зйомка. Після того, як культурний шар було досліджено на всю глибину, проводилась зачистка дна розкопу та були прокопані контрольні 25 см. При цьому фіксувався кремій, що був опущений вниз з культурного шару.

Крем'яні знахідки мають добрий стан збереженості, не обкатані, поверхня вкрита шаром патини від молочно-білої до блакитної димчастої. В якості сировини використовувався темно-сірий, майже чорний напівпрозорий крейдяний високоякісний кремій місцевого походження.

З розкопу походить колекція із 278 артефактів, що нерівномірно розміщені на його площі (рис. 1, В). Найбільш насиченими виявилися квадрати 8-9-Б та 6-7-Г. В квадраті 6-Г на невеликій площі було знайдено велику кількість лусочок та два фрагменти мікропластинок з притупленим краєм (один — фрагмент вістря). Чітких скупчень крем'яні знахідки не утворюють. Колекція артефактів представлена нуклеусами, продуктами розщеплення та знаряддями із вторинною обробкою (рис. 2). Нуклеус двохплощадковий на початковій стадії використання був знайдений в чистому лесі, нижче рівня залягання основного горизонту знахідок. Процес розщеплення представлений дев'ятьма сколами формування та підправки нуклеусів, одинадцятьма реберчастими сколами підживлення різних розмірів. Відщепів 42, з них 3 — первинні, 11 напівпервинні та 14 — пластинчасті; пластинок та їх фрагментів — 13, мікропластинок та їх фрагментів — 5. Також зафіксовано 118 лусочок та 73 уламки. Знаряддя із вторинною обробкою представлені трьома різцями: боковим, косоретушним боковим (рис. 2, 4) та подвійним (рис. 2, 3), а також двома фрагментами мікропластинок з притупленим краєм (рис. 2, 7-8). В розкопі також знайдено дрібний фрагмент кістки (в лесі) та кілька лусочок і уламків кременю зі слідами перебування у вогні.

Навколо розкопу зібрано підйомний матеріал, який за характером крем'яної сировини та техніки розколювання ідентичний кременю з культурного шару. В колекції представлені два нуклеуси: кубовидний чотирьохплощадковий та двохплощадковий торцевий ; 32 сколи формування та підправки нуклеусів; 33 відщепи, з них 8 з ділянками жовтової кірки та 13 — пластинчасті; 5 фрагментів пластин та 16 фрагментів пластинок. Знаряддя представлені кінцевим скребком на напівпервинному пластинчастому відщепі (рис. 2, 5).

Основним результатом цього річних досліджень, крім поповнення вже існуючої колекції новими артефактами та планіграфічних спостережень, є встановлення межі, за якою культурний шар знищений оранкою. Отже, розкоп у південному напрямку закладати немає сенсу і подальші дослідження будуть продовжені в західному та південному напрямку, від ділянок, розкопаних у попередні роки.

На тому ж місці, приблизно в 200 м на захід від стоянки, що досліджується, зібрано підйомний матеріал. До колекції входять: 2 трьохплощадкові та 1 двохплощадковий нуклеуси (рис. 2, 1, 2), 6 сколів формування та підправки нуклеусів, 4 відщепи, з них 3 — напівпервинні; пластинки: 3 цілі та 4 фрагменти, а також скребок кінцевий на масивному сколі (рис. 2, 6). За зовнішніми ознаками цей матеріал дуже нагадує той, що походить з розкопу. В наступному польовому сезоні, крім планових досліджень площі стоянки, планується закласти кілька шурфів на новому місцезнаходженні з метою встановлення наявності чи відсутності культурного шару. Всі матеріали розкопок 2017 р. передані до фондів Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова.

В цілому характер знахідок та їх планіграфічне розташування типові для стоянок, розташованих біля виходів крем'яної сировини. Час існування пам'ятки припадає на причорноморський етап пізнього плейстоцену і знаходиться в межах переходу від ранньопричорноморського стадіалу до початку пізньольдовиків'я [3, с. 102]. Територіально близькими до стоянки поблизу с. Кам'янка є пам'ятки Рогаликської групи та Вісла Балка. Остання заходиться всього за 30 км, біля с. Сидорове Донецької області. Стратиграфічні спостереження дозволили віднести існування пам'ятки до часу, давніше початку атлантичного періоду [2, с. 12]. Рогаликсько-Передільська група пам'яток розташована майже за 150 км від Кам'янки, між річками Айдар та Євсуг на Луганщині Палінологічні дані, отримані для стоянок Рогалик-2, 7 та 12 дозволяють віднести шари, що містять археологічний матеріал, до початку алерьоду [1, с. 14]. При подібності техніко-типологічних характеристик крем'яних індустрій цих пам'яток, стоянка біля с. Кам'янка виявляється найдавнішою.

Джерела та література

1. Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников) [текст] / Н.П. Герасименко // Археологический альманах. — Донецьк, 1997. — № 6. — С. 3-64.
2. Герасименко Н.П. Хроностратиграфия памятника [текст] / Н.П. Герасименко // Археологический альманах. — Донецьк, 2002. — № 11: Вишла Балка — позднепалеолитический памятник на Северском Донце. — С. 11-13.
3. Герасименко Н.П. Реконструкция природной среды обитания человека на позднепалеолитической стоянке у с. Каменка [текст] / Н.П. Герасименко, И.А. Снежко // Древности-2012. — Харьков, 2012. — С. 97-104.

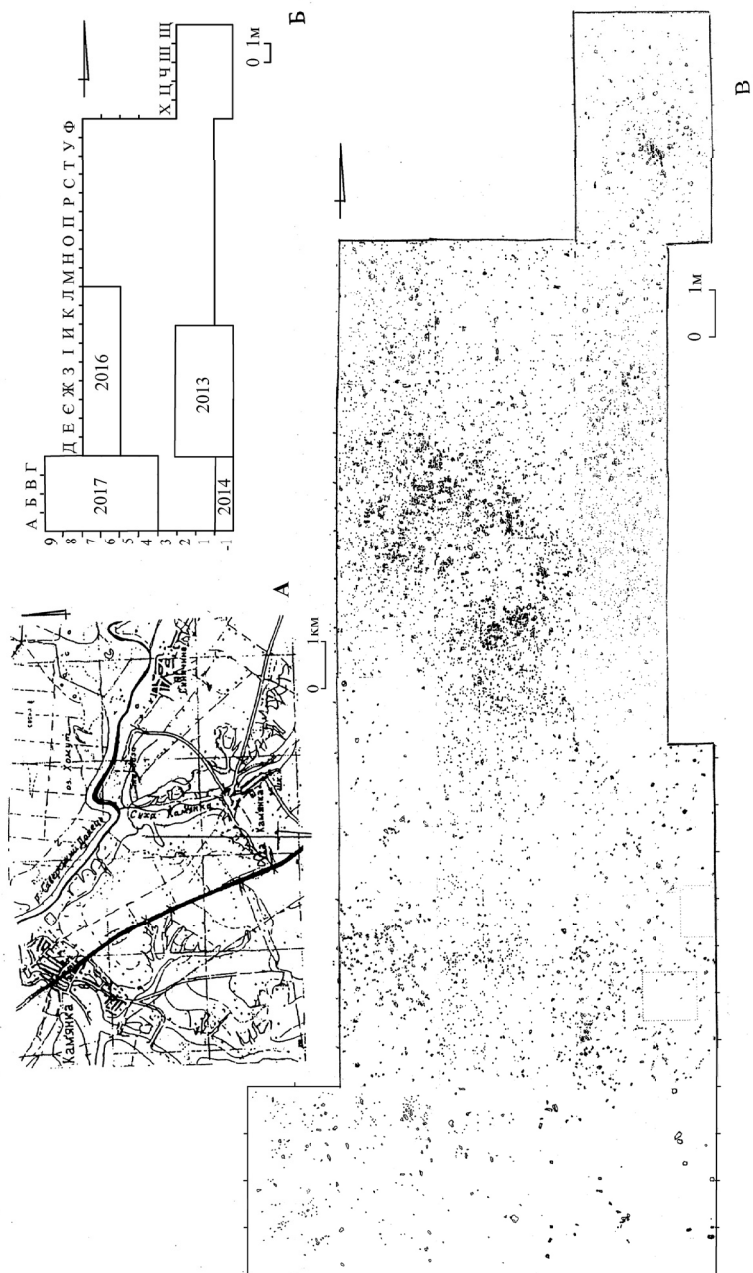

Рис.1. Кам'янка. А - місце розташування стоянки; Б - ділянки, досліджені в 2013, 2014, 2016, 2017 рр.
В - загальний план розташування знахідок.

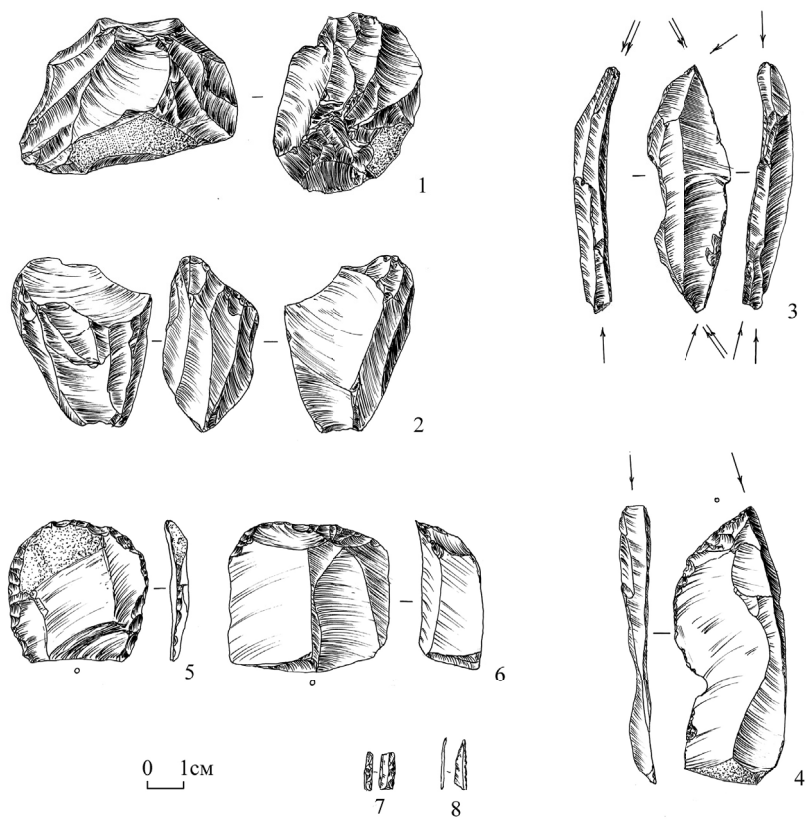

Рис.2. Кам'янка. Крем'яні знаряддя

СКІФСЬКІ НАВЕРШЯ У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

*Бабенко Леонід Іванович,
ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Окрасою будь-якої музейної колекції старожитностей скіфської доби є навершя — бронзові, подекуди залізні чи біметалеві предмети з прорізним бубонцем чи дзвіночками, що прикрашені зверху зооморфним, фантастичним чи антропоморфним персонажем, що іноді об'єднані у сюжетні групи, або ж геометричним знаком [15, с. 42]. Значна атрактивність наверш'я у музейній експозиції пропорційна їх надзвичайно високому інформаційному потенціалу. Презентуючи навершя під час екскурсії, можна наочно висвітлити різноманітні сторони побуту та духовного життя давнього населення у скіфський час — нюанси технології бронзоливарного виробництва, окремі аспекти поховальної обрядності та мистецтва звіриного стилю, процес антропоморфізації скіфського мистецтва, існування різноманітних форм релігії та космогонічних уявлень в цілому.

Колекція наверш'я Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова не надто репрезентативна — вона налічує усього 6 екземплярів, але дуже різних за набором тих чи інших ознак. Так, за матеріалом у колекції є два види наверш'я — бронзові та біметалеві (бронза та залізо). Хронологічно вони представлені двома групами — VI та IV ст. до н. е. Походять як зі степових пам'яток, так із лісостепового регіону. Мелодійний дзвін наверш'я забезпечувався як прорізним бубонцем, так і дзвіночками, прикріпленими до петельок. Репрезентативний і набір персонажів — в наявності є копитні тварини, фантастичні істоти та антропоморф (хоча слід зазначити, що за певними ознаками — бородою у оленя чи крилами у жінки — усі персонажі можна віднести до категорії фантастичних).

Навершя із колекції музею не лишилися поза уваги дослідників — упродовж останніх двадцяти років їм була присвячена низка публікацій, як доволі вичерпних, так і більш лаконічних — у форматі тез конференцій [4-7]. Звернутися знову до цієї теми спонукало декілька причин. Так, за минулий час вдалося зробити ряд уточнень, якими можна заповнити деякі лакуни, притаманні попереднім публікаціям. Зведення у рамках однієї роботи розпорошених по різних публікаціях скіфських наверш'я дозволить не-

фахівцям мати більш наочну уяву про склад цієї музейної колекції у цілому. Разом з тим, уникаючи непотрібних повторів, загостримо увагу лише на певних, найбільш важливих та нещодавно виявлених моментах. Навершя будуть розглянуті у порядку їх надходження до колекції музею.

Уперше колекцію Українського державного історичного музею навшлях поповнили у 1932 році внаслідок передачі за рішенням Паритетної комісії з Державного Ермітажу до України матеріалів з дореволюційних розкопок шести скіфських курганів — Мельгунівського (Лита Могила), Олександропільського (Лугова Могила), Шульгівки, Чмиревої Могили, Іллінецького та Першого Мордвинівського курганів. З цього переліку навшлях входили до складу відразу двох комплексів — Олександрополью та Чмиревої Могили.

Усього в Олександрополі було виявлено 9 навшлях — у 1851 році 2 навшлях з крилатою жіночою фігурою та тризуб з трьома птахами. У 1853 році ще 4 навшлях з грифонами у квадратній рамці та 2 з продовгуватим бубонцем, увінчаним фігуркою птаха. При передачі колекції 7 з цих навшлях було залишено в Ермітажі, передбачалося — для зняття гальванокопій, виявилось — назавжди. До Харкова передано лише 2, причому обидва — гіршої збереженості. Одне навшлях з комплексу 1853 року — у вигляді бубонця з фігуркою птаха (Дн 1853 1/2) — складало пару до відомого ще за першою публікацією [12, табл. II, 6-8], але мало пошкодження у вигляді відбитої голівки. Парність навшлях навряд чи була повною, зважаючи на наявні дані про їх параметри, навіть з урахуванням вказаного дефекту (висота 0,21 та ширина 0,081 м у одного та висота 0,115 та ширина 0,064 м у іншого). Передане до Харкова навшлях не збереглося, тому більш розгорнуте їх порівняння неможливе.

Друге навшлях — у вигляді крилатого жіночого божества — випадкова знахідка, зроблена селянами 1851 року. Нещодавно цьому навшляху було присвячено окреме дослідження [6], однак під час підготовки до публікації «харківської» частини колекції для фундаментального видання матеріалів Олександропільського кургану вдалося встановити ряд уточнюючих фактів.

Відсутність більшої частини лівого крила «харківського» навшлях зі слідами оплавлення по краям розриву довгий час сприймалось як пошкодження, отримане під час евакуації колекції музею з Харкова в роки війни. Однак знайомство дореволюційною фотографією навшлях з фотоархіву Інституту історії матеріальної культури (м. Санкт-Петербург) переконливо засвідчило більш раннє походження цього пошкодження. Також з'ясувалось, що запис в інвентарній книзі Державного Ермітажу в графі «Сохран-

ность» про пошкодження наверхш з інвентарним номером Дн 1851 1/15 «На левом крыле древняя реставрация, на правом — трещина» відноситься саме до харківського наверхш. Отже, до Харкова було передано наверхш з номером 1/15, проте пізніше цей же номер через недогляд був збережений за залишеним в Ермітажі наверхшам, з яким воно і було репрезентовано у подальшому у різних каталогах [3, табл. 189; 17, р. 114, cat. 89; 18, р. 176, fig. 286]. Очевидно, що крило отримало пошкодження ще до потрапляння в могилу. Під час реставрації було вставлено гладку пластину, що відтворювала контур крила, симетричного правому, але без рельєфних дуг. Згодом, найімовірніше під час харківських перипетій, ця вставка була загублена вже остаточно.

Сам факт подібної реставрації не є унікальним. У поховальних комплексах знахідки наверхш зі слідами різноманітного ремонту трапляються доволі часто. У якості прикладів можна навести наверхш з оленем з Кам'янської Близниці (№ 4) [2, с. 89, рис. 6, 4] та з Гайманової Могили (№№ 2-4) [8, с. 256-258, рис. 379-383], на яких пошкодження були скріплені за допомогою різноманітних залізних скоб, муфт і заклепок. Зафіксовані також випадки виразного ливарного браку у вигляді неповного первинного заповнення ливарної форми металом з подальшим додатковим припливом, який чітко простежується на готовому виробі [3, с. 89, рис. 6, 2; 4, с. 26; 8, с. 256, рис. 376, 377]. У випадку з олександропільським наверхшам також міг бути допущений недолив бронзи в ливарну форму з подальшою спробою ліквідації браку (досить недбалою, тому що не були відтворені рельєфні дуги крил). Але не можна виключати і вірогідність ремонту виробу після отриманого ним пошкодження в процесі використання.

З 4 наверхш, виораних поблизу Чмиревої Могили у 1898 році до Харкова було передано 3, а одне залишено в Ермітажі з тих самих причин. За кілька років після передачі у Ермітажі знайшлася ще одна втулка від наверхш, атрибутована співробітниками як чмиревська та занесена до цієї ж колекції з присвоєнням наступного інвентарного номеру (Дн 1898, 1/331) [1]. Подібна ситуація створила певну джерелознавчу колізію — адже визнання втулки як чмиревської збільшувало кількість наверхш цієї серії до 5, що суперечило сталим даним про особливості скіфської поховальної обрядності, котрій характерне використання саме чотирьох наверхш — по кількості кутів на поховальному візку [10]. Однак виявилось, що суперечку з цього приводу розрадити досить легко — одне з наверхш із Чмиревої Могили від самого початку було пошкоджене і складалося з двох фрагментів — частини фігурки тварини та втулки. Першу

передали до Харкова, а друга залишилася в Ермітажі і згодом була повторно взята на облік. Отже, в наш час фрагменти цього навершя перебувають у колекції обох музеїв [7].

Цікаво, що дослідники не дійшли єдиної думки щодо визначення виду тварин, якими увінчані навершя. Традиційній точці зору про їх належність до оленів [8, с. 256-260] протистойть думка Ю.Б. Полідовича, який відносить тварин до групи фантастичних поліморфних істот першого рівня і бачить в них оленів з довгою цапиною бородою або оленів-козлів, що за зовнішніми ознаками нагадують колхідських трагелафосів, згаданих Плінієм Старшим [16, с. 152]. А.Р. Канторович відносить тварин до групи напівлежачих-напівстоячих оленів чмиревсько-гайманівського типу, з бородою, трансформовану в пташину голівку та рельєфним зображенням пташиної голови на лопатково-плечовій частині [14, с. 360-362].

До наверш з Чмиревої Могили дуже близька серія також з чотирьох наверш з Гайманової Могили. Порівнюючи обидві серії, С.В. Полін дійшов висновку про значно нижчий художній рівень наверш з Чмиревої Могили [8, с. 260]. Погодитися з такою думкою можна лише частково, адже за відсутності у науковому обігу якісних зображень усіх наверш, ці висновки ґрунтуються на аналізі фотографій лише двох наверш. Причому фотографія одного з наверш невисокої якості — ще з публікації Ф. Брауна [11, с. 110, рис. 72]. Наразі, залучивши до аналізу усі чотири навершя, можна стверджувати, що чмиревську серію вирізняє дуже широкий діапазон їх технологічного та художнього рівня. Так, верхню частину розламаного навершя дійсно було відлито щонайменш у два прийоми — чи то через недолив при первісному виготовленні, чи внаслідок ремонту через пошкодження фігурки. Деталі вторинного відливу, особливо гілки рогів, виконано напрочуд грубо, та ще й з порушенням анатомії — з обох боків вушна раковина має заглиблення, тобто передана з внутрішнього боку.

Але інші чмиревські навершя за художньою довершеністю можуть посперечатися не лише з гайманівськими, а й будь-якими іншими зразками IV ст. до н. е. Особливо вдало майстром-ливарником оформлені кінцівки тварин, де чітким рельєфом модельованих м'язів, сухожилів та суглобів підкреслена величезна напруга ніг оленя, деталізована структура копита тощо. Подібна деталізація анатомічних нюансів тварини, спроба дотримання повного натуралізму була не характерна для власне скіфського мистецтва і її можна вважати певним наслідуванням давньогрецьким художнім традиціям, кращі зразки яких — солоський гребінь, чортонлицька амфора чи пектораль з Товстої Могили — потрапляли

у скіфське середовище і впливали на художні смаки місцевих майстрів. Серед проявів подібного впливу у скіфських навершів IV ст. до н. е. можна назвати появу у наявному репертуарі персонажів та сюжетів антропоморфних та рослинних (пальмет) образів. В цілому, чмиревські навершя з Харківського історичного музею потребують окремої уваги.

Ще одне навершя з колекції музею — у вигляді конічного бубонця прикрашеного голівкою фантастичної істоти — не має документованого паспорта, тому питання його походження не знайшло однозначного вирішення [5]. Згодом вдалося встановити, що за актом від 12 червня 1950 року з Державного історичного музею (м. Київ) до Харківського історичного музею було передано 70 предметів, серед яких було і скіфське бронзове навершя, без вказівки його паспорта та інвентарного номера. Виходячи із наявного складу скіфських навершів у колекції Харківського історичного музею, можна стверджувати, що ми маємо справу з одним і тим же предметом. У той же час інформація про передачу межирічківських навершів до Імператорської археологічної комісії, а згодом і до Російського історичного музею не відповідає дійсності [9, с. 66]. Наразі межирічківське навершя, прикрашене голівкою тупорилої істоти, знаходиться у колекції Національного музею історії України (Б1787). Воно легко упізнається за зовнішнім виглядом, але в обліковій документації також не зазначена його причетність до межирічківського кургану. Вірогідно, що свого часу обидва навершя з Межирічки було передано до київського музею, одне з яких вже 1950 року надійшло до ХІМу.

Залишається не до кінця з'ясованим питання щодо атрибуції фантастичної істоти на наверші, морфологія голівки якої доволі незвична для наявних образів звіриного стилю. За набором деяких ознак вона найбільш відповідає так званому образу «тупорилого звіра», найкраще репрезентованого серед низки навершів [13, с. 177, 178, рис. 21], вирізняючись у цій добірці відсутністю саме «епонімної» ознаки — тупого рильця.

Останнім до колекції музею надійшло навершя у вигляді грушеподібного бубонця з прорізними пальметами та фігуркою сфінкса нагорі [4]. Зі слів О. Кутепова, який приніс навершя до музею, точно встановити місце знахідки неможливо. Але вже після публікації навершя довелося поспілкуватися ще з кількома начебто безпосередніми свідками його знахідки на ріллі виораного поля саме поблизу с. Семенівка на Дергачівщині. Це наочно демонструє хиткість інформації, що надходить від учасників не-санкціонованих пошуків предметів давнини. Разом з тим, ймовір-

ність знаходження такого навершя в межах сіверськодонецького регіону дуже висока. Саме в IV ст. до н. е. у регіоні простежується потужний вплив зі степу не лише серед предметів матеріальної культури, а і в поховальній обрядності місцевого населення (великі курганні насипи пісочинського могильника, поховання у катакомбах, супроводжуючі поховання коней тощо). У цьому контексті могли відбутися і запозичення елементів обрядності, пов'язаних з використанням безпосередньо скіфських наверш. Унікальність навершю надає фігурка сфінкса — поки що це єдиний випадок залучення цього образу у якості прикраси серед відомих двох сотень наверш.

В цілому, згадана вище висока ступінь атрактивності та інформаційного потенціалу скіфських наверш засвідчує необхідність їх залучення до експозиційного простору музею в подальшому у повному складі.

Джерела та література

1. Алексеев А.Ю. Курган Чмырева Могила и дата его сооружения [Текст] / А.Ю. Алексеев // Сообщения Государственного Эрмитажа. — 1985. — Вып. 50. — С. 31-35.
2. Андросов А.В. Скифский аристократический курган «Каменская Близница» [Текст] / А.В. Андросов, С.Е. Мухопад // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. — Днепропетровск: ДГУ, 1987. — С. 54-74.
3. Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа [Текст] / М.И. Артамонов. — Прага-Л.: Артия-Советский художник, 1966. — 120 с. + 331 табл.
4. Бабенко Л.И. Скифское бронзовое навершие из собрания Харьковского исторического музея [Текст] / Л.И. Бабенко // Вісник Харківського державного університету. — 1998. — № 413: Історія. — Вип. 30. — С. 25-28.
5. Бабенко Л.І. Біметалічне навершя скіфської доби [Текст] / Л.І. Бабенко // Археологія. — 2000. — № 3. — С. 147, 148.
6. Бабенко Л.І. Навершя з Олександропільського кургану у збірці Харківського історичного музею [Текст] / Л.І. Бабенко // Дев'ятнадцяті Сумцовські читання. — Х.: Майдан, 2013. — С. 219-225.
7. Бабенко Л.И. О количестве наверший в Чмыревой Могиле [Текст] / Л.И. Бабенко // Проблеми історії та археології України. — Х.: ТОВ «НТМТ», 2016. — С. 19.
8. Бидзиля В.И. Скифский царский курган Гайманова Могила [Текст] / В.И. Бидзиля, С.В. Полин. — К.: Издательский дом «Скиф», 2012. — 752 с.
9. Бобринский А.А. Курган и случайные находки близ м. Смелы [Текст] / А.А. Бобринский. — СПб., 1901. — Т. III. — XII+174 с.

10. Болтрик Ю.В. Про призначення скіфських бронзових навершів 4 ст. до Р.Х. / Ю.В. Болтрик // Музейні читання. — К., 1998. — С. 146-150.
11. Браун Ф. Отчет о раскопках в Таврической губ. в 1898 г. [Текст] / Ф. Браун // Известия Археологической комиссии. — 1906. — Вып. 19. — С. 81-116.
12. Древности Геродотовой Скифии: Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях [Текст]. — СПб., 1866. — Вып. I. — 28 + XVI с. + XV табл.
13. Канторович А.Р. Образы синкретических существ в восточноевропейском скифском зверином стиле: классификация, типология, хронология, иконографическая динамика [Текст] / А.Р. Канторович // Исторические исследования. — 2015. — № 3. — С. 113-218.
14. Канторович А.Р. Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция [Текст] / А.Р. Канторович: дисс. ... док. ист. наук: 07.00.06. — М., 2015 — 1724 с.
15. Переводчикова Е.В. Еще раз о назначении скифских наверший [Текст] / Е.В. Переводчикова, Д.С. Раевский // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. — М.: Наука, 1981. — С. 42-52.
16. Полидович Ю.Б. Образы фантастических животных в искусстве народов скифского мира [Текст] / Ю.Б. Полидович // Донецкий археологический збірник. — 2014/2015. — № 18/19. — С. 149-201.
17. From the Lands of the Scythians: Ancient Treasures from the Museums of the U.S.S.R., 3000 B.C.—100 B.C. [Text] // The Metropolitan Museum of Art Bulletin. — 1974. — Vol. 32. № 5. — 160 p.
18. Piotrovsky B. Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century B.C. [Text] / B. Piotrovsky, L. Galanina, N. Grach. — Leningrad: Aurora, 1986. — 182 p.

САЛТІВСЬКІ АМУЛЕТИ З ПРИРОДНИХ МАТЕРІАЛІВ У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

*Хоружа Майя Володимирівна,
ст. науковий співробітник відділу
науково-фондової роботи*

Перша частина моєї роботи була присвячена металевим кільцеподібним та солярно-зооморфним амулетам з салтівської колекції Харківського історичного музею, котра нараховує 247 металеві підвіски [23, с. 287-295]. Ці підвіски-амулети походять з поховань салтово-маяцької культури, що були досліджені експедиціями музею на чолі з В.Г. Бородуліним (у 1982—1992 рр.) та В.С. Аксьоновим (у 1995, 1998-2014 рр.) на Старо-Салтівському

(1982, 1983 pp.), Рубіжанському (1987, 1995 pp.) катакомбних некрополях [4; 5] та I, III та IV ділянках катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (1984—1992, 1997—2017 pp.)* [8, с. 179—181; 23]. Проте у салтівській колекції музею присутні також підвіски-амулети, які виготовлені з природних матеріалів.

Провідна дослідниця салтово-маяцької культури С.О. Плетньова зазначала: «К первой, наиболее распространенной группе относятся амулеты из косточек и зубов животных: просверленные зубы и пястные косточки лисы, зубы собаки и волка, длинные фаланги задних заячьих лапок» [19, с. 172]. Ці амулети превалюють серед усіх інших амулетів в матеріалах аланських могильників та відображають дмитрієвсько-нижньолуб'янську та маяцьку поховальні традиції салтово-маяцького населення Подоння [10, с. 94]. Для поховань аланського населення, які складають верхньосалтівсько — ютанівську поховальну традицію більш характерні металеві колесоподібні амулети, кільця з пташиними голівками, кільця з потовщеннями, культові скриньки, лунниці, фігурки коней та птиць [10, с. 94]. Тому амулети з природних матеріалів, що походять з катакомбних поховань Верхньо-Салтівського могильника та розташованих поряд з ним Старо-Салтівського та Рубіжанського некрополів й привернули нашу увагу.

Як свідчать археологічні матеріали з поховальних пам'яток аланського населення салтово-маяцької культури, різні амулети були невід'ємною частиною костюму жінки, бо вони виконували функцію домашніх жриць. Наступною за багатством наборів амулетів була група дітей, які завжди знаходилися під протекторатом жінок [10, с. 95]. Проте, в силу своєї фізичної слабкості, діти потребували посиленого захисту від дій ворожих сил. Тому амулети супроводжували дітей майже з самого народження.

За етнографічними даними, у багатьох народів світу для захисту дитини від впливу потойбічних сил на колиски підвішувалися різноманітні предмети. У переважній більшості це були металеві (залізні) предмети — хлопчику у колыску клався ніжик, дівчинці — ножиці [14, с. 191; 21, с. 94]. Цікаво, що залізний предмет, який поклали у колыску, залишався там до появи у дитини першого зуба. Після чого вже цей зуб перебирав на себе функцію захисту дитини від намірів злих духів і залізні предмети у колысці вже не були потрібні [21, с. 95]. Проте, у деяких народів традиційної

* Для зручності в подальшому зазначені могильники будуть позначатися наступним чином: Старо-Салтівський могильник — ССМ, Рубіжанський могильник — РМ, I, III та IV ділянки могильника біля с. Верхній Салтів — відповідно ВСМ-I, ВСМ-III та ВСМ-IV.

культури до колиски відразу підвішувалися частини від тварин та птахів (кістки, зуби, кігті, лапи, пір'я тощо), котрі з часом входили до складу намиста або пришивалися на одяг дітлахів [2, с. 120, 122, рис. 11-17]. Ці предмети повинні були захистити дитину від впливу потойбічних сил, з одного боку — налякати їх, а з іншого — посилити життєву силу дитини, заручитися підтримкою з боку сил, які відповідали за стан здоров'я та отримання якихось якостей (розуму, сміливості тощо). Тому амулети аланського населення салтово-маяцької культури (другої половини VIII — першої половини X ст.) можна розділи на дві групи.

До першої групи входять амулети, які повинні забезпечити захист людини від впливу злих та потойбічних сил. До таких амулетів відносяться підвіски, які зроблені з іклів та кігтів тварин. Вони представлені доволі не чисельними амулетами з зубів та кігтів вовка/собаки, (лисиці?). Так, в колекції представлені амулети з іклів вовка/собаки (кат. № 12 ВСМ-I (4 екз.), № 68 ВСМ-I (1 екз.), № 137 ВСМ-IV та ведмедя (кат. № 99 ВСМ-IV) (рис. 1, 1, 2). Амулети з кігтів вовка представлені двома екземплярами, які походять з катакомб № 30 та 71 ВСМ-IV (рис. 1, 3, 4). Значно частіше в катакомбних похованнях Верхньо-Салтівського могильника, на відміну від інших аланських некрополів регіону, зустрічаються імітації іклів та кігтів хижих тварин (вовка, собаки, лисиці), які виготовлені з металу (бронза) (тип 5) [20, рис. 44]. Це, на думку дослідників, було обумовлено більш вагомим місцем Верхньо-Салтівського комплексу у системі захисту північно-західного кордону Хозарської держави, ніж у інших пам'яток регіону [10, с. 93].

Цікаво, що ікла та кігті саме вовка використовувалися аланами в якості амулетів. Осетини схилилися перед вовком, надавали особливу силу його жилам, шкірі, зубам та кігтям. Частини вовка таким чином заміщували цілу тварину. Так, під час судових суперечок для доказу вини підозрюваного змушували переступити через підпалену вовчу жилу та вимовити клятву. Від хвороб вважали кращім амулетом зуби вовка, які були зашиті у шкіру [26, с. 160], зуби вовка також прив'язувалися до колиски та підвішувалися на шию дітям [28, с. 135]. З точки зору представників традиційних суспільств, натуральні кігті та ікла хижих тварин повинні були захистити їх власника від ворожих та потойбічних сил. Тобто тварина була представлена тим, що могло нанести пошкодження та каліцтво нападнику. Вважається, що у даному випадку ми стикаємося з пережитками тотемізму — вірою у те, що предками того чи іншого роду або сем'ї була якась тварина. У алан-осетин таким загальним тотемним предком був вовк, про що свідчить натов-

ський епос [1, с. 8]. До того ж багато народів та окремих фамілій Північного Кавказу веде свій рід від вовка/собаки [26, с. 161]. Все вищесказане стосується і ведмедя. Частини тіла вбитого ведмедя служили амулетами у алан [15, с. 109], а у осетин використовувалися у народній медицині. Зуб ведмедя або кіготь осетини прибивали над дверима, щоб злі сили не могли увійти у дім [26, с. 168].

У контексті цих же поглядів заходиться і факт присутності в катакомбах аланського населення салтово-маяцької культури амулету з п'яркової кістки вовка, яка була знайдена в катакомбі № 37 ВСМ-IV (рис. 1, 5). У даному випадку, ми стикаємося з концепцією що частина символізує цілу тварину («pars pro toto»). Цікаво, що п'ярка кістка вовка в якості амулету зустрічається у інших народів, наприклад киргизів [2, рис. 17]. Таким чином, як і у випадку з амулетами з іклів та кігтів хижих тварин, п'ярка кістка вовка повинна була захистити носія від впливу злих сил.

Проте, більш значну частину амулетів з природних матеріалів складають підвіски, які пов'язані з отриманням людиною якихось певних якостей, у першу чергу, здоров'я та забезпечення підвищеної уваги до своєї особи з боку життєдайних сил всесвіту.

До таких підвісок-амулетів, у першу чергу, відносяться так звані астрагали (таранні кістки з ніг вівці) (рис. 1, 6, 7). В катакомбних похованнях салтово-маяцької культури вони зустрічаються доволі часто, проте не завжди вони виконують роль своєрідних амулетів. Набагато частіше вони пов'язані з дитячими іграми, які відповідають зафіксованим у слов'янських народів під назвою гра «в бабки», або у народів тюркської групи під назвою гра «в асик/ашик/альчик». Амулетами, а не ігровими фішками слід вважати таранні кістки вівці, які мають наскрізний отвір для підвішування. Також необхідно враховувати і місце розташування таранної кістки в похованні. На сьогодні у салтівській колекції музею нараховується 281 екз. астрагалів, з яких 29 мали наскрізні отвори для підвішування. Всі астрагали походять з 44 поховальних комплексів, відкритих на ВСМ-I, ВСМ-III, ВСМ-IV. При цьому астрагали з отворами для підвішування, тобто ті, що виконували роль підвісок-амулетів, були знайдені в 15 поховальних комплексах (майже 1/3 усіх поховань з астрагалами). За місцем розташування підвісок-амулетів з таранних кісток вівці видно, що вони прикріплювались у переважній більшості на мотузці до поясного ремня, як це мало місце в похованні дитини в катакомбі № 140 ВСМ-IV (розкопки 2017 р.) [7, рис. 33; 34, 12]. Слід зазначити, що амулети з таранної кістки вівці завжди супроводжують поховання дітей молодшого віку (від 3—4 до 9—10 років) [25, с. 264]. У переважній

більшості, це стосується і таранних кісток, які використовувалися в якості ігрових кісток. В традиційних суспільствах ігри з таранними кістками тварин сприяли отриманню навиків виробничо-господарської діяльності хлопчиками та засвоюванню сімейних відносин та відносин в середині роду дівчинками [18, с. 240].

Таранні кістки тварин (барана, вівці, кози, корови, коня), на думку дослідників, не тільки символізували саму сакральну тварину (за принципом *past pro toto*), але й використовувалися в якості амулету проти ворожих людині сил, підкреслюючи тісний зв'язок людини з твариною-захисником та живою природою взагалі [18, с. 238, 239]. Наприклад, ще на початку XX століття у народів Дагестану перед тим, як покласти уперше в колиску дитину, туди в якості апотропеїв клали таранну кістку барана разом зі шматочком хліба або сухого тіста, вуглинку з вогнища [11, с. 184]. Вірогідно, астрагали (таранні кістки з ноги вівці) з отворами для підвішування слід розглядати як символ барана, який у багатьох кочових та напівкочових народів світу був символом плодючості та захисником від злих духів та лихого ока [12, с. 118; 22, с. 315]. Деякі дослідники навіть вважають, що «святий баран», завдяки своїй схожості з одним з символів Великої богині Неба (жіночого початку у природі, пов'язаного з плодючістю), певним чином зайняв її місце та перейняв на себе її функції [13, с. 64]. Як свідчать етнографічні матеріали, в Осетії поклонялися кам'яному зображенню «священного барана», до якого зверталися з проханням дарувати діток [17, с. 252].

Присутні в колекції також амулети з мушлі річкових або морських молюсків. Найбільш чисельним типом цього різновиду амулетів є так звані пряжки-гудзики (рис. 1, 8-10). На сьогодні у фондах музею зберігається 91 диск з мушлі, які походять з 53 каталогів ССМ, РМ, ВСМ-I, ВСМ-III, ВСМ-IV. Вироби мають форму кола або овалу розміром від 2,2 см до 6-7 см, в середині якого знаходиться наскрізний отвір переважної більшості пласкі (рис. 1, 8), тоді як диски великого розміру — опукло-увігнуті (рис. 1, 10). Диски діаметром 2,2—2,7 см майстри вирізали зі стулки раковини прісноводних молюсків (лат. *Unio*), тоді як диски діаметром від 3,0 см до 7,0 см виготовлялися зі стулок великих морських молюсків. Аналогічні диски з мушлі, як свідчать матеріали археології та етнографії, в якості амулетів «или особняком, или, чаще всего, в соединении с бусами, камнями и другими мелкими предметами, нанизанными на нитку в виде ожерелья, или нашитыми на материю» зафіксовані у багатьох народів Північного Кавказу

[16, с. 18, № 22, сх. 6; 27, с. 22]. Ще на початку XX ст. такі диски з мушлі з отвором по середині у північнокавказьких народів були пов'язані з апотропічною та лікувальною магією [27, с. 23]. Дослідники аланських старожитностей салтово-маяцької культури басейну Сіверського Дінця вважають, що такі диски слід вважати символом Великої богині, яка дає життя усьому живому.

В якості амулетів виступають також просто стулки морських молюсків, в верхній частині яких зроблено наскрізний отвір для підвішування їх на нитку (рис. 1, 12). Розмір цих амулетів 3х3,5 см. Таких амулетів всього в салтівській колекції музею два. Вони походять з катакомби № 19 ССМ та катакомби № 131 ВСМ-IV. Обидва амулети виготовлені зі стулки раковини морського молюска сімейства кардіїд (серцевидка істівна). Місцем проживання цього молюска є побережжя Європи від Середземного моря до Баренцового.

В салтівській колекції зберігається ще один амулет — мушля морського молюска з отвором у верхній частині для підвішування з сімейства ципреїв (вид «*Cypraea arabica*» або «*Cypraea tigris*») висотою 6,9 см. Він походить з катакомби № 132 ВСМ-IV (розкопки 2016 р.) (рис. 1, 11). Цей амулет входив до складу браслету, в який, окрім мушлі, входило п'ять великих скляних намистин діаметром 1,2—2,2 см з кольоровими вічками та одна скляна намистина золотистого кольору. Цікаво, що дві такі мушлі входили до складу намиста з жіночого поховання пенківської культури рубежу VI—VII — середини VII ст. біля с. Мохнач [9, с. 115, рис. 2, 9], які також зберігаються у колекції нашого музею. Для салтівських старожитностей амулети-підвіски з таких великих мушель не характерні, значно частіше в похованнях салтово-маяцької культури зустрічаються підвіски з раковин молюска «*Cypraea monetae*» (каури) [6, с. 47, рис. 12, 10; 16, 9]. Але в катакомбах Верхнього Салтова мушлі каури представлені нечисленними екземплярами, які походять з катакомби № 18 ВСМ-I [24, рис. 9, 32].

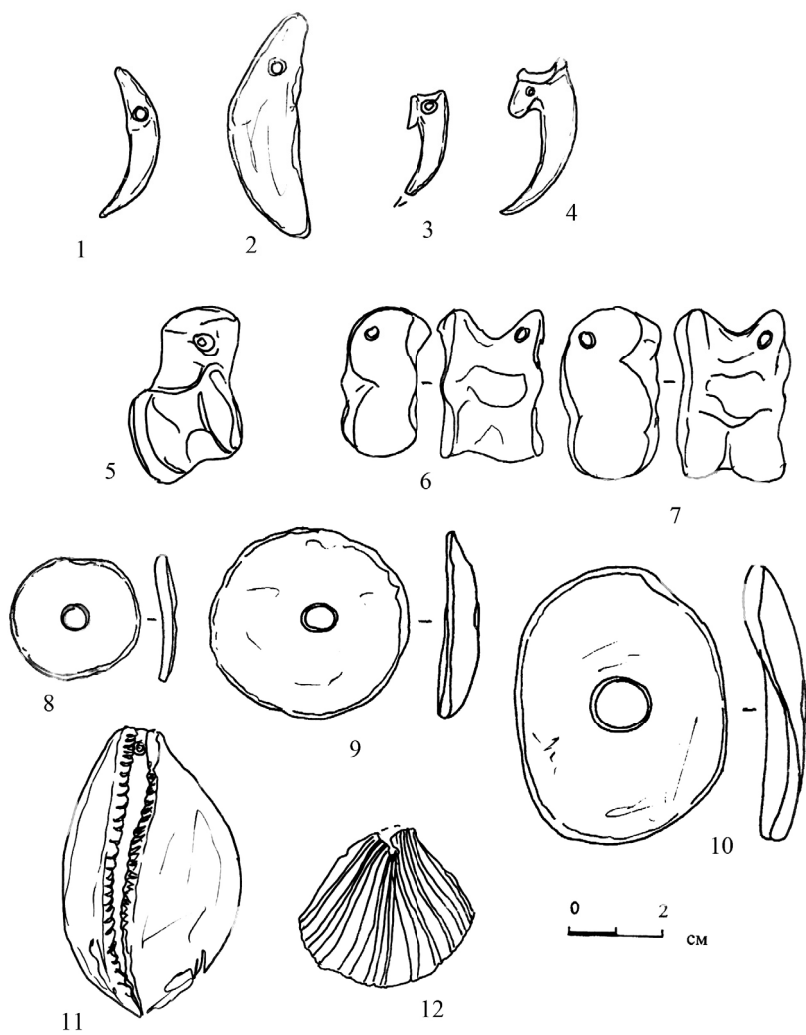
Усі ці амулети з мушель морських молюсків, як і амулети у вигляді дисків зі стулок раковин, які асоціюються з водною стихією та місяцем (за кольором самих предметів), є символом початку творення світу та джерелом життя. Таким чином, ці амулети з мушель є уособленням Великої богині — матері усього живого, яка сприяє народженню дітей та їх захисту від впливу ворожих сил.

Розглянуті амулети з природних матеріалів дозволяють поглибити шані знання відносно світогляду та релігійних уявлень ранньосередньовічного аланського населення басейну Сіверського Дінця.

Джерела та література

1. Абаев В.И. Дохристианская религия алан [Текст] / В.И. Абаев // Абаев В.И. Избранные труды. — Владикавказ: Ир, 1990. — Т. 1. Религия. Фольклор. Литература. — С. 102-114.
2. Абрамзон С.М. Рождение и детство киргизского ребенка [Текст] / С.М. Абрамзон // Сборник Музея антропологии и этнографии. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1949. — Т. 12. — С. 78-138.
3. Аксенов В.С. Исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника [Текст] / В.С. Аксенов // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. — К.: Інститут археології НАН України, 1998. — С. 49-50.
4. Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник [Текст] / В.С. Аксенов // *Vita antiqua*. — 1999. — № 2. — С. 137-149.
5. Аксенов В.С. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце [Текст] / В.С. Аксенов // Донская археология. — 2001. — № 1—2. — С. 62-78.
6. Аксёнов В.С. Могильник салтово-маяцкой культуры у с. Червоня Гусаровка на Северском Донце [Текст] / В.С. Аксёнов. — Х.: Вид. Рожко С.Г., 2017. — 140 с.
7. Аксёнов В.С. Отчет об археологических исследованиях раннесредневековых памятников экспедицией Харьковского исторического музея в 2017 г. [Текст] / В.С. Аксёнов. // Архів ХІМ. Х., 2018. — 128 с.
8. Аксьонов В.С. Дослідження Верхньо-Салтівського катакомбного могильника [Текст] / В.С. Аксьонов // Археологічні дослідження в Україні 2015. — К.: Стародавній Світ, 2016. — С. 179-181.
9. Аксенов В.С. Погребение VI-VII вв. у с. Мохнач [Текст] / В.С. Аксенов, Л.И. Бабенко // Российская археология. — 1998. — № 3. — С. 111-120.
10. Албегова З.Х. Палеосоциология аланской религии VII—IX вв. (по материалам амулетов из катакомбных погребений Северного Кавказа и Среднего Дона) [Текст] / З.Х. Албегова // Российская археология. — 2001. — № 2. — С. 83-96.
11. Булатова А.Г. Традиционные праздники и обряды народов горного Дагестана в XIX — начале XX века [Текст] / А.Г. Булатова. — Л.: Наука, 1988. — 200 с.
12. Гаджиев Г.А. Верования лезгин, связанные с животными [Текст] / Г.А. Гаджиев // Советская этнография. — 1977. — № 3. — С. 117-125.
13. Голан А. Миф и символ [Текст] / А. Голан. — М.: Русслит, 1993. — 375 с.
14. Дьяченко В.И. Воспитание детей у якутов [Текст] / В.И. Дьяченко // Традиционное воспитание детей у народов Сибири. — Л.: Наука, 1988. — С. 186-206.
15. Иерусалимская А.А. Археологические параллели этнографически засвидетельствованным культам Кавказа [Текст] / А.А. Иерусалимская // Советская этнография. — 1983. — № 1. — С. 102-113.
16. Иерусалимская А.А. Кавказ на шелковом пути. Каталог выставки [Текст] / А.А. Иерусалимская. — СПб.: Изд-во ГЭ, 1992. — 70 с.

17. Крупнов Е.И. Средневековая Ингушетия [Текст] / Е.И. Крупнов. — М.: Наука, 1971. — 256 с.
18. Павлинская Л.Р. Игрушка и мир ребенка в традиционных культурах Сибири [Текст] / Л.Р. Павлинская // Традиционное воспитание детей у народов Сибири. — Л.: Наука, 1988. — С. 222-252.
19. Плетнева С.А. От кочевий к городам: салтово-маяцкая культура [Текст] / С.А. Плетнева // Материалы и исследования по археологии СССР. — М.: Наука, 1967. — № 146. — 196 с.
20. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс [Текст] / С.А. Плетнева. — М.: Наука, 1989. — 288 с.
21. Пчелина Е.Г. Родильные обычаи у осетин [Текст] / Е.Г. Пчелина // Советская этнография. — 1937. — № 4. — С. 85-103.
22. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма [Текст] / Г.П. Снесарев. — М.: Наука, 1969. — 336 с.
23. Хоружа М.В. Кільцеподібні та солярно-зооморфні амулети салтово-маяцької культури в колекції Харківського історичного музею [Текст] / М.В. Хоружа // Двадцять Сумцовських читань: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої 160-й річниці з дня народження видатного українського вченого, академіка Української академії наук М.Ф. Сумцова, 18 квітня 2014 р. — Х.: Майдан, 2014. — С. 287-295.
24. Хоружая М.В. Катакомбные захоронения главного Верхне-Салтовского могильника (раскопки 2004 года) [Текст] / М.В. Хоружая // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. — Донецк: ДонНУ, 2009. — Т. 7. — С. 259-294.
25. Хоружая М.В. Детские погребения из катакомб Верхне-Салтовского археологического комплекса (попытка половозрастной и социальной интерпретации) [Текст] / М.В. Хоружая // Древности 2014—2015. — Х.: НТМТ, 2015. — С. 257-274.
26. Чибиров Л.А. Традиционная духовная культура осетин [Текст] / Л.А. Чибиров. — М.: РОССПЭР, 2008. — 712 с.
27. Чурсин Г.Ф. Амулеты и талисманы кавказских народов [Текст] / Г.Ф. Чурсин. — Махачкала, 1929. — 66 с.
28. Чурсин Г.Ф. Материалы по этнографии Абхазии [Текст] / Г.Ф. Чурсин. — Сухуми: Абхазское государственное издательство, 1957. — 264 с.

**ОБРАЗ КНЯЗЯ НА КАРТИНІ І. І. ЛАНСЬКОГО
«ОСТАННІ ХВИЛИНИ КНЯЗЯ МИХАЙЛА
ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПЕРЕД СТАВКОЮ БАТИЯ.
1246 р.»**

*Мирошніченко Дмитро
Миколайович,*

*мол. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Картина «Останні хвилини князя Михайла Чернігівського перед ставкою Батия. 1246 р.» була написана художником І.І. Ланським у 1884 р., під час навчання в Імператорській Академії мистецтв. За цю картину автор отримав велику золоту медаль та звання класного художника першого ступеня.

Специфіка сприйняття картин історичного жанру полягає у тому, що для отримання емоційного відгуку необхідна історична інформація, історичний контекст, який доповнює зображення [5, с. 75]. В картині історичного жанру за допомогою вираження конкретних подій і пов'язаних з ними почуттів і відчуттів, відбувається зміна станів, супутніх прояву більш широкого емоційного досвіду, що веде до формування відносин глядача (і художника) до історії свого народу. Тим самим образотворче мистецтво набуває педагогічного значення. [5, с. 84].

Для більшого посилення та уточнення відповідності між художнім образом та викликаною ним емоційною реакцією глядача художник нерідко переносить сутність художнього образу в назву картини.

За Аристотелем, кінцевою метою творів образотворчого мистецтва є катарсис — процес очищення душі глядача. Глядач повинен відходити від картини не пригноблений її образами, а наповнений любов'ю до людей, світу, життя. Цей стан має виникнути у нього після багатьох і різних емоційно-чуттєвих переживань, що мають драматичний, епічний чи інший характер.

При сприйнятті гармонійного твору глядач доволіно, на основі інтелектуально-чуттєвої зацікавленості, звертає увагу на картини, в яких показані значні історичні події, зображені таким чином, що не травмують, а облагороджують, підносять людину, викликають у неї приплив нових сил [5, с. 28]. Під час створення картини художник вкладає в художній образ своє ставлення до сюжету, яке корелює з його внутрішнім світом та епохою, суспільством та станом, до якого належить автор.

Згаданий давньогрецький філософ зазначав, що людина є суспільною (за іншим варіантом перекладу — політичною) істотою, тобто середовище, в якому мешкає людина, є не лише природа, але й соціум. Цю ж думку повторив у XIX ст. В.С. Соловйов. Соціум — окреме середовище, яке має власні закони й чинники, що зумовлюють процеси, які протікають в цьому середовищі, подібно до того як закони природи зумовлюють природні процеси у навколишньому середовищі. Одним з таких чинників є феномен влади, та його відбиття у масовій людській свідомості — образ влади.

Суспільство є явищем історичним, тобто має властивість змінюватися протягом часу. Теж саме стосується і його складових, зокрема образу влади. Історична наука здатна реконструювати явища минулого, для того щоб донести інформацію у доступній формі до людей сучасності.

Важливість дослідження образу влади полягає у тому, що влада є невід'ємною складовою суспільства, виступаючи як вісь, на якій тримаються інші складові та суспільні процеси.

Образ влади в середньовічній державі, якою була Русь, мав певні особливості, відповідно до епохи існування. Головна його особливість полягає у домінуванні релігійної складової, що було пов'язано з сакральною легітимацією влади, як загальною рисою середньовічних суспільств. Образ князя за часів Русі має політичну, культурну і релігійну природу, та ґрунтується на ідеологічній розробці християнської міфології книжниками, які, в свою чергу, знаходилися у певній взаємодії з великокнязівською владою і відображали у своїх творах певний релігійний та політичний контекст. Цей образ, через традиції, як механізм трансляції культурних кодів, утворює зв'язок між культурами, формуючи колективну самоідентифікацію.

Особливість художнього образу князя у розглянутому творі живопису полягає у тому, що ми маємо справу не з джерелом XIII ст., а зі сприйняттям, переосмисленням та інтерпретацією цього джерела художником XIX ст. Відповідно треба визначити, яке значення мав для автора картини та тогочасного суспільства в Російській імперії зображений сюжет, якими джерелами користувався автор картини та який зміст він вніс у зображений ним художній образ.

Михайло Всеволодович Чернігівський (80 — 90-і рр. XII ст. — 1246) Великий князь Київський (1238—1239, 1241—1243), разом зі своїм боярином Феодором були вбиті за наказом хана за відмову пройти язичницький обряд. Про це свідчить коротке «Сказання» про Михайла та його боярина Феодора (датується кін. XIII ст.).

Пізніше на базі цього «Сказання» виникла розширена редакція (кін. XIV ст.) та інші твори. Михайло Всеволодович Чернігівський був зарахований до лику святих на Соборі 1547 року.

Картина має ряд особливостей, помітних, щоправда, тільки фахівцям. Одяг татар, що оточують князя Михайла, відповідає одягу сучасних автору турків. В очах глядача образ ворога-турка (московське князівство, а пізніше і російська держава, століттями воювало з Османською імперією та її васалом, Кримським ханством) і ворога-татарина, зливаючись під загальним церковно-слов'янським терміном «ізмаїльтяни», не мали суттєвих відмінностей.

Османська імперія протягом століть була супротивником Московської держави та Російської імперії, її конкурентом у кавказькому та причорноморському регіонах. Написання картини відбулося незабаром після Російсько-Турецької війни 1877—1878 років, що завершилася поразкою Порти, приєднанням нових територій до Російської імперії та визнанням незалежності балканських держав. В цей час в суспільстві ще мали місце настрої, пов'язані з війною, що вилилось у появі балканської серії картин Василя Верещагіна, присвячених війні. В епілозі роману Л. Толстого «Анна Кареніна» Вронський вирушає добровольцем на війну з турками. Відбиває суспільні настрої і творчість іншого видатного російського письменника — в одному з епізодів у «Щоденнику письменника» (1877р.), Ф. Достоєвського, лунає заклик: «вбий турку!».

Православна ідеологія та її роль у побудові російської держави переосмислювалася у інтелектуальному середовищі того часу. Російськими мислителями був сконструйований теократичний ідеал суспільства, до якого мала йти Російська держава у наступні століття [2, с. 20]. Релігійна ідентичність за часів імперського самодержавства набула системного характеру та мала провідний вплив на формування культурно-цивілізаційної самосвідомості мешканців імперії, які сприймали своє громадянство як підданство православному монарху та відданість православній релігії. Православ'я стало офіційною ідеологією Російської імперії. Таким чином імперські задачі самодержавства підняли православну атрибуцію на щабель наднаціонального принципу [2, с. 12].

«Слово новосвятою мученику...» наступним чином повідомляє історію князя та його боярина.

«І ось який звичай був у хана і Батия: коли приїде хтось <...> наказано було волхвам, щоб йшов він спочатку через вогонь і вклонився кущу та ідолам. <...> І ось в той час, коли блаженний князь

Михайло перебував в Чернігові, Бог, бачачи як багато спокушаються славою світу цього, послав на нього благодать і дар Святого Духа, і вклав йому в серце думку їхати до царя і викрити неправду його, що спокушає християн. Запалився благодаттю Божою, блаженний князь Михайло і вирішив їхати до Батия. <...> Цар Батий велів покликати волхвів своїх. І коли волхви прийшли до нього, то сказав їм цар: «Все, що потрібно за вашим звичаєм, створите і з князем Михайлом, а потім приведіть його до мене». <...> Михайло ж і Феодор сказали їм: «Не личить християнам проходити через вогонь і поклонятися йому, як ви поклоняєтеся. <...> Цар сильно розлютився, і послав одного з вельмож своїх, на ім'я Єлдега, і сказав йому: «Тепер одне з двох вибирай: або богам моїм поклонися і тоді залишишся живий і отримаєш князювання, або ж, якщо не поклонися богам моїм, то жакливою смертю помреш». <...> Михайло ж відповів йому: «Я того і хочу, щоб мені за Христа мого постраждати і за православну віру пролити кров свою» [3].

Сюжет «Слова» є основним джерелом інформації зі згадуваних подій. Досить близький до тексту «Слова» опис цього сюжету у істориків XIX ст. — Н.М. Карамзина, Д.І. Іловайського, та інших.

Близький до «Слова про Михайла Чернігівського» сюжет має ще одне оповідання про іншого благовірного князя, що загинув в Орді — «Слово про Михайла Тверського». В обох оповіданнях князі добровільно йдуть до ставки хана, яка виглядає як оплот антихристиянських рис, та добровільно жертвують собою заради віри та для спасіння ближніх, що супроводжується знаками їхньої святості. В такій конструкції прослідковуються конотації з земним шляхом, випробуваннями, жертвою та чудесами Ісуса, що робить благовірних князів христологічними фігурами. В сюжеті про загибель князя Михайла Чернігівського образ правителя земного отримує паралелі до образу правителя небесного, створюючи базис для сакралізації влади у Московській державі протягом наступних століть. Значення цих рис образу князя, сконструйованого автором XIII ст. було закріплено канонізацією під час так званих «Макаріївських соборів», що проходили незабаром після вінчання Івана Грозного на царство та відзначилися масовою канонізацією святих.

Щоб оцінити твір мистецтва споглядач має поєднати його з наявним досвідом сприйняття мистецтва, щоб отримати базу для когнітивно-інтелектуальних та художньо-естетичних функцій психіки.

А.Х. Устарханов пропонує розглядати композиційну структуру витвору мистецтва як гештальт [5, с. 9]. Гештальт можна уявити як суму образів, пов'язаних між собою певною системою зв'язків.

Образ, у свою чергу, може бути представлений як сукупність рис, що мають знаковий характер, а відповідно є символічними. Таким чином, композиційна структура витвору мистецтва є складною, багаторівневою системою символів та зв'язків між ними.

В основу дослідження покладений принцип презумпції текстуальності, який полягає у можливості зведення культурних кодів, символів, образів та інших ментальних, психологічних, естетичних конструктів до інформаційного повідомлення у формі тексту, в широкому розумінні цього слова. Культурні тексти являють собою культурні коди, — універсальні способи репрезентації, структурної організації та трансляції культурного досвіду та цінностей [4, с. 157], що дає можливість інтерпретувати предмет дослідження. Процес сприйняття художнього образу, у такому випадку, можна описати як дискурс, тобто текст у реальному часі, який окрім письмових чи усних мовних форм, що відображають змістовий бік текстового повідомлення, включає в себе також екстралінгвістичні параметри, такі як асоціативний фон, знання про світ, власні думки та ін., без яких неможливе адекватне формування та розуміння тексту [1, с. 24.].

Однією з проблем, що впливають на розвиток мистецтвознавства, є те, що спеціальні комплексні дослідження, які б поєднували мистецтвознавчий та психологічний підхід до творів живопису, до цього часу фактично не проводилися. [5, с. 58.] Тим не менш, автор звертає увагу на наступний феномен: наскільки важко дати формулювання художньому образу, настільки ж легко глядачеві відчувати та висловити сутність художнього образу у творі живопису [5, с. 25]. Це зумовило необхідність використати в дослідженні метод соціологічного опитування, систематизації та аналізу інтерпретацій глядачів, яких просили визначити зміст художнього образу князя.

Загалом було опитано 60 глядачів, обох статей, віком від 15 до 59 років. Глядачі відзначили наступні риси в художньому образі Михайла Чернігівського:

Принциповість, відданість ідеалам, нескореність — 19.

Гордість — 15.

Хоробрість, відвага, мужність — 15.

Страх — 12.

Гідність, честь — 9.

Тривога, хвилювання 8.

Велич, сила — 6.

Смирення, покора долі — 5.

Віра, святість — 5.

Розгубленість — 4.
Хвилювання за свій народ — 3.
Надія на краще, оптимізм — 2.
Горе — 2.
Співчуття — 2.
Страждання — 1.
Жаль — 1.

За результатами опитування можна відзначити, що інтерпретації художнього образу Михайла Чернігівського глядачами загалом співпадають з агіографічним образом, змальованим у «Слові» XIII ст. На перший погляд викликає подив кількість людей, що відзначили у зображенні князя риси страху — 12 опитаних, тобто 20%. Але слід взяти до уваги, що на картині князь дивиться на язичницьке вогнище, вклонитися якому від нього вимагає хан. З огляду на контекст, емоція страху може бути інтерпретована як страх порушити власні релігійні принципи.

Отже, сюжет середини XIII ст. переосмислюється автором картини в контексті російсько-османських протиріч та відповідних настроїв у суспільстві. Конфлікт між Чернігівським князем та монголами виступає метафорою російсько-турецької ворожнечі. За сюжетом «Слова» князь Михайло постає у цій ситуації у ролі жертви, але моральна перевага на його боці. В цих умовах сцена сюжету набуває принципового та сакрального характеру. Князь на картині виступає символічною фігурою, об'єднуючи у своєму образі такі знакові риси як відвага, принциповість, відданість релігії та традиціям, які для нього важать більше за власне життя. За своїм змістом, образ князя втілює ідеал правителя, як він зображений у середньовічній літературі. Звернення художника до сюжету загибелі князя Михайла Чернігівського і відповідне відтворення його у художньому образі картини свідчить про актуальність рис характеру, притаманних даному образу, для суспільства Російської імперії XIX ст.

Джерела та література

1. Беляевская Е.Г. Когнитивные параметры стиля [Текст] / Е.Г. Беляевская // Вопросы когнитивной лингвистики. — Тамбов: Российская ассоциация лингвистов-когнитологов, 2010. — Вып. 1. — С. 22-30.
2. Овчарова А.И. Христианская идентичность российской политической власти (филолософско-антропологический анализ) [Текст] / А.И. Овчарова. — Автореф. дисс. ... канд. философ. наук. — Ростов-на-Дону, 2008. — 36 с.

3. Слово о новосвятых мучениках, Михаиле, князе Русском, и Феодоре, первом воеводе в княжестве его. Сложено вкратце на похвалу этим святым отцом Андреем [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4957>
4. Суворова П.Е. Ментальное пространство как код модели мира [Текст] / П.Е. Суворова // Вестник ЧГПУ им. И.Я. Яковлева. — Чебоксары: Чувашский государственный педагогический университет им. И.Я. Яковлева, 2011. — Вып. 4 (72). Ч. 2. — С. 157-160.
5. Устарханов А. Х. Художественный образ картины в свете психологии эмоций, чувств и настроений [Текст] / А.Х. Устарханов. — Дис. ... канд. искусствоведения. — СПб., 2005. — 209 с.

МЕРЕЖА МУЗЕЇВ ХАРКОВА У 1920-1930-ті РОКИ

*Панченко Алла Володимирівна,
зав. відділу науково-методичної
роботи ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Революційні події 1917 року та роки громадянської війни корінним чином змінили життя всього українського суспільства. Потрясіння та зміни післяреволюційного періоду не могли не відобразитися на розвитку культури і, у тому числі, розвитку музейної справи. За часи хаосу революційних змагань музеї, що існували на той час, прийшли в занепад. Нарком освіти УСРР В.П. Затонський констатував: «У даний час становище музеїв України доводиться визнати важким ... будівлі почали руйнуватися, почали відбуватись крадіжки музейного майна ...будівлі не ремонтуються, штати недостатні, майже не оплачуються, охорони немає» [26, с. 344]. У звіті про роботу Дніпропетровського музею Д.І Яворницький писав: «...в період 1917—1922 гг. научная работа не велась, директор и сторож пытались спасти то, что было. В сентябре месяце 1922 г. музей был обворован, взяли самые ценные вещи» [26, с. 344].

З іншого боку, попри безглузде масове знищення революційними масами культурних цінностей, що залишилися в маєтках соціальної та майнової верхівки суспільства колишньої Російської Імперії, велику частину з них вдалося вберегти. Видатний історик, теоретик мистецтва, музейний діяч Ф.І. Шмідт так характеризував цей період: «Мы сейчас переживаем момент стихийного наплыва вещей в уже существующие музеи и стихийного же образования новых музеев» [24, с. 34]. Значну роль у процесі збереження

пам'яток культури та історії відіграв Комітет з охорони пам'яток старовини і мистецтва, перше засідання якого відбулося 4 лютого 1919 р. [26, с. 344]. Комітет був створений з метою реєстрації, охорони, збирання, вивчення та популяризації предметів мистецтва. На місцях з цією ж метою утворювалися ГубКОМПІСи (Губернські комітети з охорони пам'яток мистецтва і старовини). У Харкові ГубКОМПІС був утворений у березні 1919 року (його перше засідання відбулося 10 березня) і складався з 5 секцій: музейної, етнографічної, архівної, археологічної та архітектурно-монументальної. Циркуляр «Меры против расхищения художественных ценностей» ГубКОПІСу містить положення, що такі цінності, як художні картини, портрети, гравюри, меблі і всякого роду художній посуд (вази, фарфор, мармур, бронзу, срібло), великі та цінні за змістом бібліотеки — все це є народним надбанням, яке «Комитет по Охране Памятников Искусства и Старины при Всеукраинском Отделе Искусства собирает, систематизирует и распределяет для общественного пользования, организуя библиотеки, картинные галереи, музеи и т. п.» [5, арк. 2]. Звичайно, в умовах повної розрухи і відсутності коштів виконувати ці функції було дуже складно. Але слід відзначити, що навіть за таких умов ГубКОПІС діяв досить ефективно. Велике значення має той факт, що всі п'ять секцій Харківського ГубКОПІСу очолили такі видатні науковці, як Ф.І. Шмідт, М.Ф. Сумцов, Д.І. Багалій, О.С. Федоровський, С.А. Таранушенко. Це були не тільки визначні вчені, але й подвижники своєї справи, які ще у дореволюційні роки досліджували та збирали пам'ятки національної культури. Було проведено величезну роботу по обстеженню будинків, квартир, поміщицьких садиб, монастирів і церков, збереженню і концентрації в музеях історико-культурних цінностей. За короткий термін на Харківщині під державну охорону було взято 186 старовинних церков, 27 поміщицьких садиб, 10 монастирських комплексів, 6 окремих будинків, багато археологічних пам'яток, а також зібрані архіви охоронного відділення, Дворянського зібрання, навчального округу, О.О.Потебні та сім'ї Каразіних [15, с. 20].

Вже на засіданні секції 17 березня 1919 р. обговорюється питання щодо створення нового музею у Харкові: «Ввиду крайнего переполнения харьковских музеев, разбросанности однотипных коллекций по разным музеям, полнейшей непригодности зданий, Коллегия находит вопросом чрезвычайной важности устройство в Харькове соответствующего хранилища, дающего возможность сохранить памятники, научно изучать и представлять для широкого пользования. Поручить проект центрального

музея разработать проф. Шмидту, как специалисту и знатоку музейного дела и предоставит доклад» [6, арк. 3]. Слід відзначити, що на той час в Харкові існувало 12 музейних закладів різної підпорядкованості. Це були 5 музеїв при Харківському Університеті: Музей красною мистецтва та старожитностей, Етнографічний музей при історико-філологічному товаристві, географічний музей, Музей геологічного кабінету та Зоологічний музей; також були відкриті для відвідувачів Миський художньо-промисловий музей, Єпархіальний музей, Гірськопромисловий музей при Раді З'їзду Гірськопромисловців півдня Росії, Музей при Ветеринарному інституті, Педагогічний музей Товариства дитячих лікарів та Педагогічного товариства, Бджолиний та шовководний музей Півдня Росії Товариства акліматизації, Пересувний музей ім. проф. Степанова Товариства грамотності [1, с. 65-66].

Діяльність ГубКОПМІСу була перервана військовими діями, що точилися між Добровольчою та Червоною Арміями. Але відразу ж після остаточного встановлення радянської влади комітет продовжує свою роботу. З протоколу засідання музейної секції від 3 січня 1920 року дізнаємося, що вже на той час продовжуються роботи з прийому та реєстрації пам'яток, які були доставлені КОПМІСу. Також на цьому засіданні було вирішено провести перевірку стану існуючих музеїв. [7, арк. 1]. Відповідно до цього протягом місяця було здійснено огляд Миського художньо-промислового музею, Єпархіального музею, Музею красних мистецтв та старожитностей. За результатами цієї роботи констатувався незадовільний стан та тіснота музейних приміщень, погані умови збереження, відсутність охорони тощо. Наприклад, при обстеженні Миського художньо-промислового музею було виявлено, що «Выставленные вещи развешены чрезвычайно тесно и невыгодно в смысле освещения (этнографические коллекции выставлены настолько тесно и неудовлетворительно, что рассматриваемые быть не могут). При этом многие картины находятся в непосредственном соседстве с печами... в первом же от главного входа отделении ... стена совершенно отсырела... Крыша протекает в 15 местах и во время оттепели вода проникает в самое помещение музея десятками ведер...» [7, арк. 2]. Щодо стану Єпархіального музею, то було вирішено «признать состояние музея неприродным для осмотра публикой» [7, арк. 4]. Стан Музею красних мистецтв та старожитностей був визнаний задовільним для збереження речей, але непридатним для відвідування публікою [7, арк. 4]. За цих умов постають питання реорганізації старих музеїв та створення нових. Це питання обговорюється на засіданні 10 січня

1920 року: «Ввиду необходимости срочно разработать проекты, как Центрального Художественного, археологического, церковно-археологического и этнографического музеев, так и районных провинциальных публичных музеев — просить Губкомис о приглашении 15 временных сотрудников, имеющих необходимую для проведения такого рода работ подготовку» [7, арк. 5].

Першим музеєм, який був відкритий завдяки роботі ГубКОМПІСу, був Музей Слобідської України ім. Г.С. Сковороди. На жаль, харківські матеріали не дають можливості визначити точну дату його створення. Перші відомості про Музей Слобідської України з'являються в протоколі засідання музейної секції ГубКОМПІСу від 5 січня 1920 р., на якому обговорювалися результати обстеження Харківського міського художнього-промислового музею. Серед іншого протокол містить наступну інформацію: «Не выставлено: Произведения худ. Васильковского — до 500 №№ (принадлежат Музею Слобожанщины, заперты в отдельной комнате и опечатаны)». Вочевидь, цей факт свідчить про те, що вже на початок січня 1920 р. рішення про створення майбутнього Музею Слобідської України було прийнято і вже розпочато формування його колекції. У документах ГубКОМПІСу зберігся кошторис Музею Слобідської України на січень, лютий та березень. До кошторису додавалася пояснювальна записка, яка свідчила: «Музей Слободской Украины в 3-х отделах — историческом, этнографическом и художественном создается как совершенно новое учреждение с научными и общими просветительными целями. Один отдел этнографический берется из Университета и перестраивается по новой системе широкой доступности и наглядности. О научной важности этого основного отдела прилагается при сем отдельная записка специалиста по этнографии Л.К. Зеленина. Исторический и художественно-этнографический организуются заново из недоступных до сих пор коллекций покойного Васильковского и разных предметов, разбросанных доселе в местных музеях и у частных лиц» [8, арк. 1]. На жаль, кошторис не датований. Остаточне рішення щодо назви та структури музею було прийняте на засіданні ГубКОМПІСу 21 січня 1920 р.: «Всему музею присвоить звание «Музей Слободской Украины имени Григория Саввича Сковороды, а отделам: художественному — имени Васильковского, этнографическому — имени Потемкина, историческому — имени Квитки-Основьяненко» [7, арк. 14].

Наступним був створений Центральний художньо-історичний музей. Він виник внаслідок реорганізації Міського художньо-промислового музею і університетського Музею красних мистецтв та

старожитностей. Питання щодо його створення розглядалося на засіданні музейної секції 29 березня 1920 р. Тоді ж було визначені напрямки роботи, джерела поповнення колекції, штати, підпорядкованість музею та його головне завдання: «Создаваемый ныне в Харькове Центральный Художественный Музей предназначен стать хранилищем художественных сокровищ, как ныне имеющихся, так и имеющих впредь поступить, равно, как служить рассадником художественного воспитания и знаний подрастающего поколения и пролетарских масс» [7, арк. 9-11].

У тому ж році створений та розпочав роботу Музей дитячої творчості. І знову ж таки у Харківському державному архіві відсутні документи, які б допомогли встановити дату його створення або відкриття. Але, згідно з наявним протоколом, на засіданні музейної секції ГубКОПМІСу від 10 липня 1920 р. обговорювався доклад Л.К. Гондель про умови діяльності зазначеного музею [7, арк. 12].

У 1920 році було створено Церковно-історичний музей. У його основу лягли «три значні і дуже цінні колекції»: частина збірки Музею красних мистецтв і старожитностей, збірка Єпархіального музею та евакуйована з Житомиру збірка так званого волинського єпархіального «древлехранилища». Згодом музей поповнився кількома невеликими приватними колекціями, предметами, відібраними для музею при вилученні церковних цінностей у 1922 р., та речами, здобутими у церквах і монастирях Харкова і його найближчих околиць при проведенні співробітниками музею реєстрації історичних пам'яток [4, с. 5-6]. Завданням цього музею було зібрання, зберігання та вивчення пам'яток старовинного українського мистецтва, що були так чи інакше пов'язані з релігійним культом [4, с. 5]. Церковно-історичний музей було розташовано у будівлі колишнього Управління попечителя Учебного Округу (Кліницькій пров. 2, зараз Університетський пров.). Директором цього музейного закладу призначили видатного вченого, дослідника українського мистецтва С.А. Таранушенка.

З'являється музей наочних посібників, який, скоріш за все, був створений на основі існуючого вже пересувного музею наочних учбових посібників ім. П.Т. Степанова. У матеріалах про діяльність музейно-виставково-екскурсійної секції ГубОНО за 1920 р. знаходимо опис цього музею: «...ценность имущества музея велика: он имеет около 8 тысяч таблиц и картин, около 50 спиртовых препаратов, около 10 скелетов... модели из папье-маше (свыше 20), чучела животных (свыше 50), свыше 50 наборов по технологии дерева и пр... Музей после долгих скитаний нашел себе приют

в прекрасном зданні Коммунистического Университета им. Артема» [9, арк. 11].

Також музеї Харківського університету у цей час стали основою для створення окремих профільних музеїв. У всякому випадку, крім вже існуючих та знову створених музеїв, про які йшлося вище, у переліку музеїв міста Харкова, підготовленому для Музейно-екскурсійно-виставкової секції, значаться геологічний та мінералогічний музеї, музей порівняльної анатомії, музей килимів та старовинної зброї, що були розташовані в корпусах колишнього Університету [10, арк. 42].

Ще у 1919 р. отримує статус самостійного Археологічний музей. Його першим директором став відомий археолог, мистецтвознавець, професор Харківського університету О.С. Федоровський. Самостійним музей перебував до 1933 р. Це були часи, коли всі колишні імператорські університети були перетворені на Інститути народної освіти. Але після відновлення університету у 1933 році музей продовжує своє існування в його системі як підрозділ історичного факультету [16, с. 10-11].

Крім колишніх університетських музеїв на деякий час самостійність отримав Анатомічний музей — колишній анатомічний театр Харківського жіночого медичного інституту, який знаходився на території, що у дореволюційні часи належала Харківському медичному товариству (Пушкінська, 14).

У цей же час з'являється і ряд музеїв, історію створення яких на сьогодні не вдалося дослідити. Це Сільськогосподарський музей, Музей охорони праці, Бактеріологічний музей, Ентомологічний музей, Музей Губраднаргоспу.

Таким чином, станом на вересень 1921 року перелік музеїв міста Харкова, що зберігається в документах Музейно-екскурсійно-виставкової секції ДАХО, налічує 20 музеїв: Музей Слобожанщини (вочевидь, мається на увазі музей Слобідської України ім. Г.С. Сковороди), Центральний художньо-історичний музей, Церковно-історичний музей, Археологічний, Музей Дитячої Художньої Творчості, Музей наочних посібників з історії мистецтв, Музей килимів, меблів та старовинної зброї, Зоологічний музей, Музей порівняльної анатомії, Геологічний музей, Мінералогічний музей, Музей Географічного кабінету, Педагогічний музей, Гірськопромисловий музей, Сільськогосподарський музей, Музей охорони праці, Бактеріологічний музей, Ентомологічний музей, Анатомічний музей, Музей Губраднаргоспу [10, арк. 42].

Практично цей же перелік, за виключенням Музею дитячої творчості, надає довідник «Весь Харків» за 1922 р.

Слід відзначити, що у справі охорони культурної спадщини, у музейній справі ці роки, як і у всій країні, були роками безперервних реформувань. Так, у квітні 1921р. ВУКОПМІС було поділено на Головне архівне управління та Головне управління в справах музеїв, охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи (Головмузей), на яке покладалися функції колишнього ВУКОПІСу. Але вже у січні 1922 р. Головмузей припинив існування як самостійний орган. НКО об'єднав його з екскурсійно-виставково-музейним відділом Головного політико-освітнього управління. Таким чином, музеї перейшли у відання двох управлінь Наркомату освіти УСРР — Укрполітпросвіти та Укрнауки. Але роль організаційного і керівного центру відводилася екскурсійно-виставково-музейному відділу [19, с. 122].

Це був час, коли з'являються та утверджуються нові методологічні засади у музейній справі в основу яких лягла марксистка теорія. Відтепер у країні, що будує соціалізм, в якій встановлено диктатуру пролетаріату, завданням музеїв є обслуговування потреб пролетаріату і незаможного селянства [17, с. 982]. При цьому музейна робота мала вестися за двома напрямками: використання для завдань пролетаріату музейної спадщини, і створення нових «музейних формацій», що відбивали б досягнення і творчість пануючого тепер пролетаріату [17, с. 982]. За цих умов Укрполітпросвіта висуває програму реорганізації музеїв в «соціальні», яка передбачала створення музею «монолітного відносно завдань і системи», експозиція якого «в наочній формі давала б аналіз соціальних відносин і їх динаміку з точки зору діамату» [19, с. 123]. Втіленням цих засад стало створення у Харкові Соціального музею ім. Артема. За задумом його організаторів, він мав стати «універсальним», охопити всі області культури, показуючи розвиток суспільства з погляду марксистської теорії. Експозиція Соціального музею поєднувала природничу тематику з культурною. Музей мав такі відділи: природних умов, продуктивних сил, виробництва, охорони здоров'я, мистецтва, релігії та культури, «побуту буржуазії». Його колекція була зібрана за рахунок збірок інших музеїв Харкова, у тому числі, колекцій Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди та Церковно-історичного музею. Що уявляв собою цей музей найкраще допомагає зрозуміти стаття у журналі «Всесвіт», призначена популяризувати цей заклад. Стаття докладно описує експозиції та розділи музею. Так, наприклад, повідомляється, що у розділі «Основи життя» можна «ознайомитися з усіма стадіями ембріонального стану й життя різних організмів. Тут і недоношений плід, що зберігається в посудині з формаліном;

і давно вмерлий дід, від якого залишився самий кістяк; і характерні моменти фізіологічних процесів в тваринному і рослинному царстві; препарати з анатомії безхребтових... Хто серйозно цікавиться біологією, не впустисть нагоди уважно подивитися прекрасні таблиці «до вивчення нирки, її вигляду і життя». Відділ охорони здоров'я описується наступним чином: «Цей відділ ще не впоряджений... Проте подивитися є на що. Перш за все — на форми появи соціальних хвороб. Майстерно зроблені муляжі, плакати і фотографії дають тут наглядне поняття про профілактику і лікування сифілісу, туберкульозу, алкоголізму». У відділі продуктивних сил окрім демонстрації виробничих процесів на шахті можна було отримати інформацію «про небезпеку і шкідливість роботи вуглекопа». Це демонструвалося за допомогою «величезного (від підлоги до стелі) макету — різнобарвної схеми небезпек і шкоди». У цьому ж самому розділі «увагу глядача притягають матеріали до питання «що нам дає кам'яне вугілля». У розділі «побут буржуазії» демонструвалася велика кількість творів живопису, у тому числі робота Рембрандта, скульптури, меблі, посуд з маєтків колишніх поміщиків та промисловців [25, с. 10-11].

Іншим музеєм, який би відповідав поставленим завданням, став Музей революції УСРР, створений у 1923 р. Він комплектував матеріали з історії революційного руху на Україні. Слід відзначити, що за браком площі музей не мав можливості розгорнути повноцінну експозицію і працював, створюючи тимчасові виставки. Так, велика виставка була відкрита до 10-річчя Жовтневої революції. Вона складалася з двох великих розділів: 1. Лютнева та Жовтнева революції 1917 р.; 2. Громадянська війна на Україні, а також містила матеріали, що висвітлювали життя та діяльність В.І. Леніна, присвячені Червоній Армії, грошовій системі України 1917-1922 рр., революційні плакати [12, с. 29-30].

Ще одним таким музеєм став Всеукраїнський сільськогосподарський музей. Вище зазначалося, що сільськогосподарський музей в Харкові вже існував у 1921-22 рр. Згадки про його існування є й в архівних документах і переліку музеїв у довіднику «Весь Харків» за 1922 р. Зазначається і його адреса: кут Університетської вулиці та колишньої Павловської площі. Не вдалося дослідити, ким і коли він був заснований, чому закритий і куди перейшла його колекція. Відомо, що він продовжував працювати ще у 1927 р. У виданні «Провідник по Харкову» за 1927 р. знаходимо інформацію, що Сільськогосподарський музей при Центральному сільському будинку, розташований за адресою: пл. Р. Люксембург, 19, має такі відділи: статистика, економіка, рільництво, садівництво,

городництво, шкідники, скотарство, бджільництво, електрифікація, природничий, політосвітній [20, с. 56]. Відтак, Всеукраїнський сільськогосподарський музей це зовсім інший музейний заклад, рішення про заснування якого було прийняте на засіданні Ради Народних Комісарів УССР та Президії ВУЦВК від 30 листопада 1923 р. Він був створений «з метою доцільного та продуктивного використання експонатів Всесоюзної сільськогосподарської та кустарно-промислової виставки» і відкритий 20 січня 1924 р. Музей був установою, що вивчала досягнення та помилки сільського господарства регіону та поширювала сільськогосподарські знання. У 1926 р. музей поділявся на 12 відділів, у тому числі: дослідний, що містив матеріали про роботу дослідних станцій; колективізації, який знайомив зі станом сільськогосподарських товариств, з їх досягненнями та промахами; електрифікації (показувалася модель електрифікованого села з гідроустановкою), а також відділ поліпшення землі або меліорації, у якому демонструвалися засоби раціонального використання земель в умовах того часу. Завданнями цього музею було провадження науково-дослідної роботи на відведених території власними силами, збір та наукове опрацювання матеріалів інших науково-дослідних установ і організацій. За допомогою отриманих матеріалів в експозиції музею демонструвався стан сільського господарства, відображався зв'язок природи, продуктивних сил, соціально-економічного та культурно-побутового життя населення, яке будує соціалізм [23, с. 242].

Відбуваються і інші зміни. Так, Церковно-історичний музей було перейменовано в Музей Українського Мистецтва [4, с. 8]. Як вже відзначалося, колекції Церковно-історичного музею досить повно представляли українське мистецтво XII-XIX ст., але за допомогою тільки предметів релігійного культу. Із зміною назви змінюється і зміст роботи музею. У 1923 р. розробляється план реорганізації всієї роботи закладу, організуються експедиції з метою поповнення колекції [4, с. 10].

Згідно з даними адресно-довідкової книги «Весь Харків» у 1925 р. у місті налічувалося 11 музеїв: Всеукраїнський соціальний музей ім. тов. Артема, Музей Слобідської України ім. Г.С. Сковороди, Музей українського мистецтва, Археологічний музей, Музей революції УСРР, Зоологічний музей, Всеукраїнський сільськогосподарський музей НКЗ, Музей при аероклубі ім. Ілліча, Музей наочних посібників, Музей Всеукраїнського товариства мисливців та риболовів, Анатомічний музей. [2, с. 362].

Як бачимо, з переліку зникають музеї, які колись були створені і функціонували при Харківському університеті (мінералогічний,

геологічний, ентомологічний, музей географічного кабінету, музей порівняльної анатомії). Це, вочевидь, пояснюється тим, що вони продовжували функціонувати у складі тих начальних закладів, які були створені після реорганізації університету у 1920 р., і не були загальнодоступними. Про існування таких музеїв пише В.В. Дубровський у збірнику «Український музей» за 1926 р.: «треба згадати також про музеї, які залишилися при ІНО за традицією з часів старих Університетів» [13, с. 15].

У адресно-довідкових книгах «Вся Україна» за 1926-27 і 1927-28 рр. до переліку існуючих у 1925р. музейних закладів, додається Музей комунального господарства, але зникає Анатомічний музей. Трохи доповнює цей перелік згадуване вже видання «Провідник по Харкову» за 1927 р. По-перше, ми знаходимо у ньому Анатомічний музей при Медінституті (директор професор В.П. Воробйов) та Сільськогосподарський музей при Центральному сільському будинкові, про який йшлося вище. Також дізнаємося про існування Музею Науково-Судової Експертизи, який очолює професор М.С. Бокаріус, Науково-Показного Музею при Головному правлінні Міліції і Розшуку УСРР.

Довідники «Весь Харків» за 1929 та 1930 роки містять ще більше скорочені переліки харківських музеїв. Тепер їх налічується всього 6: Всеукраїнський сільськогосподарський музей, Музей Слобідської України ім. Г.С. Сковороди, Всеукраїнський соціальний музей ім. тов. Артема, Археологічний музей, Музей українського мистецтва, Харківський державний художньо-історичний музей. Більш повну інформацію отримуємо з видання «Харків. Столичний довідник» (1930 р.). Крім зазначених вище музеїв, у переліку є Музей революції УСРР, Український технічний музей, Музей Вугілля, Музей НК Праці, Анатомічний музей при Медінституті, Патологічний музей при 2-й Радлікарні, Музей міліції та розшуку, Музей Інституту психіатрії, Музей ДПУ (Державного політичного управління), Музей Венінституту, Зоологічний музей, Музей саностві при 3-й поліклініці, Музей саносвіти при негайній допомозі [21, с. 125-126].

Відомо, що Харківський державний художньо-історичний музей було створено у 1927 р. шляхом виведення мистецької колекції зі складу Соціального музею ім. Артема. Наявна збірка поповнюється творами з запасників Ермітажу, Третьяковської галереї, Російського музею, приватних колекцій. Сюди ж передається частина унікальних творів з Володимирського (Наталіївського) музею, який було створено на основі колекції «цукрового короля» П. Харитоненка. [18, с. 10]. Однак, слід сказати, що належної будівлі му-

зей не отримав. Він розміщувався у кількох непристосованих кімнатах колишнього архієрейського будинку на території Покровського монастиря, де також були розташовані Соціальний музей ім. Артема, Музей революції УСРР, Музей українського мистецтва.

Рішення про створення Українського технічного музею було прийнято у червні 1929 р. урядовою комісією за ініціативою заступника голови РНК УСРР О.К. Сербиченка [22, с. 41].

Відомості щодо створення інших нових музеїв, які містяться у довіднику, відсутні. Попри значну кількість музейних закладів, цікаву інформацію щодо їх роботи ми знаходимо у книзі «Музеї на Україні», виданої у 1929 р., що була написана відомим дослідником музейної справи тих часів В.В. Дубровським: «Столиця УСРР — м. Харків досить багато має зібраних пам'яток, але, на жаль, за браком приміщення, дорогоцінні і дуже цікаві колекції його лежать у схованках, неприступні для загального огляду. Постійно відкриті для огляду лише два невеликі музеї: Археологічний та Слобідської України» [12, с. 30].

Слід відзначити кінець 20-х та початок 30-х років — це складний та суперечливий час для розвитку музейної справи. З одного боку, у 1926 році відбулася чергова зміна у царині управління музеями. У вересні Колегія НКО ухвалила: «Констатуючи певний паралелізм в керуванні музеями між Управлінням Науковими Установами та Укрполітпросвітою, які зле відбиваються на музейній роботі, Колегія НКО визнає необхідним керування всією музейною роботою передати Управлінню Науковими Установами» [13, с. 19] — і це був безумовно прогресивний крок, внаслідок якого великого розмаху набуває науково-дослідна робота музеїв. З іншого боку, саме на межі 1920—1930-х років посилюється ідеологічний тиск на музеї, намагання змусити музейні заклади замінити освітню та просвітницьку роботу на політико-просвітницьку, пропагандистську. Формування нових уявлень про музей як про політико-освітню установу було покладено I Всеросійським з'їздом музеїв, що відбувся у Москві у грудні 1930 р. і який поставив за мету корінну перебудову музейної діяльності та спрямування її у русло соціалістичного будівництва. Головною небезпекою делегати з'їзду визнали «речовизм» — безідейний показ музейних предметів, а головний підсумок своєї роботи і перспективи розвитку музейної справи організатори з'їзду визначили так: «безповоротний розрив з аполітизмом в музейній практиці ... найтісніший зв'язок роботи музеїв з черговими завданнями соціалістичного будівництва і культурної революції» [11, с. 197]. У рішеннях і резолюціях з'їзду ставилися завдання включити музеї

«в загальне русло політико-освітніх установ», провести реорганізацію музеїв і їх експозицій «на основі марксистсько-ленінського вчення», поклавши в основу «суспільні формації», розкриваючи форми класової боротьби [11, с. 197].

Таким чином на початку 30-х років відбувається нова перебудова музейної мережі, у тому числі і в Харкові. Саме в цей час Музей Слобідської України ім. Г.С. Сковороди перетворюється на Всеукраїнський історичний музей, який має наступні експозиційні розділи: докласове суспільство, патріархально-рабська доба, феодальна доба, капіталістична доба.

Створювалися і нові музеї, експозиції яких відповідали реаліям нового соціально-економічного ладу. Серед таких музеїв можна згадати антирелігійний музей. Рішення про створення музеїв саме такої спрямованості було прийнято відповідно до постанови II Всеросійського з'їзду Товариства Войовничих безвірників у 1929 р. У Харкові ж такий музей почав діяти з 1934 р., і отримав назву «Постійна антирелігійна виставка Харківської міськосвіти». Протягом року музей проводив збиральну роботу, працював над створенням експозиції, а у 1935 р. був офіційно відкритий для відвідування. Харківський антирелігійний музей проіснував до 1941 р. [16, с. 10-11].

12 грудня 1932 року при Інституті літературознавства ім. Т.Г. Шевченка було урочисто відкрито Галерею картин Т. Шевченка. В експозиціях музею були представлені матеріали, що знайомили відвідувача з побутом українського закріпаченого села, з сторінками біографії Т. Шевченка, експонувалася велика кількість художніх творів Кобзаря, у тому числі його найкращі твори академічного напрямку, низка рисунків, створених Т. Шевченком в Україні на замовлення Археографічної комісії, офорти Тараса Григоровича, кілька портретів пензля Шевченка та його автопортрети, виконані після заслання, серія «Блудний син» тощо. Наприкінці 1934 р. Галерея мала вже 12 добре обладнаних залів, де було виставлено близько 250 творів Т.Г. Шевченка, а всього зібрано понад 800 оригінальних творів Кобзаря. У 1940 р. у зв'язку з організацією у Києві Центрального державного музею Т.Г. Шевченка туди було передано більшість експонатів Галереї картин Т. Шевченка, але сама галерея продовжила своє існування. [14, с. 31-32].

У 1934 р. було рішення про створення Української державної картинної галереї. В її основу лягли колекції ліквідованих Харківського державно-історичного музею та Музею українського мистецтва, які були доповнені творами з колишнього Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди [18, с. 11].

У 1934 р. столиця України переводиться з Харкова у Київ. У зв'язку з цим частина харківських музеїв, що мали статус всеукраїнський змінюють свій статус і назви. Так Всеукраїнський історичний музей (колишній музей Слобідської України) стає Українським історичним музеєм, Соціальний музей Артема перетворюється на Обласний краєзнавчий музей ім. Артема, Всеукраїнський сільськогосподарський музей перетворився у обласний. Збереглася назва за Українським центральним музеєм революції, але тепер він працював тільки як відділ. Окрім зазначених вище працювали також Музей гігієни праці, Українська картинна галерея та Галерея картин Т.Г. Шевченка, антирелігійний музей [3, с. 347-348].

Зрозуміло, що адресно-довідкові книги не дають повної інформації про мережу музеїв міста. Ми вже бачили, що після 1922 р. в них відсутні музеї, які існували при вищих навчальних закладах, музеї, що вже за радянських часів створювалися при лікувальних установах та інших організаціях з просвітницькою метою. Додаткову інформацію можна знайти в пресі, в путівниках по місту. В Державному архіві Харківської області можна знайти тільки ту інформацію стосовно мережі музейних закладів Харкова, що відноситься до періоду 1920-1925 рр. Вочевидь, що після перенесення столиці України в Київ туди ж переїхали й архіви центральних установ, у тому числі і архів Народного комісаріату освіти, якому були підпорядковані музеї. Тож дослідження триватимуть.

Джерела і література

1. *Весь Харьков в кармане. Адресно справочная книга [Текст] — Х.: Точная справка, 1917. — 264 с.*
2. *Весь Харьков. Адресно-справочная книга на 1925 г. [Текст] — Х.: Коммунист, 1925. — 498 с.*
3. *Весь Харків. Адресно-довідкова книга на 1937р. [Текст] — Х.: Редвидав Харківської міської ради, 1937. — 456 с.*
4. *Відчитна виставка за 1923 рік [Текст] — Х.: Видання Музею Українського мистецтва, 1923 — 29 с.*
5. *ДАХО ф. Р-4365, оп. 1, спр. 2.*
6. *ДАХО ф. Р-4365, оп. 1, спр. 4.*
7. *ДАХО ф. Р-4365, оп. 1, спр. 24.*
8. *ДАХО ф. Р-4365, оп. 1, спр. 46.*
9. *ДАХО ф. Р-820, оп. 1, спр. 291.*
10. *ДАХО ф. Р-820, оп. 1, спр. 1069.*
11. *Дмитренко Н.М. Первый музейный съезд как фактор эволюции музейного дела России [Текст] / Н.М. Дмитренко, Л.А. Лозовая // Вестник*

- Томского государственного университета. — Томск, 2013. — История. № 6 (26). — С. 193-198.
12. Дубровський В.В. Музеї України [Текст] / В.В. Дубровський — Х.: Державне видавництво України, 1929 — 59 с.
 13. Дубровський В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні [Текст] / В. Дубровський // Український музей. — К., 1927. — Зб. 1. — С. 14-25.
 14. Кацай В.І. До історії побудування галереї картин Т.Г. Шевченка у Харкові (1932—1943) [Текст] / В.І. Кацай // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв — 2002. — № 1 — С. 24-29.
 15. Кот С.І. Історичний досвід та актуальні проблеми збереження пам'яток історії та культури України [Текст] / С.І. Кот // Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» — К.: Інститут історії України, 2015. — С. 7-102.
 16. Куделко С.М. З історії музейної справи на Україні [Текст] / С.М. Куделко, О.Г. Павлова // Музейна справа на Харківщині: Становлення та розвиток. — Х., 2009. — 265 с.
 17. Кушнір В. Питання організації музейної мережі УСРР у 1920-ті рр.: науковий та суспільно-політичний виміри [Текст] / В. Кушнір // Народнознавчі зошити. — 2013. — № 6 (114). — С. 977-987.
 18. Мизгіна В.Я поведи тебе в музей [Текст] / В. Мизгіна — Х.: Харківський художній музей, 2008 — 109 с.
 19. Омельченко Ю.А. Музейне будівництво на Україні в 1921-1945 рр. [Текст] / Ю.А. Омельченко // Український історичний журнал. — 1975. — №3. — С. 122-128.
 20. Провідник по Харкову. Харківське наукове товариство [Текст]. — Х.: Харківське наукове товариство, 1927. — 78 с.
 21. Столичний довідник Харків [Текст]. — Х.: Вид. Робітничої газети Пролетар, 1930. — 169 с.
 22. Харьков. Краткий путеводитель по столице Украины [Текст]. — Х., 1932. — 56 с.
 23. Черноколова К.О. Діяльність сільськогосподарських музеїв України на початку ХХ століття [Текст] / К.О. Черноколова // Вісник аграрної історії. — 2013. — Вип. 6-7. — С. 241-246.
 24. Шмит Ф.И. Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела. [Текст] / Ф.И. Шмит. — Х., 1919. — 103 с.
 25. Шпітерс Г. У монастирських стінах. Соціальний музей ім. Артема [Текст] / Г. Шпітерс // Всесвіт — 1926. — № 13. — С. 10-11.
 26. Яненко А.С. Музейная археология советской Украины 1920-х — первой половины 1930-х гг.: этапы развития [Текст] / А.С. Яненко // Археологія і давня історія України. — 2012. — Вип. 9. — С. 343-350.

**ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ РЕПРЕСОВАНОГО
СПІВРОБІТНИКА МУЗЕЮ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ
СЕМЕНА ОЛЕКСАНДРОВИЧА ПІДГАЙНОГО
(1907-1965 рр.)**

*Івченко Богдан Анатолійович,
зав. сектора відділу
науково-освітньої роботи
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Біографія Семена Олександровича Підгайного дотепер мало відома у колі музейних спеціалістів, хоча доля його видалась напрочуд цікавою і гідною того, щоб про цю людину знали. Нашим дослідженням спробуємо якнайповніше дослідити біографію С.О. Підгайного, зокрема період його життя, пов'язаний із роботою в Музеї Слобідської України.

Майбутній історик Семен Олександрович Підгайний народився 17 квітня 1907 р. у заможній козацькій родині в селищі Новоминській на Кубані. Батько Семена — Олександр Григорович Підгайний воював в антирадянських військових формуваннях, за що був розстріляний у 1922 р. радянською владою. Разом із батьком Семена Підгайного було розстріляно й старшого брата — Олександра [23].

Семен Підгайний поїхав з Кубані до Києва у 1925 р., де за фактивними документами «незаможника» вступає на факультет професійної освіти Київського інституту народної освіти [10, с. 68]. В інституті Семен стає членом історичного семінару підвищеного типу, а його науковим наставником став професор О.П. Оглоблин, під керівництвом якого молодий історик розробляє тему «Білоруська політика Богдана Хмельницького» [10, с. 69]. Керівництво вузу, з'ясувавши його справжнє соціальне походження, звинувативши у націоналістичній агітації, відрахувало Семена з інституту в 1929 р. Проте зусиллями Олександра Оглоблина та інших професорів, 8 липня 1929 р. С. Підгайного було повернено до навчання і йому дозволили закінчити інститут [10, с. 69—70].

Цього ж 1929 р. С. Підгайний з Києва переїхав до тодішньої столиці Радянської України — Харкова, де був взятий науковим співробітником до Музею Слобідської України. У 1929 р. директором музею був призначений молодий історик, товариш С. Підгайного по інституту, і також учень О. Оглоблина — Кіндрат Іванович Кушнірчук [10, с. 70].

У довіднику «Весь Харків» за 1930 р. зазначалося, що С.О. Підгайний працює у Музеї Слобідської України ім. Г.С. Сковороди

керівником експертної групи та бібліотеки, проживає у приміщенні музею [1, с. 157, 237—238]. Крім того, директор Музею Слобідської України К.І. Кушнірчук також жив у приміщенні музею [10, с. 70].

У Харкові Семен Підгайний долучився до музейної групи сприяння товариству «Войовничий матеріаліст», де 22 червня 1930 р. виголосив публічну доповідь «З концепцій українського історичного процесу в музейній практиці», яка того ж року була надрукована окремою брошурою [14]. Вищенаведена стаття стала помітною працею у вітчизняному музеєзнавстві, однак наразі це ви дання є малодоступним. Наші пошуки цієї брошури в книгозбірнях Харкова у 2018 р. були безрезультатними: ні в Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка, ані в Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, ані в бібліотеці і фондах Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова цю книжку не було віднайдено. Однак зазначена праця С. Підгайного все-таки збереглася у Львівській національній науковій бібліотеці України ім. Василя Стефаника, що й уможливило її прочитання.

С. Підгайний у брошурі «З концепцій українського історичного процесу в музейній практиці», ставши на позицію войовничого марксиста, докоряє, що в «наших музеях часто-густо співають на всі лади пісеньки реакційного народництва» [14, с. 6]. С. Підгайний аналізує концепції історичного процесу у трьох українських музеях. Першим під гарячу руку войовничого марксиста Семена потрапляє В. Дубровський із його концепцією Національного Музею України. С. Підгайний ледь не звинувачує Дубровського у тім, що музеї під керівництвом останнього розвиваються у «буржуазно-поміщицькому ідеологічному полоні» і його концепції далекі від марксизму [14, с. 8, 10]. Надалі дісталась критика від історика-марксиста Підгайного Музею українського мистецтва на чолі із професором С. Таранушенком. Слова С. Підгайного звучать як вирок: «А коли Музей українського мистецтва є «живим показником мистецької творчості української нації, починаючи із Х ст.», то це є буржуазна, нічим не прикрита, антимарксистська схема» [14, с. 17].

Наостанок С. Підгайний «полемізує» зі співробітником Музею Слобідської України професором П.Г. Ковалівським, наполягаючи, що погляди Ковалівського антимарксистські, яскраво дрібно-буржуазні, у них відсутній класовий підхід. Загалом С. Підгайний звинуватив П.Г. Ковалівського у «ненауковості і повній та абсолютній методологічній убогості» [14, с. 27, 29, 31]. Після

всіх звинувачень на адресу вищезазначених музеїв та їх керівників С. Підгайний формулює войовничий заклик: «Нині завдання істориків-марксистів взяти під обстріл музеї України, допомогти їм правильно представити в музеях історичний процес України. Адже ж не забуваймо, що музеї України одвідують мільйони трудящих, що музеї правильно побудовані стануть одним з найбільших і найкращих пропагандистів марксо-ленінського розуміння історичного процесу України. Треба мобілізувати всі сили, треба загострити увагу на музейній справі. Всю увагу на боротьбу з антимарксистськими течіями на музейному фронті!» [14, с. 32].

Книга Семена Підгайного «З концепцій українського історичного процесу в музейній практиці» і нині вивчається майбутніми музейними працівниками як приклад марксистського підходу 1930-х рр. до музейної справи. Наприклад, вона включена в програму курсу «Музеологія» для студентів історичного факультету Львівського національного університету ім. І.Я. Франка [9].

У 1930 р., паралельно із роботою в Музеї Слобідської України, який того року було перейменовано на Всеукраїнський історичний музей, С.О. Підгайний стає викладачем Харківського інституту народної освіти (нині Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна), а також Художнього інституту і вступає на навчання в аспірантуру Інституту історії матеріальної культури [10, с. 70]. С.О. Підгайний був обраний членом Археографічної комісії Всеукраїнської академії наук з 1930 по 1933 р., а з 1931 по 1933 рр. він працює поза штатом у Комісії із вивчення соціально-економічної історії України 18-19 ст. при Всеукраїнській академії наук. 25-ти річний С.О. Підгайний встигав тоді працювати у багатьох місцях, навчатись в аспірантурі і брати участь у численних наукових проектах, що безперечно свідчить про непересічність його особистості. С. Підгайний на початку 1930-х рр. працював над вивченням таких наукових тем: «Матеріали до історії мануфактури на Україні» та «Матеріали до історії кріпацької мануфактури на Україні. Бахмутський і Торський соляні заводи». Археографічна збірка про Бахмутський, Торський, Співаківський соляні заводи, архів яких знаходився у Харкові, та наукове дослідження про умови праці на Почепівській і Шептаківській парусно-полотняних мануфактурах у пер. пол. 18 ст. були прийняті до друку ВУАН, але так і не вийшли у світ через арешт автора [11, с. 34; 10, с. 70—71].

С.О. Підгайний працював у Музеї Слобідської України із 1929 р. до 1933 р., аж поки не був заарештований органами ДПУ. Ймовірно, якби не арешт, він міг би багато зробити для музею і для радянської історичної науки загалом.

1 січня 1933 р. у С. Підгайного та його дружини Олександри народився син, якого назвали Олегом. Але не судилося Семену Олександровичу мати сімейного щастя із дружиною та сином — 17 січня 1933 р. С. Підгайний був заарештований радянською владою. Спочатку його було направлено до внутрішньої тюрми ДПУ на вулиці Чернишевській, у камеру № 67 [15, с. 5]. В існуючих життєписах С. Підгайного немає інформації про те, яка була причина арешту та в чому його звинувачували? Однак відповідь на це питання можна знайти у книзі «Недостріляні», де сам С. Підгайний пише, як його заарештували за підозрою, що він, начебто, був членом підпільної контрреволюційної організації «Союз Кубані й України», яка шляхом збройного повстання мала на меті ліквідувати радянську владу на території України та Північного Кавказу і відновити буржуазну Українську Народну Республіку [15, с. 11, 17]. Колегія ГПУ рішенням від 08.08.1933 р. визнала С. Підгайного винним у скоєні злочинів за статтею 58, пункт 2 та 11, і ухвалила призначити покарання у вигляді перебування у виправному-трудовому таборі строком на 8 років [15, с. 29—30]. С. Підгайний відбував покарання у Соловецькому таборі особливого призначення до 1941 р.

6 лютого 1941 р. С. Підгайний повернувся із Соловків і оселився в Ізюмі на Харківщині, оскільки в обласному центрі йому було заборонено жити [23], там він працював бухгалтером в ізюмській артілі «Культпраця». С. Підгайний, як зазначається у книзі «Українська діаспора», був знову заарештований радянською владою із початком німецько-радянської війни, але йому вдалося втекти [22, с. 366]. Проте у статті Ігоря Шуйського та Ольги Рябенко, написаній за архівними матеріалами, зазначено інше: 1 листопада 1941 р. С. Підгайний був відправлений на риття окопів, звідки втік, а через 3 дні прибув до окупованого Харкова [23].

Після окупації військами нацистської Німеччини у Харкові був створений орган місцевого самоуправління — Харківська міська управа, що розташовувалася у будинку по вулиці Сумській 18/20 (нині там знаходиться Харківський радіотехнічний технікум). За інформацією, наведеною у книзі О. Оглоблина, С. Підгайний став членом Харківської міської управи та бургомістром одного із районів міста [10, с. 160—161]. Але слід зауважити, що у найдокладнішій книзі А.В. Скоробогатова про той період «Харків у часи німецької окупації» жодної згадки про С. Підгайного у Харківській міській управі нема [21]. Однак В. Моргун пише, що С. Підгайний спочатку був керівником персонального відділу управи 18-го району, а пізніше заступником бургомистра 3-го району Харкова [8,

с. 27]. Призначення С. Підгайного до самоуправління окупованого міста не є випадковим, бо відомо, що на роботу до органів самоуправління німецька влада наказувала брати саме репресованих радянською владою осіб [2, с. 21].

С. Підгайний покидає Харків у 1943 р., незадовго до звільнення міста від німецьких окупантів, і вирушає до Києва, розуміючи, що за роботу в місцевому самоуправлінні під час окупації він буде знову засуджений. У Києві С. Підгайний зустрічається зі своїм учителем О. Оглоблиним, що пізніше, після смерті учня, описав цю зустріч так: «по довгій і важкій розлуці, побачив [С. Підгайного] знову — постарілого й змученого фізично, але бадьорого духом — у Києві, в 1943 році, [він] був захоплений іншими справами й плянами діяльності для боротьби за ту саму українську правду, якої він шукав ціле своє життя» [10, с. 71]. «Постарілому і змученому» Семену Підгайному тоді було лише 36 років, але 8 років ув'язнення певно відобразилися на його зовнішньому вигляді.

Семен Підгайний в еміграції спочатку жив у Німеччині, потому у Канаді. Саме у Німеччині в 1947 р. виходить друком його книга «Українська інтелігенція на Соловках» [17], в якій С. Підгайний пише про визначних представників української інтелігенції, що йому довелося зустріти на Соловках. Назвімо прізвища декількох з них — це історики та музейні співробітники: Роман Заклинський (директор Київського історичного музею) [17, с. 55], Матвій Яворський (історик, академік, якого С. Підгайний трохи знав у Харкові) [17, с. 57—60], Михайло Слабченко (історик, академік), Йосип Гермайзе (історик, близький сподвижник академіка Михайла Грушевського) [17, с. 64—66], Василь Левицький (науковий співробітник Інституту історії української культури у Харкові) [17, с. 69—70], Микола Нарушевич (завідувач відділу музею у Вінниці, С. Підгайний познайомився з ним 1930 р. у Харкові на семінарі для наукових працівників музеїв) [17, с. 75—76]. 1949 р. у Канаді вийдуть друком спогади С.О. Підгайного «Недостріляні», де він докладно розповідає про свої поневіряння в тюрмах і таборах [15]. Ця книга Семена Олександровича пізніше була перекладена англійською мовою під назвою «Islands of death» («Острів смерті») [25]. Того ж 1953 р. С. Підгайний видасть англійською мовою за власною редакцією «Білу книгу про чорні діла Сталіна».

С. Підгайний був членом і активним діячем Української радикально-демократичної партії із 1945 р. і до самої смерті, на еміграції він також став засновником Співки українських жертв російського терору та головою Федерації об'єднань колишніх політичних в'язнів і репресованих радянським режимом. С. Підгай-

ний, живучи у Канаді, пише багато статей для різноманітних періодичних видань, серед них: «Наш вік», «Прометей», «Українські вісті», «Нові дні», «Вільне слово», «Гомін України». Крім того, Семен Олександрович був редактором історичного журналу, який видавався англійською мовою «The New Review: A Journal of East-European History».

Помер С. Підгайний 14 листопада 1965 р. у лікарні святого Йосипа у м. Торонто в Канаді, а 16 листопада його поховали на цвинтарі «Проспект» у Торонто [11, с. 160—161; 20, с. 23].

Син Семена Підгайного — Олег, став істориком, професором і нині живе у Канаді, що стала новою домівкою для багатьох українців, яких обставини примусили покинути Батьківщину. Олег Підгайний опублікував цінну працю «The Formation of the Ukrainian Republic» про становлення нової Української Держави в 1917 р. [10, с. 71]. Крім того, Олег Підгайний є автором цілої низки історичних праць [4].

Наостанок слід зазначити, що Семен Олександрович Підгайний — людина непростой долі. Народившись у козацькій родині на Кубані, будучи підлітком, він втратив батька і брата, що були розстріляні радянською владою. Надалі, приховуючи відомості про свою репресовану родину, блискуче навчався та закінчив Київський інститут народної освіти, з якого ледь не був відрахований, коли була виявлена правда про його родину «ворогів радянської влади». Яскравою сторінкою біографії С. Підгайного стало життя у Харкові та робота у Музеї Слобідської України, але всі плани на майбутнє перекреслив його арешт органами ДПУ. Молодість Семена Олександровича було спалюжено 8-ми річним покаранням на Соловках, а лихоліття війни змусили його емігрувати на чужину, де він і помер, не дочекавшись незалежності України, про яку мріяв усе життя.

Джерела та література

1. *Весь Харків: адресно-довідкова книга [Текст]*. — Х.: ХАРКРУП, 1930. — 256 с.
2. *Жигло В.В. Архівні джерела з історії німецько-фашистської окупації Харківщини (за матеріалами Державного архіву Харківської області) [Текст] / В.В. Жигло*. — Х.: Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, 2006. — 46 с.
3. *Коновал О.І. московське пекло його не зламало... (Штрихи до біографії Семена Підгайного) [Текст] / О.І. Коновал // Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні*. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 5-8.

4. Лаас Н.О. Підганий Олег Семенович [Електронний ресурс] / Н.О. Лаас, О.В. Ясь — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Pidhajnyj_OS
5. Ляховицкий Ю. Первый из могикиан [Електронний ресурс] / Ю. Ляховицкий. — Режим доступу: <http://lifelib.ru/news/Pervyi-iz-mogikan>
6. Ляховицкий Ю.М. Пережившие катастрофу [Текст] / Ю.М. Ляховицкий. — Х., Иерусалим: Бенсиах, 1996. — 232 с.
7. Маньківська Р. Репресії серед музейних працівників в кінці 20-х—30-х рр. [Текст] / Р. Маньківська // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 263-271.
8. Моргун В.П. От массовых убийств к словоблудию о свободе [Текст] / В.П. Моргун // Холокауст на Украине и антисемитизм в перспективе. — Х.: Бенсиах, 1992. — С. 26-31.
9. Музеологія. Програма курсу для студентів історичного факультету. Методичні рекомендації для підготовки до семінарських занять [Текст]. — Львів: Трида плюс, 2009. — 72 с.
10. Оглоблин О. Семен Підгайний (1907—1965) [Текст] / О. Оглоблин // Український історик. — 1966. — № 3-4. — С. 68-71.
11. Оглоблин О. Українська історіографія 1917—1956 [Текст] / О. Оглоблин. — К.: [КНУ ім. Т. Г. Шевченка], 2003. — 251 с.
12. Панченко І.С. Репресії музейних працівників на Харківщині (30-ті рр.) [Текст] / І.С. Панченко // Вісник Харківської державної академії культури. — 2001. — Вип. 6. — С. 78-86.
13. Підгайний Семен [Текст] // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — [Париж, Нью-Йорк]: Молоде життя, 1970. — Т. 6. — С. 2077.
14. Підгайний С. З концепцій українського історичного процесу в музейній практиці [Текст] / С. Підгайний. — Х.: Держвидав України, 1930. — 32 с.
15. Підгайний С. Недостріляні [Текст] / С. Підгайний. — [Б. м.]: Україна, 1949. — 130 с.
16. Підгайний С. По той бік Званки (1933—1941 рр.) [Текст] / С. Підгайний // Нова Україна. — 1942. — 21 лютого. — С. 4.
17. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933—1941. [Текст] / С. Підгайний. — [Б. м.]: Прометей, 1947. — 93 с.
18. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933—1941 рр. [Текст] / С. Підгайний. — Тернопіль: Джура, 1999. — 124 с.
19. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. [Текст] / Н. Полонська-Василенко // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1962. — Т. CLXXXIII. — С. 7-111.
20. Семен Підгайний [некролог] [Текст] // Нові дні. — 1966. — Ч. 192. — С. 23.
21. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941—1943) [Текст] / А.В. Скоробогатов. — Х.: Прапор, 2006. — 366 с.
22. Українська діаспора: літературні постаті, твори, бібліографічні відомості. [Текст] / Упоряд. В. Просалова. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2012. — 480 с.

23. Шуйський І. Хроніки Семена Підгайного [Електронний ресурс] / І. Шуйський, О. Рябенко. — Режим доступу: <https://dt.ua/HISTORY/hroniki-semena-pidgaynogo-.html>
24. Ясь О.В. Підгайний Семен Олександрович [Електронний ресурс] / О.В. Ясь. — Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Pidhajnyj_S
25. Pidhainy S. *Islands of death* [Text] / S Pidhainy. — Toronto: Burns & MacEachern, 1953. — 240 p.

**ДЕРКАЧІВСЬКА ЗЕМЕЛЬНА УПРАВА
ЯК ПРИКЛАД ОРГАНУ РЕАЛІЗАЦІЇ АГРАРНОЇ
ПОЛІТИКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ
НА ХАРКІВЩИНІ У 1941-1943 РОКАХ
(за матеріалами Державного архіву Харківської області)**

*Шевцов Іван Петрович,
зав. відділу науково-
інформаційних технологій
та маркетингу ХІМ
імені М. Ф. Сумцова*

Анотація. На базі архівних документів досліджується діяльність Деркачівської районової земельної управи, яка діяла у Деркачівському (Дергачівському) районі Харківської області під час німецької окупації 1941 – 1943 років

Ключові слова: Друга світова війна, Харківська область, Дергачівський район, окупація, аграрна політика, органи влади.

Аналіз діяльності німецької окупаційної влади на Харківщині має місце у численних наукових доробках. Здебільшого у цих роботах досліджується функціонування органів влади, розташованих у обласному центрі. Найбільш фундаментальним дослідженням цієї теми на сьогодні залишається монографія А. Скоробогатова [15]. Водночас окремі роботи присвячені продовольчій політиці [14] та органам управління сільським господарством [13] у зоні військового управління. У цій роботі на базі архівних документів досліджується діяльність Деркачівської районової земельної управи, яка діяла у Деркачівському (Дергачівському) районі Харківської області під час німецької окупації 1941-1943 років.

Оскільки значна частина населення Харківської області (67% [11, арк. 1]) проживала поза обласним центром та була задіяна в сільськогосподарському виробництві, діяльність земельних управ мала безпосередній вплив на життя людей. Функціонування цих органів аграрної політики німецької окупаційної влади на Харківщині відображена у відповідних фондах Державного архіву Харківської області, що були розсекречені у 1990-х роках. З 403 фондів, включених до реєстру видання Державного комітету архівів [1, с. 512-513] 48 позицій (12 %) пов'язано з організаціями (органами управління, підприємствами, формуваннями тощо), що діяли на території тодішнього Деркачівського району. У той же час Деркачівський район (із центром у селищі Деркачі) був найбільш населеним районом області (окрім Харківського). Зокрема, у 1939 р. у цьому районі проживало 96 тис. осіб (3,8 % населення області) [11, арк. 1]. Окрім цього можна з високою ймовірністю стверджувати, що під час окупації Харківщини співвідношення кількості населення змінювалось не на користь обласного центру, оскільки окупаційна влада провадила політику примусового виселення із Харкова у сільську місцевість [12, с. 30-31].

Під час німецької окупації на території Деркачівського району діяло 2 районні (Деркачівська районова та Деркачівська районова земельна), 1 міська (Деркачівська) та 16 сільських управ [10, арк. 1-22].

У Державному архіві Харківської області документи, що стосуються Деркачівської районової земельної управи зібрані у фонді Р-3244, який містить 15 справ українською, німецькою та російською мовами. Архівна справа № 1 містить розпорядження Харківських обласної та округової земельних управ, отримані Деркачівською районною управою (38 аркушів). У справі № 2 зібрані накази, постанови та розпорядження районової земельної управи (24 аркуші). Листування Деркачівської районової земельної управи з підлеглими установами знайшли своє місце у справі № 3 (38 аркушів). У інших архівних справах цього фонду зберігаються документи, пов'язані з поточною діяльністю районової земельної управи:

- відомості про наявність посівного матеріалу, тварин та с/г інвентарю;
- заяви громадян до районової земельної управи;
- квитки про одержання грошей за огляд худоби та накладні про відпуск овочів громадським господарствам;
- противоепізоотичний план та наявність ветеринарних закладів по Деркачівському району;

- звіти про незаразні захворювання та смертність тварин по Деркачівському району;
- акти про загибель худоби по Деркачівському району;
- розписки про продаж коней установам та громадянам Деркачівського району;
- списки наявності медикаментів, інструментів та біопрепаратів по ветеринарних ділянках Деркачівського району;
- інвентаризаційний опис майна ветеринарних ділянок Деркачівського району.

Певна кількість документів, що характеризує діяльність районної земельної управи міститься у фондах сільських управ. Як приклад можна навести постанови районної земельної управи по Вільшанській селищній управі щодо вирішення питання повернення майна, відібраного за часів радянської влади [5, арк. 3] або накази та постанови районної земельної управи по Протопопівській сільській управі щодо виконання плану сівби овочів [3, арк. 1-5].

Іншим документальним джерелом інформації про діяльність Деркачівської районної земельної управи є архівні фонди, що містять документи, пов'язані з общинними господарствами району (фонд Р-3139). У цих документах йдеться про реалізацію аграрної політики окупаційної влади на найнижчому рівні — у колишніх колгоспах і радгоспах. Зокрема, серед цих документів є розпорядження районної земельної управи про виконання господарствами посівного плану під загрозою покарання [2, арк. 1-6].

Відповідно до архівних документів Деркачівська районна земельна управа (Landwirtschaftliche Rayonverwaltung Dergatschi) (далі — ДРЗУ) діяла з 20 жовтня 1941 р. [10, арк. 3], що на один день раніше дати окупації с. Деркачі, вказаної Деркачівським селищним виконавчим комітетом у хронологічній довідці, присвяченій попередній німецькій окупації [9, арк. 15]. ДРЗУ була однією із земельних управ Харківського округу (Gebiet Charkow). У ієрархії окупаційних органів управління сільським господарством вона займала найнижчу ланку. Окрім підпорядкування обласній [6, арк. 10] та округовій [6, арк. 14] земельним упрavam, діяльність районної управи контролювалася керівником сільськогосподарського відділу німецького командування (с/г комендантом) по Деркачівському району Фюлле [4, арк. 22]. ДРЗУ була наділена повноваженнями у межах Деркачівського району (Kreis Derkatschi), де видавала накази і розпорядження безпосереднім виконавцям на місцях: сільським старостам, керівникам громадських господарств, управителям державних маєтків, дільничним агрономам

тощо. Відповідно до архівних документів керівниками Деркачівської районної земельної управи були С.А. Приступа (1942) [7, арк. 3] та Х.М. Клевенський (1943) [8, арк. 23].

Взаємодії Деркачівської районної земельної управи з округовою та обласною управами здійснювалася, за допомогою наказів та листів, які стосуються широкого кола питань, зокрема:

- встановлення плати за ветеринарне обслуговування [6, арк. 1];
- боротьба з епізоотіями [8, арк. 3];
- порядок ведення обліку у общинних господарствах [6, арк. 31];
- прийняття положень про дільничних та районних лікарів [6, арк. 28].

Вказівки вищих органів спрямовувалися як виключно ДРЗУ [6, арк. 10], так і одночасно всім районним управам [6, арк. 3].

Однією з базових функцій районної земельної управи була перевірка діяльності сільськогосподарських організацій (общинних господарств). Зокрема, керівники цих організацій мали складати помісячні звіти про власну діяльність та організовувати перевірку діяльності колгоспів з боку ревізійних комісій. Прикладом організації такого звітування є наказ ДРЗУ № 8 від 8.01.1942 [7, арк. 8]. У той же час Харківська округова земельна управа вважала незадовільною стан обліку в громадських господарствах району [6, арк. 39].

Окремою стороною роботи ДРЗУ була боротьба з масовими захворюваннями тварин — епізоотіями. Як вбачається із листування обласної та районної земельних управ, профілактика та лікування хвороб тварин були одним з пріоритетів діяльності управи [6, арк. 3; 6, арк. 9; 6, арк. 18]. Дотичними до сфери боротьби з епізоотіями були питання, пов'язані з організацією ветеринарного обслуговування. Діяльність районного та дільничного ветеринарних лікарів регламентувалася відповідними положеннями. Зокрема, районний лікар підпорядковувався керівнику, а з фахових питань — округовому ветеринарному лікарю ДРЗУ [6, арк. 7]. У той же час принципові питання мали узгоджуватися районним керівником німецького командування [6, арк. 7 зв.].

До повноважень районної земельної управи відносилося вирішення питань про повернення нерухомого майна, відібраного у 1930-х роках під час «розкуркулення». Як приклад можна навести відповідну постанову ДРЗУ № 45 від 21.04.1942 р., у якій йдеться про повернення із земель громадського господарства № 41 садиби (площею 0,7 га) мешканцю с. Прудянка, яка була у нього відібрана

під час розкуркулення у 1930 р. [7, арк. 4]. Такі рішення приймалися на підставі клопотань колишніх власників та оформлювалися постановами ДРЗУ за підписами керівника та землеміра.

Таким чином, основною функцією районної земельної управи була реалізація сільськогосподарської політики окупаційної влади на рівні району (kreis). Ця функція містила досить широке коло питань та здійснювалася шляхом безпосереднього контролю та вказівок виконавцям на місцях: керівникам обштинних господарств, сільським старостам, дільничним агрономам, ветеринарним лікарям тощо.

Джерела та література

1. *Архіви окупації. 1941-1944 [Текст] / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006.*
2. *Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. Р-3139. — Оп. 3. — Спр. 1.*
3. *ДАХО. — Ф. Р-3220. — Оп. 1. — Спр. 2.*
4. *ДАХО. — Ф. Р-3220. — Оп. 1. — Спр. 6.*
5. *ДАХО. — Ф. Р-3222. — Оп. 1. — Спр. 1.*
6. *ДАХО. — Ф. Р-3244. — Оп. 1. — Спр. 1.*
7. *ДАХО. — Ф. Р-3244. — Оп. 1. — Спр. 2.*
8. *ДАХО. — Ф. Р-3244. — Оп. 1. — Спр. 3.*
9. *ДАХО. — Ф. Р-3746. — Оп. 1. — Спр. 11.*
10. *ДАХО. — Ф. Р-3746. — Оп. 1. — Спр. 42.*
11. *ДАХО. — Ф. Р-5231. — Оп. 2. — Спр. 75.*
12. *Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині: збірник документів [Текст] / Науково-видавничий відділ Управління Державними Архівами НКВС УРСР. — Киев ; Харьков : Українське Державне видавництво, 1944. — 55 с.*
13. *Нестеренко В.А. Органи управління сільським господарством Сумщини в роки німецької окупації 1941-1943 рр. [Текст] / В.А. Нестеренко // Актуальні питання вітчизняної та світової історії: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, 23-24 квітня 2010 року / за заг. ред. С.І.Десятьярова. — Суми : СумДУ, 2010. — С. 130-134.*
14. *Скоробогатов А.В. Продовольча політика німецької окупаційної влади на Харківщині в 1941-1942 рр. [Текст] / А.В.Скоробогатов // Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. — Харків : Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 1964. — № 701: Історія. Вип. 37. — 2005. — С.73-81.*
15. *Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) [Текст] / А.В.Скоробогатов. — Харків : Прапор, 2004. — 368 с.*

ВІДРОДЖЕННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ ХАРКОВА У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ (серпень 1943 — травень 1945 рр.)

*Соломін Сергій Володимирович,
науковий співробітник ХІМ
імені М. Ф. Сумцова*

Відродження промисловості Харкова — одна з основних тем української радянської преси часів Другої світової війни. Після визволення нашого міста від німецьких окупантів 23 серпня 1943 р. правлячий комуністичний режим вимагав якнайшвидшого відновлення економіки Харкова. Цьому мала бути підпорядкована діяльність партійних, державних органів, радянської преси. Радянська преса розглядалась владою як «колективний агітатор, пропагандист та організатор мас, незамінимий апарат, за допомогою якого партія повсякденно, повсякчасно говорить з масами» [21]. Вона мала «мобілізувати» харків'ян на відбудову промисловості, комунального господарства міста, «надихати» їх на трудові подвиги, виявляти позитивні та негативні факти та явища в процесі відбудови.

Джерельною базою дослідження стали такі видання, як «Соціалістична Харківщина» та «Правда України». Вони висвітлювали перебіг відновлювальних робіт, участь у них громадськості, організацію та здійснення соціалістичного змагання, проблеми виконання державних планів, удосконалення виробництва тощо.

Процес відбудови розпочався відразу після визволення нашого міста. У вересні 1943 р. «Соціалістична Харківщина» повідомила читачів, що з метою налагодження культурно-побутового обслуговування населення у зруйнованому місті створюються підприємства місцевої промисловості: артілі, майстерні. Харківські артілі «Трикотажна», «Третя п'ятирічка», «Газомотор» та інші розгорнули роботу з виготовлення та ремонту господарських речей. Вони здійснювали пошив білизни, одягу, взуття, ремонт годинників, виготовлення мила, одеколону, пудри тощо [1]. Станом на середину вересня 1943 р. у Харкові і Харківській області діяло вже 50 подібних підприємств [7].

Одночасно розпочалось відродження підприємств й інших галузей промисловості. Уже 28 серпня 1943 р. «Соціалістична Харківщина» інформувала читачів про те, що в Харкові вже працює хлібний завод, закінчується ремонт заводу безалкогольних напоїв [4].

Протягом вересня-грудня 1943 р. українська радянська преса повідомляла переважно про початок відновлювальних робіт на підприємствах: «Здоров'я трудящим», «Червоний хімік», «Серп і Молот», «Червона нитка», «Світло шахтаря», Харківський електромеханічний завод (ХЕМЗ), Харківський турбогенераторний завод (ХТГЗ), Харківський тракторний завод (ХТЗ), «Жовтень» тощо. 29 листопада почала роботу міська електростанція [18].

Відродження підприємств відбувалося в надзвичайно важких умовах. Виробництво часто доводилося налагоджувати в повністю або частково зруйнованих приміщеннях при гострому дефіциті трудових та матеріальних ресурсів. Так, великих руйнувань зазнав завод «Червоний хімік». Під час відступу з Харкова німецькі війська підірвали його. Проте робітники підприємства відшукали нове приміщення та почали його ремонт, щоб відновити виробництво. Незабаром підприємство виробляло господарське мило, замазку для вікон, колісне мастило тощо [8]. Робітники ХЕМЗ у стислі строки, не маючи необхідного обладнання, змонтували потужну електричну турбіну, яка дозволила забезпечити Харків електроенергією [11]. Наприкінці 1943 р. ХТЗ виготовив запчастини для тракторів понад планове завдання на 64 тис. крб. [20].

У 1944 р. темпи відбудовних робіт поступово зростають. На початку року було підготовлено до пуску коксохімічний завод, у травні — введено в експлуатацію завод маркшейдерських інструментів, у липні — відбудовано першу чергу паровозоремонтного заводу. В серпні 1944 р. дав першу продукцію завод «Серп і Молот», на якому було закінчено монтаж двох молотарок «МК-1100» [26, С.71-72]. За повідомленням голови Харківського облвиконкому І. Волошина станом на серпень 1944 р. у м. Харкові «стали до ладу» 247 підприємств [2].

На честь першої річниці визволення нашого міста, 23 серпня 1944 р., на площі Дзержинського відбулася виставка, на якій були представлені харківські підприємства, зокрема ХТЗ, ХТГЗ, «Серп і Молот». Кожне підприємство на виставці мало свій павільйон, де знаходилася його продукція. У день проведення виставки «Соціалістична Харківщина» повідомила про досягнення трудящих Харкова у справі відродження промисловості. Згідно з повідомленням, на ХТЗ обсяг відбудовних робіт за рік склав 27 млн. 789 тис. крб., на Харківському вагоноремонтному заводі відновлено 5400 кв. м. виробничих і житлових споруд, капітально відремонтовано 116 верстатів різних систем. Підприємства місцевої промисловості випустили 150 тис. пар шкіряного взуття, 152 тис. м. бавовняних тканин, 612 тис. штук трикотажу, 3 тис. т. мила тощо [17].

У лютому 1945 р. харківська промисловість досягла нових успіхів: на ХТЗ були виготовлені перші 7 тракторів [15], у квітні на ХТГЗ закінчено відновлення турбіни потужністю 4 тис. кВт для Львівської електростанції [26, с. 72].

У ході відновлювальних робіт постійно використовувалася праця представників громадськості міста, що розглядалась як «справа честі» радянських громадян. До неї залучалися жінки-домогосподарки, робітники, службовці, студенти, школярі старших класів. Щотижня проводилися районні й загальноміські недільники. Так, на перший недільник по відбудові ХЕМЗ 17 жовтня 1943 р. вийшло 3200 трудящих Дзержинського району. За цей день прибрано 5220 кв.м. площі заводської території, 15600 кв. м. цехової площі, перенесено 478 кубометрів сміття тощо [22].

Протягом 1943-1945 рр. практика проведення недільників набувала все більш масового, всеохоплюючого характеру. У 1945 р. в них брали участь 238 тис. трудящих, які відпрацювали 13725982 людино-годин, тобто в середньому 56,6 години на кожного працюючого [9, С. 366].

Активну участь у недільниках брали комсомольські організації. За даними секретаря Харківського міськкому ЛКСМУ Д. Ганженка на кінець березня 1944 р. силами комсомольців та молоді проведено 9 масових недільників на ХТЗ, в яких взяли участь 8718 юнаків і дівчат. Вони відпрацювали 34872 людино-години, відбудували 3 житлових будинки, очистили велику площу цехів від сміття. Понад 30000 юнаків та дівчат міста відбудовували інші підприємства і культурні заклади Харкова. В понадурочний час і під час недільників вони відпрацювали 420000 людино-годин [3].

Значну роль у відбудові комунального господарства, фабрик та заводів відіграли комсомольсько-молодіжні бригади, що формувалися з харківських робітників. До їх складу входили здебільшого юнаки та дівчата 14-17 років. Узяті ними зобов'язання передбачали щоденне виконання виробничих норм на 200-300%. Кращі бригади отримували звання фронтових. У травні 1945 р. на підприємствах Харківщини працювало 1316 молодіжних бригад, 516 з яких носили почесне найменування фронтових [9, с. 365].

Трудящі Харківщини брали участь у передплаті третьої (1944 р.) та четвертої (1945 р.) державних воєнних позик, надаючи тим самим велику фінансову допомогу державі. Слід зазначити, що передплата мала примусовий характер, вилучаючи у складні воєнні часи у харків'ян значні кошти. За нею пильно стежили партійні, комсомольські та профспілкові організації підприємств, організацій, установ міста. Радянська преса писала про передплату

як про «високий прояв» радянського патріотизму. Газета «Соціалістична Харківщина» зазначала 8 травня 1945 р., що «переважна більшість робітників харківських заводів позичила державі 120-150% місячної зарплати» [16]. Загальна сума позики по Харкову дорівнювала 142271 тис. крб., що складало 120% від наміченої суми [13]. Жорсткій критиці були піддані партійні, державні організації Дворічанського, Зачепилівського районів, які «не виявили належної енергії, мляво, неоперативно керували передплатою» та не виконали важливого державного завдання [16].

З метою прискорення процесу відбудови правлячий режим здійснював заходи з організації та проведення так званого соціалістичного змагання з нагод чергових річниць жовтневої революції, комсомолу, «сталінської конституції» тощо. Формально ініціаторами змагання були самі робітники, фактично, за вказівкою згори, — керівні органи підприємств, що змушували робітників працювати інтенсивніше. Проте, на наш погляд, не можна заперечувати й патріотичного піднесення трудящих, їх щирого бажання якомога швидше відновити зруйновану промисловість Харкова.

Радянська преса докладно висвітлювала питання організації соціалістичного змагання. 10 жовтня 1943 р. «Соціалістична Харківщина» оприлюднила звернення «колективу заводу, де директором тов. Баріков» до працівників харківської промисловості розгорнути «переджовтнєве соціалістичне змагання — цей випробуваний засіб соціалістичного будівництва в нашій країні». Колектив зобов'язався, зокрема, достроково виконати жовтнєву виробничу програму, провести середній технічний ремонт будівель діючих цехів, підготувати 50% житлового фонду заводу до експлуатації тощо. Невдовзі були оприлюднені відгуки представників інших підприємств, які цілковито схвалювали пропозицію колективу заводу [6].

Інформуючи читачів про перебіг змагання, радянська преса поширювала досвід кращих колективів підприємств та окремих працівників. Так, під час передтравневого змагання під гаслом «П'ятиденну продукцію — у фонд штурму Берліна» відзначились робітники верстатобудівельного заводу імені Молотова, ХТГЗ, ХЕМЗ. Токарі ХТГЗ: Ладний, Зінченко, Голоцан, Москвітін виконували по декілька норм за робочу зміну. Їх виробний досвід мав стати прикладом для всіх інших робітників [25].

У ході соціалістичного змагання на харківських підприємствах отримав широке розповсюдження рух передовиків виробництва рух тисячників. Цей рух виник у квітні 1944 р. на заводі «Черво-

ний Жовтень». Його ініціаторами були робітники: О. Сидоренко, О. Воронченко, О. Балабасов. Вони виконували виробничі норм на 1000-1100% [24].

За перемогу в соціалістичному змаганні колектив підприємства отримував перехідний червоний прапор Державного комітету оборони Радянського Союзу. Цю нагороду за роботу в квітні 1944 р. було присуджено колективу Особливої будівельно-монтажної частини №26 (ОБМЧ-26), який відбудовував ХТЗ [14].

Чимало публікацій було присвячено проблемам виконання державних планів, удосконалення виробництва, економії ресурсів, зміцнення трудової дисципліни, підготовки робітничих кадрів на підприємствах, що відбудовуються. Так, у березні 1945 р. «Соціалістична Харківщина» повідомила читачів про нараду партійно-господарського активу ХТЗ, яка була присвячена аналізу причин зриву державного плану з серійного випуску тракторів. Учасники наради зазначили, що на заводі не використовують у повній мірі наявні ресурси, вчасно не освоюється випуск необхідних деталей, що призводить до затримки у роботі підприємства. У своєму рішенні актив зобов'язався «мобілізувати весь заводський колектив» на успішне виконання виробничої програми з випуску тракторів [10].

Рациональніше має бути організований виробничий процес і на заводі «Світло шахтаря». У травні 1944 р. «Соціалістична Харківщина» зазначала, що виробництво ламп для шахт Донбасу вже набуло на заводі масового характеру. Проте воно не організовано за принципом потоку, а більше нагадує крупносерійне або навіть індивідуальне. Під час виробництва продукція декілька разів невіправдано пересувається з одного цеху до іншого. На заводі немає такого технологічного процесу, який забезпечував би послідовне оброблення деталей ламп з мінімальними «зустрічними перекиданнями», що гальмують роботу підприємства [12].

Радянська преса звертала увагу на необхідність економії електричної енергії. На заводах «Світло шахтаря», «Червоний Жовтень», «Електроверстат» вона використовувалася неефективно. Вдень часто не вимикається освітлення, нераціонально працює обладнання. Завод «Світло шахтаря», у якого є власна електростанція, може забезпечувати енергією потужністю 100-150 кВт й інші харківські підприємства [5].

Запорукою успішної роботи підприємства є трудова дисципліна. На заводі «Серп і Молот» через відсутність дисципліни виробнича програма з випуску номенклатурної продукції за квітень 1944 р. виконана лише на 15%. Значно відстає ливарний цех. Серед

робітників формувальної ділянки цього цеху мають місце систематичні прогули. З чотирьох бригад формувальників нормально працює лише одна. Замість того, щоб розв'язати проблеми, керівники заводу займаються «непотрібною метушнею, просиджуванням у кабінетах», кожного дня проводять наради, не розуміючи «головних причин: відсутності боротьби за трудову виробничу дисципліну і бездіяльності людей, які покликані повсякчасно удосконалювати процеси виробництва, боротися за впровадження передової технології» [23].

Велике значення у відбудові промисловості має підготовка кваліфікованих робітничих кадрів. Особливо це стосується підготовки кадрів будівельників. Виробничі успіхи будівельних організацій тісно пов'язані із зростанням кваліфікації робітників. Так, досягнення тресту ОБМЧ-26 обумовлені «гарно поставленим технічним навчанням і всебічними піклуванням за культурні і побутові потреби нових робітників». Проте у більшості харківських будівельних організацій технічним навчанням нових робітників серйозно не займаються. В ОБМЧ-19 має місце велика плинність кадрів, що заважає їх плановому і систематичному навчанню. У другому кварталі 1944 р. в тресті замість 817 кваліфікованих робітників підготували лише 114. Але й з ними заняття були випадкові без відповідного керівництва. Серйозні недоліки мають місце і в інших будівельних трестах [19].

Отже, українська радянська преса, виконуючи настанови влади, всебічно висвітлювала процес відродження промисловості м. Харкова. Матеріали періодичних видань 1943-1945 рр. — цінне історичне джерело при вивченні історії нашого міста часів Другої світової війни. Їх науковий аналіз сприятиме кращому розумінню процесів економічного та соціального розвитку Харківщини в XX ст.

Джерела та література

1. Відновлюється місцева промисловість [Текст] // Соціалістична Харківщина. — 1943. — № 143. — С. 1-2.
2. Волошин І. Рік відбудовних робіт [Текст] / І. Волошин // Соціалістична Харківщина. — 1944. — № 162. — С. 1-2.
3. Ганженко Д. Молодь відбудовує харківську індустрію [Текст] / Д. Ганженко // Соціалістична Харківщина. — 1944. — № 61. — С. 1-2.
4. До праці, харків'яни! [Текст] // Соціалістична Харківщина. — 1943. — № 138. — С. 1-2.
5. Жаріков С. Заощаджуйте електроенергію! [Текст] / С. Жаріков // Соціалістична Харківщина. — 1944. — № 101. — С. 1-2.

6. Звернення до всіх робітників, інженерів, техніків і службовців підприємств м. Харкова [Текст] // Соціалістична Харківщина. — 1943. — № 170. — С. 1-2.
7. Зростання кооперативної промисловості [Текст] // Соціалістична Харківщина. — 1943. — № 155. — С. 1-2.
8. Ініціатива робітників [Текст] // Соціалістична Харківщина. — 1943. — № 147. — С. 1-2.
9. Історія міста Харкова ХХ століття [Текст] / О.Н. Ярмиш, С.І. Посохов, А.І. Епштейн та ін. — Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. — 686 с.
10. Країна жде тракторів [Текст] // Соціалістична Харківщина. — 1945. — № 48. — С. 1-2.
11. Леонов С. Як відбудовували турбіну [Текст] / С. Леонов // Соціалістична Харківщина. — 1943. — № 205. — С. 1-2.
12. Островський Я. Перевести лампове виробництво на потік [Текст] / Я. Островський // Соціалістична Харківщина. — 1944. — № 100. — С. 1-2.
13. Передплата по Харківщині [Текст] // Соціалістична Харківщина. — 1945. — № 90. — С. 1-2.
14. Перша перемога будівельників тракторного [Текст] // Соціалістична Харківщина. — 1944. — № 101. — С. 1-2.
15. Перші трактори марки ХТЗ [Текст] // Соціалістична Харківщина. — 1945. — № 37. — С. 1-2.
16. Позика Перемоги і розквіту Вітчизни [Текст] // Соціалістична Харківщина. — 1945. — № 90. — С. 1-2.
17. Промовисті цифри [Текст] // Соціалістична Харківщина. — 1944. — № 163. — С. 1-2.
18. Пущена перша електростанція [Текст] // Соціалістична Харківщина. — 1943. — № 203. — С. 1-2.
19. Ростити кадри будівельників [Текст] // Соціалістична Харківщина. — 1944. — № 107. — С. 1-2.
20. Саленков С. ХТЗ дає запчастини для МТС [Текст] / С. Саленков // Соціалістична Харківщина. — 1943. — № 225. — С. 1-2.
21. Служіння великим цілям [Текст] // Соціалістична Харківщина. — 1945. — № 88. — С. 1-2.
22. Стольник В. Недільник трудящих Дзержинського району [Текст] / В. Стольник // Соціалістична Харківщина. — 1943. — № 176. — С. 1-2.
23. Тихоненко А. Чому відстає завод? [Текст] / А. Тихоненко // Соціалістична Харківщина. — 1944. — № 96. — С. 1-2.
24. Трудова доблесть народу [Текст] // Соціалістична Харківщина. — 1944. — № 81. — С. 1-2.
25. У фонд штурму Берліна [Текст] // Соціалістична Харківщина. — 1945. — № 84. — С. 1-2.
26. Харьковская партийная организация в борьбе за восстановление и развитие народного хозяйства: Август 1943-1950 гг. Сборник документов и материалов [Текст]. — Х.: Прапор, 1965. — 431 с.

**РАЙОННІ МУЗЕЇ ХАРКІВЩИНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х РОКІВ
(на матеріалах Красноградського, Ізюмського,
Барвінківського краєзнавчих музеїв та Меморіального
музею імені Матюшенка у Дергачах)**

*Дейнеко Сергій Миколайович,
кандидат історичних наук,
ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Після закінчення Другої світової війни перед радянською владою, у царині культурного життя, постало питання про відновлення музеїв на колишніх окупованих територіях. Якщо обласні музеї почали відновлювати у 1943—1944 рр., то в невеличких містах цей процес розпочався вже після 1945 року [1, арк.1; 3, с. 144; 5, с. 204].

Серед маси статей, в яких подається історія музейних закладів, в основному фігурують назви поважних, відомих музейних установ. Післявоєнна доля невеличких провінційних музеїв і на даний час залишається білою плямою. Відсутність публікацій, що ілюструють даний період обумовлює актуальність нашого дослідження.

Джерельну базу даної розвідки склали матеріали з фондів Державного архіву Харківської області — Ф. р-5942.

У нашій роботі ми розглянемо кадровий склад, матеріальне становище, екскурсійну і фондову складові та фінансування низки музеїв Харківщини станом на 1949 рік, а саме: Красноградського, Ізюмського, Борівського краєзнавчих музеїв та Меморіального музею імені Матюшенка у Дергачах.

Дергачівський музей заснували у 1937 році, він розмістився у будинку в якому народився П. Матюшенко, один із керівників повстання команди на броненосці «Князь Потьомкін-Таврійський». У роки Другої світової війни заклад зазнав значних зруйнувань і тільки у 1946 році відновив свою роботу.

Комісія, яка перевірила стан музею у Дергачах за вищезазначеними параметрами прийшла до невтішного висновку.

Так, приміщення було у незадовільному стані. Його загальна площа становила 40 м² або дві невеличкі кімнати та сіни. У великій кімнаті (25 м²) розміщалася основна експозиція, яка показувала всі етапи життя П. Матюшенка. В сусідній кімнаті (15 м²) — «размещены отдельные фотоснимки, как напр. несколько снимков посвящённых смерти В.И. Ленина, о Великой Отечественной

войне, о 30-летию Советской власти и др.». У вересні 1948 р. місцевий райвиконком зобов'язався надати музею більш відповідне приміщення, але це рішення залишилося на папері [2, арк. 2].

Штат складався з 3-х осіб — директора, екскурсовода і технічного працівника. Директор — І.М. Митрофанов, освіта вища, закінчив Інститут Червоної професури. На музейній роботі з липня 1948 року. Згідно з висновком, зробленим співробітником Харківського історико-краєзнавчого музею імені Г.С. Сковороди Генкіним, — «работу музея освоил и соответствует своему назначению». Посаду екскурсовода обіймала М.С. Максимовська, яка до цього працювала у райкомі КП(б)У. Освіта вища, згідно з анкетними даними — «Ком. ВУЗ и партийные курсы при ЦК КП(б)У». В музеї з листопада 1948 року. Її професійні якості, вищезгаданий нами Генкін охарактеризував наступним чином — «с работой справляется». Вакантною була посада сторожа (технічного працівника) [2, арк. 1, 2].

Екскурсійна робота у Дергачівському музеї була в занедбаному стані. Так, на 1949 рік запланували провести лише 27 екскурсій, з яких у першому півріччі провели 17 і кількістю відвідувачів 400 осіб. Загалом за цей період до даного закладу завітало 1500 громадян [2, арк. 1].

Збиранням експонатів працівники музею взагалі не займалися, тобто фондова робота була відсутня [2, арк. 2].

Кошторис музею на 1949 рік складався з 25 тис. рублів, з яких заробітна плата становила — 16 тис. 875 рублів. Відповідно на розвиток установи залишалося трохи більше 8 тис. рублів [2, арк. 1].

Красноградський історико-краєзнавчий музей розпочав свою роботу в 1922 році. Восени 1941 року, напередодні окупації міста німецькою армією, заклад не встигли евакуювати, що призвело до загибелі великої кількості експонатів. У 1944 році він, дякуючи допомозі колег з Харкова та Полтави, розпочав свою роботу [4]. Музей обслуговував Красноградський, Зачепилівський, Сахновщанський, Кегичівський райони Харківщини та суміжні райони Полтавщини, був міжрайонним. На 1948 рік установа знаходилася у старовинному особняку який налічував 15 кімнат, з яких 2 займала районна бібліотека, що зменшувало експозиційні площі та суперечило постанові Ради Міністрів СРСР № 3898 від 14.10.1948 року [2, арк. 3].

Внаслідок пожежі, яка трапилася восени 1941 року, в чотирьох кімнатах протікав дах та були відсутні двері, що відповідно провокувало руйнацію приміщення. У вікнах більшості кімнат не було других рам, підлога, двері, рами і дах потребували фарбування.

Відновлене у 1948 році централізоване опалення, взимку 1948/1949 років не працювало внаслідок відсутності грошових асигнувань на ставку кочегара. Це у свою чергу негативно вплинуло як на стан експонатів, так і на стан котла та труб системи опалення. Також, частина приміщень використовувалася не за призначенням. У флігелі, який знаходився поруч з основною будівлею, деякі приміщення з 1945 року займала артіль «Червоний текстильщик» і всі намагання керівництва музею повернути собі ці площі не мали успіху. Згідно з планами у флігелі мав розміститися відділ природи, оранжерея разом з «живим» куточком. Окрім побутових проблем, дуже суттєво відчувався брак експозиційного обладнання. Наприклад, у відділі природи опудала птахів були розставлені понад стінами без захисних конструкцій зі скла [2, арк. 3, 4].

Штат музею налічував три особи: 1. Директор, загальний стаж якого налічував 34 роки, з них у музеї 10 років; 2. Екскурсовод з незакінченою вищою освітою і стажем роботи 1 рік; 3. Прибиральниця. На думку співробітника Харківського історико-краєзнавчого музею імені Г.С. Сковороди Смотрицького, який у 1949 році проводив перевірку вищезазначеного районного закладу культури, необхідно розширити штат співробітників, додавши посади — наукового співробітника, кочегара, нічного сторожа, швейцара-охоронця. Тобто, відновити штатну структуру станом на 1941 рік. Також при музеї на громадських засадах працювала група активістів у кількості 30 осіб. Так, у першому півріччі 1949 року активіст М. Мороз прочитав у низці колгоспів Красноградщини лекції присвячені Мічуріну та травопільній системі землеробства [2, арк. 3].

У структурному відношенні Красноградський музей складався з чотирьох відділів: 1. Природи, разом з сільськогосподарським підвідділом; 2. Історії та археології краю до 1917 року; 3. Соціалістичного будівництва, разом з підвідділом «Велика Вітчизняна війна»; 4. Наш край сьогодні.

У першому півріччі 1949 року до музею завітало 7 тис. 120 відвідувачів, з них 4 тис. 780 скористувалися послугами екскурсовода.

У фондах на 1 липня 1949 року зберігалося 4 тис. 437 предметів та 830 книг і брошур у бібліотеці [2, арк. 4].

На 1949 рік кошторис музею затвердили у розмірі 49 тис. рублів: 1. На заробітну плату — 18 тис. 600 рублів; 2. Нарахування — 800 рублів; 3. Канцелярські витрати — 13 тис. 300 рублів; 4. Витрати на відрядження співробітників — 1 тис. 300 рублів; 5. Придбання інвентарю — 5 тис. рублів; 6. Позалімітні витрати —

5 тис. рублів. Також був пункт — «Прочие расходы» у якому сума не вказана [2, арк. 3].

У повоєнний час Ізюмський краєзнавчий музей відновив свою роботу у 1947 році. Знаходився він у будівлі, що належала Відділу міського комунального господарства і половину якої займала школа. Загальна площа музейних приміщень — 151 м², корисна — 51 м². До того ж самі кімнати були маленькими і мали низькі стелі [2, арк. 15].

Штат музею складався з трьох співробітників: 1. Директор — Андрій Васильович Ванніков, освіта середня. Дану посаду обійняв у травні 1947 року. Згідно з відгуком наукових співробітників Харківського історико-краєзнавчого музею імені Г.С. Сковороди Каспіної та Уманського — «недостаточно работает над повышением своей деловой квалификации»; 2. Екскурсовод — Микола Георгійович Альошин, освіта вища (вчитель), пенсіонер. Працювати до музею прийшов у жовтні 1947 року. Але враховуючи фізичну ваду — сильна глухота, у якості екскурсовода не використовувався. Виконував обов'язки бухгалтера, фотографа, художника-оформлювача і писаря; 3. Прибиральниця [2, арк. 15].

Експозиція музею займала п'ять невеличких кімнат. Три — виставка «Біографія В.І. Леніна», дві — «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу». Відсутність кваліфікації та небажання/неможливість працювати над її підвищенням стали причиною чималої низки зауважень до експозиції зі сторони перевіряльників з Харкова. Зокрема, претензії виникли до підтеми «Десять сокрушительных ударов» (виставка «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу»), яку представили у малозрозумілій формі — «...портретом И.В. Сталина вверху, и затем идут десять длинных текстов». Відповідно, пересічному відвідувачу не зовсім ясно про що іде мова. Вердикт по цьому питанню був наступний — «Следует дать иллюстрированную наглядную карту десяти ударов, заменив все эти длинные тексты» [2, арк. 16]. Взагалі, масове застосування плоских матеріалів при побудові вищезгаданої виставки викликало негативну реакцію у Каспіної і Уманського. Так, із 120 експонатів, які були розміщені на стінах виставки: текстів і цитат — 37; таблиць і діаграм — 10; фото — 60; карт і малюнків — 13.

Освітньо-масова робота у Ізюмському краєзнавчому музеї знаходилася на низькому рівні. Так, за перше півріччя 1949 року провели лише 15 екскурсій, загальна кількість відвідувачів склала 806 осіб. На думку Каспіної та Уманського причиною низької відвідуваності стала майже повна відсутність популяризації даного

закладу культури. Наприклад, харківські музейники констатували, що місцевими колегами не розроблено та не прочитано жодної лекції, тематично пов'язаної з експозицією.

Науково-дослідна, краєзнавча робота — «ведётся работниками музея слабо. Разработанных планов в этой области нет. Музей слабо ведёт работу по изучению достижений социалистического строительства своего края, т.е. Изюмского района. Район богат местными полезными ископаемыми, историческими памятниками, но материалы о них не собираются» [2, арк. 15].

На 1949 рік фонди Ізюмського музею нараховували 2541 предмет: 1. Картин та портретів — 23; 2. Репродукцій та малюнків — 108; 3. Археологічних експонатів — 1 тис. 412; 4. Фотографії — 1018. Висновки по фондовій роботі — «хранение фондов неудовлетворительное, учёт экспонатов неудовлетворительный». Так, у п'яти вітринах виставки «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу» експонувалася переважно німецька зброя, у переліку предметів, що знаходилися у фондах вона відсутня, тобто не взята на облік [2, арк. 16].

Кошторис музею на 1949 рік складався з 49 тис. 100 рублів. З даної суми на придбання експонатів асигнували — 20 тис. 900 рублів, на придбання експозиційного обладнання — 3 тис. рублів (дана сума була повністю реалізована у першому півріччі) [2, арк. 15].

Історико-краєзнавчий музей у Барвінковому розпочав свою роботу в червні 1946 року. Розміщувався він у двох кімнатах, в одній будівлі з місцевим кінотеатром. На даних площах знаходилася виставка «30 років Радянській владі» та фондосховище.

Штат музею складався з трьох осіб: 1. Директор — Іван Сергійович Дяченко, освіта середня (сільськогосподарська) та музичні курси. Стаж музейної роботи 15 років. Згідно з висновком вже згадуваних нами Каспіної і Уманського — «Музейную работу практически знает. Общая теоретическая подготовка недостаточная»; 2. Науковий співробітник — Василь Іванович Денін, освіта середня, стаж роботи у музеї 8 місяців.

У першому півріччі 1949 року виставку «30 років Радянській владі» відвідало 2 тис. 375 осіб, проведено 17 екскурсій. Однак враховуючи, що облік відвідувачів проводився не регулярно, то цю статистику можна поставити під сумнів. Окрім стаціонарної виставки музей організував декілька пересувних: 1. Присвячена черговій річниці Червоної армії, експонувалась у місцевому Будинку культури; 2. «Героїчне минуле нашого народу», експонувалась у місцевому Будинку культури; 3. До Міжнародного жіночого дня, експонувалась у районній бібліотеці; 4. «Мичурин — великий

преобразователь природы», експонувалась у районній бібліотеці [2, арк. 24].

У фондах музею станом на 1949 рік зберігалось 1793 предмета. Серед них: 1. Картин — 9; 2. Фото — 305; 3. Археологічних матеріалів — 206; 4. Палеонтологічних матеріалів — 230; 5. Документів — 25; 6. Рукописних матеріалів — 6; 7. Речових матеріалів (кераміка, нумізматики) — 1012 [2, арк. 24]. Нажаль більш детальні дані про інші аспекти функціонування даної установи культури наразі відсутні.

Підсумовуючи, можна констатувати — матеріальний стан музеїв, що фігурують у нашій розвідці, не відповідав навіть мінімальним вимогам які висуваються до закладів культури.

Кадровий склад, це в основному особи, які не мали профільної освіти та досвіду роботи. Особливо викликає здивування наявність на посаді екскурсовода людини з вадами слуху. Приємним виключенням стали керівники Красноградського та Барвінківського музеїв.

Екскурсійна, експозиційна та фондова складові не могли знаходитися на прийнятному рівні внаслідок неолугої кадрової політики.

Позитивним моментом, не дивлячись на всі труднощі повоєнного життя, можна назвати стабільне, хоча і невелике фінансування закладів культури та наявність у кошторисах деяких музеїв витрат на закупівлю музейного обладнання і відрядження.

Джерела та література

1. Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. р-5942. — Оп. 1. — Спр. 1.
2. ДАХО. — Ф. р-5942. — Оп. 1. — Спр. 74.
3. Коник О. «Тов. Яник — директор»: робота Марії Яник у Херсонському краєзнавчому музеї (березень 1944 — травень 1945 рр.) [Текст] / О. Коник // *Scriptorium nostrum*. — 2015. — № 3. — С. 144-152.
4. Щепіна В.В. Красноградський краєзнавчий музей ім. П. Мартиновича [Електронний ресурс] / В.В. Щепіна // *Енциклопедія сучасної України*. — Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=2906
5. Юхимчук К. Ігор Свєшніков та Львівський історичний музей (1945 — 1959) [Текст] / К. Юхимчук // *Археологічні дослідження Львівського університету*. — 2015. — Вип. 19. — С. 199-215.

ЗМІСТ

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

<i>Красиков Михайло Михайлович. Сумцовська Шевченкіана</i>	3
<i>Гендзюровська Олександра Олександрівна. Стратегії візуального маркетингу на прикладі використання інфографіки у музейному середовищі</i>	12

КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПІДХІД У СТРУКТУРІ МУЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

<i>Сошнікова Ольга Миколаївна. Сучасна комунікаційна політика музею</i>	19
<i>Фененко Андрій Олегович. Формування міжнародної правової бази інформатизації галузі збереження культурного надбання</i>	23
<i>Чумак Марія Петрівна. Спільні проекти Музею місцевого самоврядування Харківщини і наукових бібліотек як ресурс розширення комунікаційних практик</i>	29
<i>Аксьонов Віктор Степанович. Давня історія Харківщини у структурі нової наскрізної експозиції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова</i>	35
<i>Желтобородова Оксана Анатоліївна. До питання створення повнопрофільної експозиції по історії Слобідської України (реекспозиція «Наш край у IX — XVIII ст.»)</i>	43
<i>Стаднік Юлія Олександрівна. Презентація предметів українського бароко у тематичному комплексі повнопрофільної експозиції з історії краю</i>	50
<i>Пантелей Олена Михайлівна. До питання створення розділу «Етнографія» стаціонарної повнопрофільної експозиції «3 найдавніших часів до сьогодення»</i>	55
<i>Овчиннікова Людмила Григорівна. Нове бачення етнографічного розділу повнопрофільної експозиції «3 найдавніших часів до сьогодення»</i>	61
<i>Казус Валентина Олександрівна. Проблеми побудови нової стаціонарної виставки «Харківщина: 1900 — сучасність»</i>	64
<i>Дубін Костянтин Юрійович. Відображення періоду незалежності в оновленій експозиції ХІМ імені М. Ф. Сумцова</i>	70
<i>Сологуб Максим Юрійович. Проблеми відображення теми АТО у експозиції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова та можливі шляхи їх вирішення</i>	77
<i>Сасіна Тетяна Вікторівна. Музейна експозиція в шкільній програмі (з досвіду роботи ХІМ імені М. Ф. Сумцова).</i>	83

<i>Співак Олена Петрівна. Дитина та музей: організація дитячого дозвілля (з досвіду роботи ХІМ імені М. Ф. Сумцова)</i>	85
<i>Люлько Юлія Олегівна. Настільна гра у музеї: від ідеї до втілення (з досвіду роботи ХІМ імені М. Ф. Сумцова).</i>	88
<i>Панаєтова Олена Валеріївна. Відомчі музеї Харкова: принципи створення та діяльності</i>	95

ФОНДОВІ ЗБРАННЯ У НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНИЙ ТА НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

<i>Буличова Вікторія Віталіївна. Скарби як історичне джерело (досвід дослідження монетних та речових скарбів з фондової збірки ХІМ імені М. Ф. Сумцова)</i>	102
<i>Кудлай Людмила Костянтинівна. Чоловічі та жіночі натільні православні хрести XVII-XVIII ст. на території Слобідської України (за матеріалами приватної колекції та колекції натільних хрестів Музею Харківського дитячо-юнацького клубу моряків)</i>	110
<i>Лисенко Ольга Леонідівна. Основні семантичні символи рушникових орнаментів на Слобожанщині (XVIII — перша половина XIX століття).</i>	117
<i>Кравченко (Олійник) Наталія Дмитрівна. Історія колекції писанок Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова та сьогодні</i>	123
<i>Муратова Аліна Володимирівна. Колекція кишенькових годинників у збірці ХІМ імені М. Ф. Сумцова.</i>	127
<i>Никипоренко Лариса Василівна. Колекція журналів «Торгово-промисловый Юг» у зібранні Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова</i>	134
<i>Пашкова Ганна Вікторівна. Нагрудні знаки та значки у збірці Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова</i>	140
<i>Іванова Наталія Михайлівна. Харківська кондитерська фабрика Д.К. Кромського (за матеріалами збірки ХІМ імені М. Ф. Сумцова)</i>	148
<i>Хасанова Олена Іллівна. Фарфоровий завод братів Корнілових та його вироби у колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова</i>	155
<i>Сологуб Станіслав Юрійович. Історія письмового приладдя (за матеріалами колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова)</i>	163
<i>Глотова Юлія Олександрівна. Грамоти та похвальні листи кінця XVIII — початку XX ст. (за матеріалами збірки Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова).</i>	169
<i>Голенищева Антоніна Петрівна. Видання Харківського товариства поширення в народі грамотності та література присвячена його діяльності в фондах ХІМ імені М. Ф. Сумцова</i>	174

<i>Казус Валентина Олександрівна, Соколов Андрій Володимирович.</i> Ручні гранати першої половини ХХ століття (з колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова)	182
<i>Данченко Сергій Олексійович.</i> Німецький пістолет із фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова.	188
<i>Горлова Тетяна Андріївна.</i> УФТІ: минуле та сучасне (у колекції фотографій ХІМ імені М. Ф. Сумцова)	192
<i>Зіборова Яна Іванівна.</i> Матеріали Харківського об'єднаного авіаційного загону в колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова	199
<i>Звержовська Наталія В'ячеславівна.</i> Облігації радянського часу у колекції грошово-паперових знаків ХІМ імені М. Ф. Сумцова.	206
<i>Роман Ірина Олександрівна.</i> Матеріали майстрів балету Харківського національного театру опери та балету імені М. Лисенка: С.І. Коливанової, Т.К. Попеску, Л.В. Маркова — у фондах ХІМ імені М. Ф. Сумцова	215
<i>Зіборова Яна Іванівна.</i> Космічна їжа в колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова.	223

АРХЕОЛОГІЧНІ І ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КРАЮ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ МУЗЕЙНИМИ ЗАСОБАМИ

<i>Бабенко Леонід Іванович, Аксьонов Віктор Степанович, Пеляшенко Костянтин Юрійович.</i> Відкриття, що здолали час: до 115-річчя ХІІ археологічного з'їзду у Харкові	228
<i>Аксьонов Віктор Степанович, Бабенко Леонід Іванович, Пеляшенко Костянтин Юрійович, Сніжко Ірина Анатоліївна.</i> Археологічні відкриття експедицій Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова: виставка-презентація	236
<i>Сніжко Ірина Анатоліївна.</i> Дослідження південної ділянки стоянки біля с. Кам'янка	244
<i>Бабенко Леонід Іванович.</i> Скіфські навершя у колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова.	250
<i>Хоружа Майя Володимирівна.</i> Салтівські амулети з природніх матеріалів у колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова	256
<i>Мирошніченко Дмитро Миколайович.</i> Образ князя на картині І. І. Ланського «Останні хвилини князя Михайла Чернігівського перед ставкою Батия. 1246 р.»	265
<i>Панченко Алла Володимирівна.</i> Мережа музеїв Харкова у 1920-1930-ті роки.	271
<i>Івченко Богдан Анатолійович.</i> Життєвий шлях репресованого співробітника Музею Слобідської України Семена Олександровича Підгайного (1907-1965 рр.)	285

<i>Шевцов Іван Петрович. Деркачівська земельна управа як приклад органу реалізації аграрної політики німецької окупаційної влади на Харківщині у 1941-1943 роках (за матеріалами Державного архіву Харківської області)</i>	<i>292</i>
<i>Соломін Сергій Володимирович. Відродження промисловості Харкова у висвітленні української радянської преси (серпень 1943 — травень 1945 рр.)</i>	<i>297</i>
<i>Дейнеко Сергій Миколайович. Районні музеї Харківщини у другій половині 1940-х років (на матеріалах Красноградського, Ізюмського, Барвінківського краєзнавчих музеїв та Меморіального музею імені Матюшенко у Дергачах)</i>	<i>304</i>

Наукове видання

**ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТІ
СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ**

*Збірник матеріалів наукової конференції
«Музей у глобальному світі:
інновації та збереження традицій»*

18 квітня 2018 р.

Технічний редактор Є. Онишко

Підписано до друку 27.03.18. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 19,63. Наклад 300 прим. Зам. № 19-06.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59.
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.